

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

ГУМАНІТАРНИЙ ВІСНИК

ЧИСЛО 21

СЕРІЯ: ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Випуск 5

Частина 1

ЧЕРКАСИ 2014

УДК 94

Г 94

Засновник: Черкаський державний технологічний університет.

Виходить двічі на рік.

Число 21 друкується згідно з рішенням Вченої ради ЧДТУ, протокол № 3 від 20.10.2014 р.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 04.07.2014 р. № 793 Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки Черкаського державного технологічного університету включено до Переліку наукових фахових видань України

Члени редколегії:

Бушин М.І., д.і.н., проф. — головний редактор серії «Історичні науки»,

Лазуренко В.М., д.і.н., проф. — заступник головного редактора серії «Історичні науки»,

Стадник І.Ю., к.і.н., доц. — відповідальний секретар,

Виговський М.Ю., д.і.н., проф.,

Гуржій О.І., д.і.н., проф.,

Курсєєва О.А., к.і.н., доц.

Лисенко О.Є., д.і.н., проф.,

Реєнт О.П., д.і.н., проф.,

Самородов Д.П., д.і.н., проф.

Федорова А.В., д.і.н., проф.

Храмова-Баранова О.Л., д.і.н., проф.

Чубіна Т.Д., д.і.н., проф.

Рецензенти: *Гоцуляк В.В., д.і.н., професор, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького,*

Бут ., д.і.н., професор, Донецький національний університет

Верба І.В., д.і.н., професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Гуманітарний вісник : всеукр. зб. наук. праць. — Число 21. Вип. 5 : у двох частинах / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. — Черкаси : ЧДТУ, 2014. — Частина 1. — 218 с. — (Серія : Історичні науки).

Досліджуються актуальні аспекти проблем історії України, історії української культури, всесвітньої історії, розкривається роль видатних особистостей, друкуються рецензії на монографії.

Для науковців, викладачів та аспірантів вищих навчальних закладів.

За точність посилань та достовірність фактичного матеріалу відповідальність несуть автори. Редакція може не поділяти точку зору авторів.

© Колектив авторів, 2014.

ЗМІСТ

Історія України

Бушин М.І. Новий науковий журнал на теренах української історії.....	7
Веденєєв Д.В., Будков Д.В. Пропагандистська діяльність українських націонал-політичних організацій за кордоном в період першої світової війни (1914–1918 рр.).....	8
Гуржій О.І. Чумацтво як всеукраїнське явище найму робочої сили (друга половина XVII – XVIII ст.).....	18
Лазуренко В.М., Стрижак Є.М. Відродження зернового експорту України в добу непу.....	34
Кобко В.А., Чубіна Т.Д. Михайло Драгоманов: історичний портрет на тлі епохи.....	42
Лагодич М. М. Роль о. Г. Костельника у створенні «Ініціативної групи по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною» та підготовці Львівського собору 1946 р.....	57
Ілляшенко Ю.Ю. Історія становлення та розвитку інституту соціально-правової захищеності дітей найбільш уразливих категорій в Україні періоду розбудови громадянського суспільства (90-ті рр. XX ст.).....	70
Перехрест І.В. Основні тенденції та процеси у сфері освіти на Україні в період повоєнних років 1944–1950 рр.....	83
Азарх І.С. Процес адаптації сільського соціуму чернігівщини до умов повсякденного життя 1941–1943 рр.....	92
Суденко О.В. Напрями соціальної допомоги демобілізованим воїнам радянської армії у 1945 – на початку 1946 рр. на території України.....	102
Богун Л.В. Національний університет цивільного захисту України: історія становлення та розвитку.....	109
Лисенко А.І. Питання щодо жінок у програмах українських політичних партій (90-ті рр. XX ст.).....	118

Коваль М.В. Рибницький укріплений район: напередодні Другої світової війни.....	126
Парначова Н.В. Освітянська діяльність української національної меншини в Польщі в 60-тих рр. ХХ ст. (на матеріалах тижневика «Наше слово»).....	136
Семененко М.Г. Негативні наслідки використання в сільському господарстві гексахлорану та ДДТ в кінці 50-х – 60-х рр. минулого століття.....	146
Чепурда Г.М. Запровадження радянським урядом «Великого плану перетворення природи»: соціально-економічні причини та наслідки.....	156

Всесвітня історія

Ярославська Л.П. До питання зародження, розвитку та становлення паралімпійського руху: історія та сучасний стан.....	171
Вовчук Л.А. Російсько-іспанські дипломатичні зв'язки (на матеріалах іспанських представництв у чорноморсько-азовських портових містах російської імперії кін. ХVІІІ – початку ХХ ст.).....	186

Рецензії

Гоцуляк В.В. Немеркнуча слава черкашан (рецензія на видання: Черкащини славетні імена).....	198
Рубльов О.С. Рецензія на книгу Пархоменка В. Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914-1921 рр. в українській мемуаристиці.....	204
Про авторів	210
Зміст випуску	214

CONTENTS

The history of Ukraine

Bushin M. New scholarly journal on the territory of Ukrainian history.....	7
Vedeneev D., Budkov D. Ukrainian national political organizations abroad and their propagandistic activities during the First World War (1914-1918).	8
Gurzhiiy A. Chumatstvo as all-Ukrainian phenomenon hiring (second half of XVII - XVIII centuries).....	18
Lazurenko V., Stryzhak E. The Revival of Grain Export from Ukraine in the Days of NEP	34
Kobko V., Chubina T. Mykhailo Drahomanov: Historical Portrait against the Background of the Epoch	42
Lahodych M. The role of Fr. H. Kostel'nyk in creation of "The initiative group on the reunification of the Greek Catholic Church with the Orthodox" and the preparation of Lviv Synod 1946	57
Illyashenko J. History of development of institutions of social-legal protection of the most vulnerable groups children in Ukraine period strengthening civil society (90 's of the XX century)	70
Perekhrest I. Major trends and processes in the field of education in Ukraine during the post-war years 1944-1950 pp.....	83
Asarh I. Rural society in Chernihiv region during the World War II: adaptive forms of everyday existence.....	92
Sudenko O. Directions social assistance demobilized soldiers of the Soviet Army in 1945 – early 1946 in Ukraine	102
Bogun L. National university of defence of Ukraine: history of becoming and development.....	109
Lisenko A. The issue of women in the programs of Ukrainian political parties (90-ies. twentieth century)	118
Koval M. Rybnitsya Fortified Area: on the Eve of the World War II ..	126

Parnacheva N. Educational activity of the Ukrainian National minority in Polish National republic in 60th of 20th century (on the materials of “Weekly») 136

Semenenko M. The author of the article aims to analyze the negative consequences of agricultural usage of hexachloran and DDT on the rural population’s health in the late 50’s - 60’s in the last century 146

Chepurda G. Natural and socio-economic reasons that motivated the search for solutions to adverse climatic conditions 156

The history of the world

Yaroslavska L. To the question of origin, development and establishment of the Paralympic movement: history and current state..... 171

Vovchuk L. Russian-Spanish diplomatic relations (the material of the Spanish representation in the azov-black sea port city Russian empire. Late XVIII - beginning of XX century)..... 186

Reviews

Gotsuliak V. Unfading glory Cherkaser (review of the Edition: Cherkasy region famous names) 198

Rublev O. Book Review V. Parkhomenko national liberation struggle and the revolutionary events of 1914-1921 years. Memuarystysi in Ukrainian 204

НОВИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

До уваги дослідницького загалу пропонується нове фахове історичне видання, що побачило світ в стінах Черкаського державного технологічного університету — всеукраїнський збірник наукових праць «Гуманітарний вісник. Серія: історичні науки».

Видання серії «Історичні науки» «Гуманітарного вісника» — це новий та дуже важливий видавничий проєкт Черкаського державного технологічного університету, оскільки посилення уваги вузівської науки до проблем драматичної вітчизняної історії стало нагальною вимогою і потребою сьогодення.

Проблемне поле вітчизняної історії має достатньо лакун, які потребують ретельного доопрацювання і об'єктивного висвітлення. В ЧДТУ склалися для цього сприятливі умови: працює аспірантура, почала функціонувати спеціалізована вчена рада по захисту кандидатських дисертацій зі спеціальності «Історія України», регулярно проводяться численні круглі столи та науково-практичні конференції з різних проблем історичної науки.

Сподіваймося, що на шпальтах «Гуманітарного вісника» знайдуть місце результати дослідження як актуальних проблем історії Шевченкового краю, так і всієї минувшини України. Розраховуємо, що у Віснику поруч з маститими українськими та закордонними вченими представлять широкому загалу результати власних пошуків талановиті молоді науковці. Ректорат Черкаського державного технологічного університету робить усе необхідне для подальшого стимулювання реалізації науковцями дослідницьких проєктів як у вузі так і в регіоні в цілому і цьому максимально буде сприяти редколегія нового фахового видання — «Гуманітарного вісника. Серія: Історичні науки». Бажаю усім творчого натхнення і плідної співпраці редакційного і авторського колективу нашого наукового журналу.

Головний редактор серії
«Історичні науки» журналу
«Гуманітарний вісник»,
доктор історичних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України,
Лауреат премії імені Дмитра Яворницького

Микола Бушин

Д.В. Веденєєв, Д.В. Будков

ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛ-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗА КОРДОНОМ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 рр.)

У науковому повідомленні висвітлюється інформаційно-пропагандистська діяльність за кордоном Союзу визволення України (СВУ) та інших українських націонал-політичних організацій, які перебували на території Австро-Угорщини. Пропагандистська робота згаданих організацій розглядається у контексті протиборства великих держав — противників по Першій світовій війні, їх геополітичних спрямувань, а також реалізації гасла державної самостійності України, висунутого українським націонал-державницьким рухом на еміграції. Досліджуються концептуально-змістовні засади пропагандистської роботи, її форм і методи (насамперед — пресово-видавнича робота, агітаційна діяльність серед військовополонених), вплив доробків на міжнародно-інформаційну діяльність Української державності у 1917–1920 рр.

Ключові слова: *Перша світова війна, український національний рух, пропаганда, інформаційне протиборство, видавнича діяльність, Союз визволення України.*

Перша світова війна, крім принципів новачій у військовій стратегії й тактиці бойових дій, якісного стрибка у розвитку озброєнь та застосування бойової техніки відзначилася помітним розвитком невійськових засобів протиборства (як прийнято нині казати — застосуванням асиметричних методів боротьби). Передовсім, йдеться про значну активізацію й зростання масштабів розвідувальної діяльності (ваги таємного протиборства спецслужб в цілому), використання неурядових організацій (революційних, опозиційних, націонал-іредентистських й сепаратистських тощо) з метою дестабілізації внутрішнього ладу країн-противників, а також нечуванним зростанням обсягів й удосконаленням інструментарію підривної пропаганди (спецпропаганди), спрямованої на ерозію масової свідомості військ та населення ворожих держав.

Згадані явища розвивалися на фоні загострення національно-територіальних питань, проблем піднесення національної свідомості й національних рухів у воюючих багатонаціональних державах імперського типу. Характерним прикладом цієї сторони протиборства під час Першої світової війни слугує інформаційна та інша специфічна діяльність Союзу визволення України (СВУ) та інших українських націонал-політичних організацій, які функціонували під контролем австро-угорських офіційних структур, намагаючись (з урахуванням міжнародної кон'юнктури загальноєвропейського військового катаклізму) закласти передумови для реалізації самостійницьких спрямувань радикального крила тогочасного українського національного руху.

Слід зазначити, що ще у 1912 р. група політичних емігрантів з Наддніпрянської України заснувала у Львові «Український інформаційний комітет» для розповсюдження відомостей про становище в Україні серед політичних і громадських кіл країн Західної Європи. Комітет видав англійською мовою декілька брошур з українознавчої проблематики. З інформаційним комітетом тісно співпрацював відомий український історик і політолог В. Липинський, котрий підготував проект створення таємної організації — «Союзу Визволення України», який користуючись сприятливою міжнародною ситуацією, повів би боротьбу за відновлення Української держави [8, с.12].

Одночасно вироблялися ідейно-теоретичні засади діяльності такої організації. У 1913 р. на загальноукраїнському конгресі студентської молоді відомий публіцист і теоретик українського державного відродження Д.Донцов прочитав реферат, в якому уперше відверто закликав до зміни гасла автономії українських земель на гасла «політичного сепаратизму» і «відокремлення України від Росії» [3, с.317-318].

4 серпня 1914 р., за два дні до оголошення війни між Російською імперією та Австро-Угорщиною, політичні емігранти-наддніпрянці створили у Львові «Союз Визволення України». Його фундаторами стали В.Дорошенко, Д.Донцов (перший голова СВУ), М.Меленевський, М.Залізник, А.Жук, О.Скоропис-Йолтуховський. У програмному документі СВУ, оприлюдненому 5 жовтня 1914 р., наголошувалося на прагненні відновити суверенну українську державу з конституційно-монархічним ладом під протекторатом Австро-Угорської імперії. «Об'єктивна історична закінченість, — йшлося у цьому документі, — вимагає, щоб поміж Західною Європою й Московією повстала самостійна Українська Держава» [3, с.318]. З 4 вересня 1914 р. керівний осередок СВУ було перенесено до Відня.

Зрозуміло, що перебуваючи на терені Австро-Угорщини й користуючись фінансовою підтримкою її уряду, СВУ змушений був декла-

рувати свою лояльність до імперії Габсбургів та висловлюватися за її перемогу у світовій війні. Крім того, перемога держав австро-німецького блоку над Росією розглядалася провідниками Союзу як передумова до вирішення міжнародно-правової долі українських земель. 5 вересня 1914 р. СВУ надіслав очільнику апарату МЗС Австрії О.Гойоша меморандум «Про план діяльності СВУ у зв'язку з війною», де необхідність тісної співпраці націонал-самостійницьких організацій з Віднем мотивувалася упевненість в перемозі цісаря та окупації Правобережної України [2, с. 369; 9, с.28].

Українське питання, зазначав Д.Донцов, «нині міцно зв'язане з долею Австро-Угорщини й Німеччини, до перемоги яких ми, російські українці, й наші брати в Австро-Угорщині прив'язуємо нашу буденність. Коли ж Росія буде побита, обидві середньоєвропейські імперії будуть змушені розв'язати нарешті українське питання» [5, с.40].

Імовірно, організаційно-практичні засади взаємодії між зацікавленими відомствами імперії Габсбургів та радикально антиросійське налаштованими українськими політичними осередками визначилися на таємній нараді 1914 року у Відні. У ній взяли участь, зокрема, відповідальні співробітники МЗС та військового відомства Австрії, пов'язаний з німецькими спецслужбами планами дестабілізації Росії через антиурядові рухи, міжнародний авантюрист О.Парвус (Гельфанд). Про ухвалення на нараді детального «плану майбутньої діяльності Австрії в Малоросії» свідчив російський генерал-розвідник Г.Романовський із посиланням на захоплені контррозвідкою у Львові документи архіву митрополита А.Шептицького. Ретельні історико-архівні дослідження у фондах МЗС Австрії та Німеччини сучасної австрійської вченої Е.Хереш лише підтвердили цю інформацію [12, с.48].

Документи МЗС Австро-Угорщини та Дирекції поліції Відня, вивчені діаспорним вченим Р.Роздольським, відомі мемуари шефа австрійської розвідки М.Ронге говорять про співпрацю функціонерів СВУ з військовою розвідкою та дипломатичним відомством, отримання ними значних грошових субсидій на антиросійську діяльність (лише у М.Залізняка після грошового скандалу та документування фактів витрат коштів на розпусту конфіскували до 500 тис. крон). Згаданий М.Залізник, за словами консула Урбаса, у серпні 1914 р. запропонував свої послуги штабу XI армійського корпусу у Львові, та був завербований у Рідні полковником Граніловичем [13, №1, с.37, № 3, с. 41-42; 14].

У 1915–1917 р. російськими розвідувальними органами та Генеральним штабом поширювалися відомості про те, що поточна робота Союзу зводилася лише до співробітництва зі спецслужбами Австро-

Угорщини та Німеччини (що, безперечно, було очевидним перебільшенням). У відповідь із спростуваннями виступили представники СВУ. Безсумнівно, що за умов необхідності підтримувати лояльну позицію щодо режиму австрійських Габсбургів, а також виходячи з програмної настанови СВУ про сприяння поразці царської Росії у війні, діячі Союзу вступали у контакти з спеціальними службами Австро-Угорщини, котрі використовували українські патріотичні організації в інтересах розвідки та підривної пропаганди проти імперії Романових [6; 15; 17, с.94–95].

Зауважимо, що хоча спочатку діяльність СВУ контролювалася Міністерством закордонних справ Австро-Угорщини, вже з 1915 р. стали поглиблюватися політичні суперечності між австрійською адміністрацією та Союзом навколо перспективи вирішення державної долі України. [16, с.2972]. Це призвело до суттєвого скорочення матеріальної допомоги СВУ з боку МЗС Австрії й засвідчило відсутність тотожності у перспективних політичних спрямуваннях та очікуваннях націонал-патріотичних сил та офіційного Відня

Перші кроки інформаційно-пропагандистської діяльності СВУ ознаменувалися проголошенням цілої низки закликів Союзу до європейських народів: «До українців», «До публічної opinio Europi», «До румунів», «До болгарського, турецького народів», «До шведського народу» та інших [13, №1, с.36]. В них повідомлялося про державницькі права українського народу і містився заклик до підтримки противників Росії у світовій війні. До ряду європейських країн направили для організації інформування іноземної спільноти «уповноважених по пропаганді» СВУ: О.Скорописа (Німеччина), Л.Ганкевича (Болгарія і Румунія), О.Семеніва (Італія), О.Назарука (Скандинавські країни), П.Чикаленка (Швейцарія) [11, с.15].

Поступово вироблялися політико-теоретичні підвалини закордонної пропаганди СВУ, які пристосовувалися до специфіки конкретних регіонів Європи. Так, головними тезами пропаганди Союзу на Балканах стали такі:

- свободі і вільному розвитку балканських народів загрожує російський імперіалізм, його великодержавна політика;
- балканські країни зацікавлені у створенні самостійної Української держави як буфера між ними і Росією;
- країни регіону і Україна в змозі утворити в майбутньому міцний блок проти імперських зазіхань Росії [10, ч.1, с.109].

Одним з діячів СВУ, М.Залізник, розробив план інформаційно-пропагандистської роботи на терені нейтральних країн, а також постачання українців Російської імперії інформаційними матеріалами Сою-

зу. До США поїхав представник Союзу С.Демидчук з метою ознайомлення української діаспори з ходом світової війни та становищем українства [10, с.18, 45].

Основними осередками інформаційної роботи СВУ стали закордонні прес-бюро Союзу. Провідними з них були прес-бюро в Берліні (в 1914–1916 рр. його очолював Д.Донцов), в Лозанні (В.Степанківський), в Женеві та Берні. Прес-бюро перетворилися у центри пресової, літературної діяльності Союзу, звідки розповсюджувалися інформаційні матеріали для закордонної преси. Закордонні осередки СВУ розгорнули активну роботу з видання власних пресових органів. Головним органом закордонної пропаганди СВУ вважався «Вісник СВУ», який виходив у Відні з жовтня 1914 до листопаду 1918 р. (у 1918 р. під назвою «Вісник політичного, літературного і культурного життя»). Його редакторами працювали В.Дорошенко, А.Жук, М.Возняк. «Вісник» видавався як тижневик, загалом вийшло 226 номерів [11, с.14].

В Німеччині силами місцевого осередку СВУ видавався німецькою мовою тижневик «Україніше Нахристен» (1914–1917 рр.). Всього було видано 100 номерів цього часопису, що мав тираж до 4000 примірників й поширювався серед зарубіжних засобів масової інформації, політичних й наукових діячів європейських країн. Крім українських авторів, на сторінках журналу вміщували свої статті відомі німецькі вчені, літератори і журналісти. Варто відзначити, що активна пропаганда СВУ у Німеччині призвела до утворення у 1915 р. «Товариства посібників українським визвольним змаганням «Україна», яке почало видавати власний друкований орган.

У Швейцарії (Лозанна) в 1915–1917 рр. виходив друком французькою та англійською мовами ілюстрований щомісячник «Ла ревью Україне». Журнал спрямовувався на пропаганду державницьких прав України серед населення країн Антанти, його редакторами працювали А.Зеліб й Є.Бачинський. Загалом вийшло 9 номерів, а тираж журналу досягав 7 тис. примірників. Співробітниками СВУ видавалися й інші періодичні видання. З лютого 1915 р. у Відні почав виходити економіко-просвітницький журнал «Свобода» для української еміграції під редактуванням С.Барана. Крім того, члени, СВУ готували і розміщували статті та інформаційні матеріали в іноземних періодичних виданнях. Значну кількість статей розповсюдив у пресі Німеччини Д.Донцов, в Болгарії розвідки членів Союзу друкували газета «Камбина» та щомісячник «Читалище» [11, с.16].

Ряд друкованих органів видавали за кордоном й інші українські політичні організації. У Відні Головна Українська Рада друкувала газету

«Україніше Корреспонденцблат» [7, с.219], еміграційні групи українських соціал-демократів заснували у Женеві газету «Боротьба», а в Софії — часопис «Робітничий Прапор». Щоправда, видання соціал-демократів мали виразно «проти самостійницьку» орієнтацію, що викликало гостру дискусію між ними та рештою українських закордонних видань.

Важливою формою інформаційно-пропагандистської роботи СВУ виступала підготовка бюлетенів для закордонної преси. В Берліні видавався інформаційний бюлетень «Нахристен дер Українішен Прес-бюро» (1915–1916 рр.), в Берні у 1916–1917 рр. виходив німецькою, англійською та французькою мовами прес-бюлетень «Корреспонденц Націоналітет Русланд». Інформаційні бюлетені розповсюджувало і прес-бюро СВУ в Лозанні.

Закордонні українські політичні організації розгорнули і жваву видавничу діяльність. СВУ заснував за кордоном низку власних видавництв: «Видавниче товариство ім. Франка» у Фрайштадті (1916 р.), «Видавниче товариство ім. Б.Грінченка» (Вецляр, 1916 р.), «Український Рух» (Раштадт, 1917 р.), «Видавництво ім. П.Куліша» (Зальцвельд, 1917 р.). Крім того, центрами видавничої роботи СВУ стали Женева та Прага. До літературної праці, крім співробітників Союзу, залучалися видатні українські науковці: історик М.Грушевський, географ С.Рудницький, етнограф Ф.Корш та інші.

Проблематика книг і брошур, що оприлюднювалися зусиллями СВУ була присвячена таким провідним темам:

- історія України та українська етнографія (брошури «Як жив український народ», «Українство в Росії», «Наша рідна мова», «Українська народна словесність», «Українська земля і народ» та інші);
- політика Росії по відношенню до українських земель («Як Москва нищила Україну», «Україна-Русь і Московщина-Росія» тощо);
- про національне відродження європейських народів («Білоруське відродження», «Литовці», «Роль України в болгарському відродженні»);
- про політичні й державницькі прагнення українського народу («Як упала царська влада в Росії», «Якої автономії і федерації хоче Україна», «Значення самостійної України»);
- становище в Галичині («Галичина в житті України», «Національне відродження галицьких українців»);
- біографічні нариси визначних діячів української історії та культури (П.Сагайдачного, Т.Шевченка, І.Франка та інших).

Загалом за період існування Союз видав до 50 книг і 30 брошур з українознавчої тематики німецькою, англійською, французькою, італій-

ською, турецькою, угорською, румунською, шведською, болгарською, хорватською мовами [16, с.2972].

Продуктивним українським видавництвом за кордоном стало видавництво партії українських есерів (УПСР), яке існувало у Відні у 1915–1916 рр. під проводом М.Залізняка. Певну видавничу діяльність проводили за кордоном Головна Українська Рада та утворена після її ліквідації Українська парламентарна Репрезентація, Українська Культурна Рада.

Окремим напрямом інформаційної праці СВУ була просвітницько-пропагандистська діяльність серед українців-громадян Російської імперії, які опинилися під час війни у таборах військовополонених. В цілому такою роботою було охоплено до 200 тис. українців-військовополонених [10, ч.1, с.15]. В таборах полонених, завдяки зусиллям співробітників СВУ, відкривалися українські школи, бібліотеки, спортивні та кооперативні організації, православні церкви, театри. З 1916 р. в таборах набула розвитку так звана «табірна преса». Організацією її друкованих органів займалися осередки Союзу, а працювали в них самі полонені. Відомі такі табірні видання як «Розвага» (Фрайштадт), «Розсвіт» (Райштадт), «Громадська думка» (Весляр), «Вільне Слово» і Бібліотека «Вільного Слова» (Зальцведель), а також «Селянин», «Наш голос».

Свідченням високої ефективності пропаганди СВУ серед полонених було зростання в їхньому середовищі національної свідомості та суспільно-політичної активності. Полонені з великим ентузіазмом вітали лютневу революцію 1917 р. в Росії, з увагою стежили за розвитком подій в Україні. В таборах урочисто проголошувалися Універсали Центральної Ради, збиралися гроші в національний фонд, які пересилалися через СВУ. В таборах згодом було сформовано декілька військових з'єднань і частин української армії.

Отже, інформаційно-пропагандистська праця Союзу Визволення України та інших українських закордонних політичних організацій в 1914–1918 рр. зробила значний внесок у справу підготовки європейської політичної й громадської думки до відновлення незалежної української державності, сприяла ознайомленню зарубіжної спільноти з державотворчими традиціями в Україні, історією, культурою та побутом українського етносу. Ця патріотична організація першою розгорнула за кордоном широкомасштабну пропагандистську діяльність на користь створення самостійної української держави, поставила перед європейською спільнотою питання про державницькі та національно-культурні права українського етносу. Були закладені важливі ідейно-політичні та організаційно-кадрові передумови для подальшого розви-

тку міжнародно-інформаційної системи в суверенній Українській державі.

Інформаційні осередки та видання СВУ багато в чому прислужилися як організаційний фундамент для налагодження міжнародно-інформаційної служби українських державних утворень 1917–1920 рр. [див.: 1, с. 67-90; 4]. В ході пропагандистської роботи в закордонних осередках СВУ готувалася плеяда здібних організаторів міжнародного інформування, журналістів і публіцистів.

Список використаних джерел

1. Будков Д.В., Веденєєв Д.В. Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави. 1917–1920. Монографія. — К.: К.І.С., 2004. — 235 с.
2. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К.: КЛІО, 2014. — Кн.1. 784 с.
3. Велика історія України. — К., 1993. — Т. 2. — 864 с.
4. Давидів І. Українська пресова служба у Відні // Червона Калина.—1939.— С. 46 — 49.
5. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К.: Б.в., 1991. — 46 с.
6. Дорошенко В. У відповідь напасникам. — Відень, 1917. — 14 с.
7. Животко А. Історія української преси.— Мюнхен, 1989. — 336 с.
8. Забаревський М. В. Липинський і його думки про українську націю і державу. — Відень, 1925. — 51 с.
9. Лавров Ю.П. Початок діяльності Союзу визволення України // Український історичний журнал. — 1998. — № 4. — С 24–36.
10. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. — Львів, 1929. — Ч.1. — 416 с.
11. Наріжний С. Українська еміграція. — Прага, 1942. — Ч.1. — 370 с.
12. Нарочницкая Н. Великие войны XX столетия. За что и с кем мы воевали. — М.: АЙРИС-пресс, 2007. — 232 с.
13. Роздольський Р. До історії «Союзу Визволення України» // Український Самостійник (Мюнхен).— 1969.
14. Ронге М. Разведка и контрразведка. — К., 1993. — 240 с.
15. Сводка №1 агентурних сообщений об организации шпионажа в Австрии против России — Б.м., 1915. — 16 с
16. Союз Визволення України // Енциклопедія українознавства — Т.8.
17. Сідак В.О., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки (Нариси). — К.: ППК СБ України, 1995. — 201 с.

References

1. Budkov D.V., Vyedyenyeyev D.V. Slovo pravdy pro Ukrainu. Mizhnarodna informatsiyna diyal'nist' Ukrayins'koyi derzhavy. 1917–1920. Monohrafiya. — K.: K.I.S., 2004. — 235 s.
2. Velyka viyna 1914–1918 rr. i Ukrayina. — K.: KLIO, 2014. — Kn.1. 784 s.

3. Velyka istoriya Ukrainy. — K., 1993. — Т. 2. — 864 s.
4. Davydiv I. Ukrainy'ska presova sluzhba u Vidni // Chervona Kalyna.—1939.— S. 46 — 49.
5. Dontsov D. Istoriya rozvytku ukraiyins'koyi derzhavnoyi ideyi. — K.: B.v., 1991. — 46 s.
6. Doroshenko V. U vidpovid' napasnykam. — Viden', 1917. — 14 s.
7. Zhyvotko A. Istoriya ukraiyins'koyi presy.— Myunkhen, 1989. — 336 s.
8. Zabarevs'kyy M. V. Lypyns'kyy i yoho dumky pro ukraiyins'ku natsiyu i derzhavu. — Viden', 1925. — 51 s.
9. Lavrov Yu.P. Pochatok diyal'nosti Soyuzu vyzvolennya Ukrainy // Ukraiyins'kyy istorychnyy zhurnal. — 1998. — № 4. — S 24–36.
10. Levyts'kyy K. Istoriya vyzvol'nykh zmahan' halyts'kykh ukraiyintsiv z chasu svitovoyi viyny 1914–1918. — L'viv, 1929. — Ch.1. — 416 s.
11. Narizhnyy S. Ukraiyins'ka emihratsiya. — Praha, 1942. — Ch.1. — 370 s.
12. Narochnytskaya N. Velykye voyny KhKh stoletyya. Za chto y s kem my vovealy. — M.: AYRYS-press, 2007. — 232 s.
13. Rozdol's'kyy R. Do istoriyi «Soyuzu Vyzvolennya Ukrainy» // Ukraiyins'kyy Samostiynyk (Myunkhen).— 1969.
14. Ronhe M. Razvedka y kontrrazvedka. — K., 1993. — 240 s.
15. Svodka №1 ahenturnykh soobshchenyy ob orhanyzatsyy shpyonazha v Avstryi protyv Rossyy — B.m., 1915. — 16 s
16. Soyuz Vyzvolennya Ukrainy // Entsyklopediya ukraiyinoznavstva — T.8.
17. Sidak V.O., Stepankov V.S. Z istoriyi ukraiyins'koyi rozvidky ta kontrozvidky (Narysy). — K.: IPK SB Ukrainy, 1995. — 201 s.

Стаття надійшла до редакції 17.09.2014 р.

Д.В. Веденеев, Д.В. Будков

Пропагандистская деятельность украинских национал-политических организаций за рубежом в период Первой мировой войны (1914–1918 гг.)

В научном сообщении освещается информационно-пропагандистская деятельность за рубежом Союза освобождения Украины (СОУ) и других украинских национал-политических организаций, которые пребывали на территории Австро-Венгрии. Пропагандистская работа названных организаций рассматривается в контексте противоборства великих держав — противников по Первой мировой войне, а также реализации лозунга государственной самостоятельности Украины, выдвинутого украинским национал-государственным движением в эмиграции. Исследуются концептуально-содержательные основы пропагандистской работы, ее формы и методы (прежде всего — пресово-издательская работа, агитационная деятельность среди военнопленных), влияние наработок на международно-

информационную деятельность Украинской государственности в 1917–1920 гг.

Ключевые слова: Первая мировая война, украинское национальное движение, пропаганда, информационное противоборство, издательская деятельность, Союз освобождения Украины

D.Vedeneev, D.Budkov

Ukrainian national political organizations abroad and their propagandistic activities during the First World War (1914-1918)

This scientific report covers informational and propagandistic activities of Union of Liberation of Ukraine (ULU) and other Ukrainian national political organizations abroad that were in the Austro-Hungarian Empire. Propagandistic activities of these organizations is examined in the context of the confrontation between the great powers - in World War I, their geopolitical aspirations and realization of slogans of state independence of Ukraine put forward by Ukrainian national-political movement in emigration. This report investigates the conceptual and substantive principles of advocacy, its forms and methods (first - publishing work, propagandistic activities among prisoners of war), the impact of edits on international information activities of the Ukrainian state in 1917-1920.

Keywords: First World War, the Ukrainian national movement, propaganda, information confrontation, publishing, Union for the Liberation of Ukraine.

Гуржій О.І.

ЧУМАЦТВО ЯК ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ЯВИЩЕ НАЙМУ РОБОЧОЇ СИЛИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII–XVIII СТ.)

В статті висвітлено чумацький промисел як корпоративну форму праці та проаналізовано як всеукраїнське явище. Подано розширений аналіз ролі чумацтва в початковому процесі формування ринку вільнонайманої праці.

Ключові слова: чумацтво, вільнонаймана праця, обцинно-артільні форми праці, козацтво, сіль, виробник, землевласник.

Чумацький промисел представляв собою корпоративну форму праці, яка протягом багатьох століть була притаманна практично всім регіонам політично розчленованої України. Саме чумацтво як форма діяльності різних станових груп формувало й об'єднувало економічні інтереси українців на території їх компактного проживання, виробляло специфічні національні традиції в культурі, побуті та соціальному просторі. Навіть поступово зникнувши в другій половині XIX — на початку XX ст., воно залишило по собі ностальгічні спогади в багатьох поколіннях людей, навічно закарбувалося в яскравих і неповторних образах народного фольклору.

Відомий учений-статистик, економіст, соціолог і історик Федір Щербина, досліджуючи обцинно-артільні форми праці, й зокрема на території Запорозької Січі, писав: українці — «історичні страдники, котрі винесли на своїх плечах більше мінливостей долі, негараздів і лиха, ніж всі інші народності, що входили до складу великої Російської держави. Багато шкоди завдало малоросійському племені це його виключне історичне становище, але воно не вбило остаточно в малоросі добрі громадянські задатки — прагнення до вищих справедливих взаємовідносин у суспільному житті й до корпоративних форм праці в галузі економічній» [37, с.3]. Безперечно, такі оціночні закиди вченого стосувалися й чумацтва.

На тлі консервативних, можна сказати пригнічених, стосунків між безпосереднім виробником і великим землевласником в умовах кріпацтва чумацький найм, а особливо його вільна форма, мав найбільш демократичні договірні засади. На думку дослідника народних пісень І.

Рудченка, чумацтво являло собою одну з найцікавіших економічних рис «демократичної» України*, народ якої виробив торгіву інституцію відповідно своїм «ідеалам». Безпосередньо чумаки, твердив І. Рудченко, — виключно народні торговці. «Це — не каста, не замкнутий стан, навіть не спеціальний клас, який би різко різнився в житті складом, інтересом і звичками від народного середовища» [23, с. 4, 5]. «Під заступництвом козацтва та матері Запорозької Січі, — наголосив Ф. Щербина, — щорічно сотні й тисячі чумацьких возів, що нерідко належали самим козакам, ходили далеко в Польщу, в Галичину, в Молдову, в Крим, на Дон і в Великоросію. Малоросія на той час стала ніби центром валки... Це був найквітучіший період чумацтва, котрий охопив майже три століття, починаючи з XVI і кінчаючи першою половиною XIX століття» [37, с. 133].

В чому ж однозначно помилялися обидва названі автори, так це в тому, що з їхнього погляду, в чумацьких валках навряд чи слід різнити «хазяїв» і «робітників», бо всі учасники промислу користувалися «абсолютно однаковими правами в усіх відношеннях і у вкладах (матеріальних. — О.Г.), і в праці, і в результатах праці й торгової діяльності» [37, с. 148; 23, с. 33].

Зрозуміло, це не відповідало дійсності на всіх етапах розвитку чумацтва, особливо в пізній період. Адже відомі, наприклад, численні факти про те, коли залежні селяни займаючись чумацьким промислом, мусили наймати замість себе осіб для виконання панщини, або коли їх у зв'язку з цим переводили на оброчний стан. За таких обставин умови діяльності таких селян, їх майновий і соціальний статус помітно відрізнялися від вільного чумака. Водночас розбагатілі «промисловики», звільненні від відробіткової ренти, отримували більше можливостей (у свободі вибору, часі, одержанні прибутків) і ставали цікавішим об'єктом для визиску. Безпосередньо йшлося про те, що панові «краще мати гроші від чумака, ніж того робітника, яких є багато» [17, с. 25, 109]. Як би там не було, але природньо особиста чи поземельна залежність від можновладця та його примх, необхідність віддавати значну частину доходів, навіть за наявності наймитів з боку розбагатілого чумака, неабияк обмежували торгово-промислову діяльність останнього, звужували громадські права та свободу.

Коли з'явилися перші вільні наймити в чумацькому промислі, як і сам вид цієї господарської діяльності важко встановити через брак

* Очевидно, етнограф мав на увазі частину території країни періоду національно-визвольних змагань і існування Гетьманщини та Запорозької Січі.

джерел. Принаймні, в фаховій збірці матеріалів, спеціально присвяченій торгівлі в Україні XIV — середини XVII ст. такі відомості відсутні, хоча і згадуються групи солеників, тобто прасолів, торговців сіллю, з наявними в них волами і возами. При цьому важливо зазначити, що про вільний найм у соленому промислі чи не найперше згадується в скарзі ватаги пінських міщан від 24 квітня 1564 р., котрі «волно сол з Волиня до Пинска... чотирма комягами*» возили [32, с. 107, 108].

Про одну з найбільш ранніх згадок чумацького промислу (1660) йдеться у судовій справі стосовно полтавського жителя Павла, який «в чумачестве..., стоячи в Харкове», заборгував своїм компаньйонам І. Сорочинському та П. Черкаському 220 золотих. Водночас джерело дає певне уявлення і про тодішні грошові обороти у середовищі чумаків [2, с. 62-63]. У іншій судовій справі Полтавського городского уряду від 26 березня 1665 р. надibuємо інформацію вже не лише про існування такого роду занять певної категорії осіб, а й про наявність «чумацького товариства»[27, с. 71], що дозволяє припустити таке: поряд з професіоналами могли співпрацювати наймані робітники.

Протягом XVII-XVIII ст. паралельно назвам «чумак» і «соленик» зустрічалась назва «коломиєць». Чумацьке візництво набуло більш ширшого застосування, тоді як соленики та коломиїці представляли групи вужчої спеціалізації. Між останніми різниця полягала лише в тому, що соленики, як правило, їздили за сіллю на чорноморські лимани, а коломиїці до Галичини, переважно в район Коломиї (звідки і пішла назва). Зокрема в листі імовірного автора «Літопису Самовидця», генерального підскарбія Романа Ракушки-Романовського до лівобережного гетьмана Івана Брюховецького згадується, що до Ніжина «поприезжали соленики из Полонного» (1665) [26, с. 41].

Масовість поїздок за сіллю до Покуття та Коломиї простежується в джерелах починаючи з кінця 60-х років XVI ст.[32, с. 128]. А Французький військовий інженер Гійом-Левессер де Боплан, який у 1630-1648 рр. перебував на службі в польського уряду, зазначив: «Велика незручність у цьому краї (поблизу кордонів Речі Посполитої й Московії. — *О.Г.*) на Україні — це відсутність солі. Щоб цьому зарадити її привозять з Покуття [Rosouche], області на кордоні з Трансільванією, що належить полякам; [воно знаходиться] за 80-100 льє звідси... Цю сіль називають коломиїською [Kolomey]»[5, с. 92].

* Тобто: возами.

В середині 60-х років XVII ст. слова «чумак» і «чюмак» стають поширеним прізвиськом для окремих осіб, які мали певне відношення до візництва [19, с. 222, 284, 394].

Зрозуміло, що названі документи лише зафіксували існування означених явищ, які зародились набагато раніше. Наприклад, як писав І. Рудченко, коли граф Потоцький 1 грудня 1637 р. прибув до Богуслава на місцевий торг, то побачив площу заповнену чумацькими мажами з сіллю [22, с. 212]. А в листі гетьмана І. Мазепи до охотницького полковника І. Новицького від 16 липня 1690 р. йшлося про полтавських чумаків, як абсолютного звичайних осіб, котрі «без ведома... самовольне будучи на Запорозжю, а от толь заехавши і в Крым, для свого торгового дела» [221, с. 212]. В кінці XVII ст. полтавчани їздили (точніше — «ходили», як тоді казали) по сіль і до Коломиї [16, с. 444].

В травні 1744 р. Васильківська митниця пропущила до Коломиї по сіль 4 валки, в яких знаходилось понад 100 маж з господарями та 88 наймитами [7, с. 300]. Тоді ж «до волоского места Окна» для закупівлі тамтешньої солі через Копачівський форпост пройшла валка в 15 чумаків, а через Ханбеківський форпост до Коломиї по сіль проїхало 6 валок з 10 хазяїнами та 108 наймитами [7, с. 297, 298, 301]. Лише один мешканець м. Паволоч Степанів одноразово привозив сіль до «Малоросії» на 50 возах з 52 наймитами [7, с. 240].

В 1725 р. з січня по серпень до Криму з спиртними напоями, тютюном, маслом і полотном прибуло 1122 чумаки-господарі та 2718 їх наймитів, а з півострова в Україну з вином, горіхами, бавовною повернулось 867 хазяїв з 1858 челядниками [7, с. 238-239].

Важливим є питання з яких груп населення формувалося чумацтво та наймана робоча сила в ньому.

На думку відомого дослідника цього явища І. Слабеєва, найімовірніше, на початковому етапі до візницького промислу найактивніше вдавалися козаки, бо в них для цього було більше можливостей: особиста свобода, порівняна незалежність у веденні господарства, краща організація, що в разі потреби дозволяла захистити себе зі зброєю в руках від нападника, близькість соляних озер, добре знання місцевості тощо. Водночас коломиїці й соленики здебільшого належали до міщан і селян Подніпров'я [25, с. 21].

В документах XVII ст. особливо часто зустрічаються відомості про чумаків з козацького стану. Крім рядових козаків промислом безпосередньо займалися й представники старшинської влади. Зокрема є згадка про те, що син Богдана Хмельницького — Тиміш відряджався з Чигирина до Коломиї за сіллю [15, с. 209]. Інший старшина в 1652 р., коли внаслідок збройних конфліктів Наддніпрянщину було відрізано

від галицьких солеварень, провів до Умані 150 возів солі з Молдови. Цілком можливо, що в цій валці знаходились і наймити [15, с. 213].

Чимало коломиїців з міщан у 60-х роках XVII ст. проживало в Батурині, Конотопі, Ніжині, Козелці. Нерідко до цієї групи потрапляли й селяни [19, с. 20, 21, 86-116, 151-158, 245-259; 29, 67 і інші; 1, с. 71].

Коломиїцями ставали й селяни, які перебували в залежності старшин, а жили «в селах и фулварках» [28, с. 243].

До чумаків долучалось навіть духовенство. Так, 1725 р. через Васильківський форпост до Коломиї по сіль проїхали ієромонах Чернявський та ієродиякон Христофор з групою «послушників» з чернігівського Троїцького монастиря. 1751 р. на узбережжя Азовського моря з метою реалізації горілки й закупівлі риби їздив новомглинський священик Й. Савецький. Чумакували також ієрей Григор'єв з Горошина та ієромонах Гедеон з Живогородського монастиря (1754) [25, с. 23].

В окремих старшин господарства значною мірою залежали від чумакування, а для збільшення обсягів продукції для ринку вони наймали сотні робітників. Так, у «Дневных записках» або щоденнику наказного лубенського полковника (1721-1725) і генерального підскарб'я (1740-1762) Якова Марковича згадується про функціонування тютюнової мануфактури в Охтирці, де працювало понад 500 робітних людей [13, с. 220]. Від початку XVII ст. і до кінця 60-х років він регулярно надсилав своїх посполитих до Москви, Астрахані, на Запорожжя, Дон, Бахмут і Волощину, в Крим. Товарами ставали горілка, тютюн, масло, свійська птиця тощо. Назад чумаки поверталися з сіллю та рибою, значну частину яких Я. Маркович продавав, за що отримував великі прибутки [13, с. 340, 343; 11, с. 35, 52, 89, 119; 12, с. 27, 33, 43 та ін.].

В кінці XVIII — на початку XIX ст. на Слобожанщині не менш активно чумацтвом займався Г. Топчієв, капітал якого досягав 500 тис. руб. Він займався сільським господарством, винокурінням, утримував кілька лавок і трактирів, а також вів оптову торгівлю горілкою, воском і медом. Водночас на своїх і найманих паровицях привозив з Дону солону та в'ялену рибу, а з Криму — сіль [4, с. 516].

На Правобережжі подібним чином господарював князь М. Яблонський [21, с. 331].

Коли ж поглянути безпосередньо на формування груп чумаків і наймитів з козацтва, то можна помітити деякі тенденції. Зокрема, серед «городових» представників військового стану, що жили «на волості» (в містах і містечках Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини) та торгували, чумакувала порівняно не значна

частина. Так, у Полтаві в 1767 р., за матеріалами Румянцівського опису, торгівельною діяльністю займалось 40 господарів-козаків і тільки 2 з них (або 5 %) долучалися до візницького промислу. Один з чумаків цілеспрямовано їздив по крам у Січ, інший, який торгував сіллю та рибою і в Січ і в Крим [35, с. 101, 102].

На Слобожанщині чумацтву козаків неабияк сприяла «жалувана» грамота про пільги Харківському полку від 1684 р., що передбачала торгівлю будь-яким крамом без мита [3, с. 135-136]. В XVIII ст. окремі особи чумакували протягом кількох десятків років, причому щорічно «ходили в дорогу». Інші чумакували по кілька років, але від випадку до випадку, інколи пропускали сезон, а то і два. Місцеві чумаки, на думку М. Сумцова, завжди відправлялися у промисел на волах, інколи об'єднувались з бідними селянами, котрі мали одні кінні підводи. Ось як це описав учений: «В путь-дорогу відправлялось декілька господарів, згідно попередній взаємній угоді. Загальна кількість паровиць* досягала інколи 40. Рано вранці чумаки збиралися за цариную, молились і потім відправлялися у дорогу. *З хазяєвами йшли наймити*, по одному чоловіку на чотири пари волів. В наймити до чумаків йшли парубки з сімей заможних, хороших (?). Строк найму починався Світлим Христовим Воскресінням і закінчувався зимовим Миколаєм, і за весь цей час наймит одержував від хазяїна 8 або 10 сребр[еників]. Чумацька валка... слухалась того, хто вже ходив у дорогу і знав чумацькі тракти і чумацькі звичаї» [29, с. 258]. Протягом літа та осені чумаки встигли зробити чотири ходки на південь, тобто в 4 кінця [29, с. 259].

Щодо чумаків і їх наймитів Запорожжя маємо декілька типових прикладів. Так, посполитий Герасим Коливайко родом з Лівобережжя, рано втративши батька, мусив найнятися до хазяїна в с. Луком'я (Лубенський полк), котрий торгував сіллю. Одного разу вони разом поїхали за продукцією в Січ, де Г. Коливайко й залишився. Згодом він опинився в загонах гайдамаків [8, с. 25]. Схожу долю з ним мав сирота з Гетьманщини Іван Негода, котрий «в бытность в... селе для продажи рыбы кисляковского куреня запорожским казаком Васильем Похлыстом заведен в Запорожскую Сечь, где ево и принято в кисляковский же курень и прозвали Негодою и был у казаков в работниках на рыбной ловле». А Герасим Гордієнко «по найму полтавського купця Лукьяновича ходил с протчими ево работниками для сгону в Шлезію на продаж волон». Іван Пашенко, син посполитого

*Тобто: пара волів з упряжу і возом.

з Полтави з тамтешнім купцем Яковом Терентевим ходили «с товариши для сгону в Пруссію продажних волів». Всі названі особи згодом опинилися в гайдамацьких загонах, або пристали до «розбійників» [8, с. 25, 26, 28].

Як бачимо з наведених прикладів, наймити вийшли з обезземелених, можна сказати, з спролетаризованих селян і козаків Гетьманщини. А тому правильність твердження М. Сумцова ніби в наймити до чумаків йшли тільки парубки з заможних сімей, слід поставити під великий сумнів. Крім того статус наймита багатьох з них не вдовольняв, через що вони поповнювали лави протестувальників проти соціального гніту, принаймні, прагнули легшого й швидшого збагачення.

Про еволюцію хиткого становища наймита йдеться в одній чумацькій пісні:

Ой хвортуно, хвортуно,
Послужи нам, як служила:
Служила в бурлацтві,
Служила в козацтві
Послужи ще й у чумацтві [23, с. 219].

А в іншій пісні чумацтві скаржиться на те, що виріс він у наймах, в неволі, не знав гарної долі, а зазнав усякого лиха, «та по дорогах ходячи, та чужії воли пасучи» [23, с. 111-113].

В середині XVIII ст. київський генерал-губернатор чітко зазначив, що: «Ежегодно, как из Малороссіи, так и из польских (правобережных. — *О.Г.*) разных мест ездят в Запорожскую Сечь разные купецкіе люди не малыми обозами для купечества, т. е., для покупки соли и рыбы со многими работниками» [14, с. 481].

Цікаво зазначити, що для супроводу чумацьких валок наймалися не тільки робітники, а й спеціальні охоронці із запорожців. За це сплачувались гроші до кошового скарбу: від 8 до 10 руб. [24, с. 281, 282]. Охоронцям же безпосередньо давали невеликий «ралець» (подарунок).

Додаткову платню за свої «керівні турботи» міг отримувати обраний членами валки отаман: до 5 руб. з кожного хазяїна-чумака, зрозуміло, наймити йому не платили. Крім профільної роботи на рівні з іншими учасниками артілі, він мав слідувати за порядком і дотриманням усіх звичаїв чумаків. Інакше його могли замінити на іншу особу, а то й терміново позбавити членства даного товариства. Водночас отаман виконував функції скарбника.

Хазяєва могли замість себе відправити в дорогу вповноважену людину, найчастіше «парубка» (свого вихованця), котрогось з родичів,

рідше — наймита. Всі вони отримували платню, відповідно попередньої домовленості. Інколи кілька родин об'єднувались у справі й посилали від себе до сформованої валки свого чумака з возом.

Всі грошові витрати: на купівлю дьогтю, за випас худоби, на охорону тощо в рівних частинах розподілялись на безпосередніх членів чумацької спільноти, яку з їх відома здійснював отаман.

Згідно спостережень І. Рудченка, чумака, а з ним і наймит, були «ранні», «середні» й «пізні». «Раннім» чумаком називався той, хто повесні, тільки-но земля звільнялась від снігу, і як тільки «заспіває жайворонок у лузі», відправлявся в мандри торгувати. Пробувши в дорозі тижнів п'ять-шість він повертався до власного господарства — «на жнива». Добре відпочивши і відгодувавши волів, чумака знову відправився на промисел десь у середині липня (як правило, на свято Іллі). Він називався «середнім». А «пізнім», або «осіннім», був той, хто виходив чумакувати перед Покровою і завершував справу з настанням морозів [23, с. 22].

У середовищі чумаків постійно відбувалися зміни: хтось збагачувався, а деякі, навпаки, розорявались (через хвороби чи падіж волів, пограбування тощо). Серед перших з'являлися «капіталісти», які повністю перебирали торгівлю в свої руки. Збіднілий же чумаку-трудівник поступово перетворювався на звичайного візника чи наймита, дуже обмеженого в своїх економічних можливостях і часто експлуатованого більш удачливим «побратимом». Він, зазвичай, проходив декілька етапів перетворень: від рівноправного члена ватаги, через якість «меншого» пайовика, до знеціненого батрака.

Збагачення ж відбувалося за різних історичних умов і неоднаковими шляхами. Доволі типовим у цьому контексті, на думку дослідника південно-руських артілей і колективних форм господарювання Ф. Щербини, міг бути такий приклад. До отамана-господаря чи заможного чумака приставав для допомоги наймит, нерідко зубожілий прибула. За гарну роботу він обумовлював собі «натуральну винагороду», скажімо, пару волів з возом. Через рік-два тяжкої праці наймит продовжував лишатися в попередньому статусі, але вже набувши у власність паровицю і певною мірою на правах «меншого» пайовика приєднавшись до валки хазяїна. Через деякий час він примножував свою власність і міг перейти у статус «рівноправного» з господарем учасника промислу, а то й відокремитись від нього, сформувавши власну валку з наймитами на схожих з його умовами праці. Інколи натуральні відносини між хазяїном і наймитом замінювались на грошові розрахунки. Тоді

наймит, зрозуміло, купував необхідні йому воли і віз, починав займатися промислом самостійно [37, с. 158].

Деяка специфіка в наймі спостерігалась тоді, коли чумаки займалися збутом лісу чи лісної продукції. В зв'язку з тим, що відповідні торгові осередки розташовувались на берегах річок, зокрема Дніпра, Двини та Вісли, чумаки доставляли туди деревину, дьоготь, поташ тощо. Позбувшись на місцях свого товару, набирали там новий і поверталися додому.

Згідно дослідження та спостережень І. Слабеєва, приблизна межа території, на якій в кінці XVIII ст. поширювався чумацький промисел, проходила так: на півночі — по р. Сейм до її впадіння в р. Десна і далі по Десні до її впадіння в р. Дніпро, від Києва на Радомишль — Житомир — Острог; на півдні чумацтво активно розвивалось до узбережжя Азовського та Чорного морів; на сході по р. Оскол до впадіння її в р. Сіверський Донець; на заході — до передгір'їв Карпат і до Дністра. Це основна область, але і за її межами існували деякі села та містечка, жителі яких займались візницьким промислом.

В окремих регіонах чумацтво досягало високого розмаху. Зокрема на Лівобережжі це місцевість, що пролягла до Дніпра між містечком Золотоношею на півночі й гирлом р. Орель на півдні і вздовж лівих притоків Дніпра — Сули, Псла, Хорола, Ворски. Весь цей район можна умовно охопити лінією Золотоноша — Ніжин — Батурин — Конотоп — Сміла — Лебедин — Охтирка — Нехвороща — р. Орель до її впадіння в р. Дніпро. В Правобережні Україні приблизний кордон його пройшов від Канева на Богуслав — Звенигородку — Шполу і далі до Дніпра дещо південніше Чигирини. Особливо активним на чумацтво був район навколо Києва і вздовж «солевозних» шляхів від міста до Коломиї [25, с. 28].

В Галичині чумацький промисел найбільшого поширення набув у межах Коломиї там, де видобувалась сіль. За даними Г. Данилевського, в XVIII ст. тут існували слободи з населенням до 3 тис. осіб, причому всі дорослі чоловіки займалися виключно чумацтвом, навіть хліб не сіяли [10, с. 260].

У Слобідській Україні осередками промислу стали слободи Мурафа, Котельва та Боромля [29, с. 257; 31, с. 121; 30, с. 36]. А на півдні села навколо Олександрівська, в районі між річками Суха та Мокра Московка [18, с. 293].

Протягом XVIII ст. поступово змінювались соціальна суть і «народна природа» чумацького промислу. Поряд з валками, до складу яких здебільше входили рівноправні пайовики в однаковому матеріальному стані, все частіше виникали профільні артілі, створені

одним або двома заможними хазяєвами. Формувалося, так би мовити, чумацьке «панство». У своїх валках воно змінювало «братчиків» — чумаків на наймитів. Залежність останніх від господарів докорінно змінювала взаємовідносини у валках. За таких обставин господар, виконуючи роль отамана (вже не загальнообраного, а самопризначеного), хоча і не отримував за свою керівну діяльність додаткової платні, але власноруч розподіляв заробітки між наймитами. Причому таке явище мало місце вже з початку XVIII ст. Так, у 1718 р. до Києва прибула валка з сіллю з Коломиї Яцька Шуколовського та Василя Лисянського. В ній всю роботу виконували 21 «челядник». У тому ж році до Києва привезли сіль з Березова (Галичина) коломийці Юрко та Андрій Томачі, на яких працювали 25 наймитів [25, с. 33].

Слід зазначити, що за формою і суттю чумацькі валки мало чим різнилися від купецьких караванів, які перевозили таку саму продукцію, ходили в однакові торгові осередки, до тих і тих набиралися наймані робітники. Проте валка перетворилась на нову, оригінальну суспільну одиницю, що тимчасово об'єднувала людей не лише для спільної торгово-економічної діяльності, а й вироблення загальних інтересів, традицій і правил поведінки в дорозі.

Навіть назва воза — «фура» дещо змінила в чумацтві свій зміст. Якщо до середини XVII ст. фура використовувалась для перевезення взагалі чогось, наприклад, попелу (тоді називалася — «фура попільна» [32, с. 367]) то в другій половині XVIII ст. найчастіше означала найманий віз, або ж чужий вантаж [12, с. 319].

З розвитком чумацтва його учасники, включаючи і наймитів промислу, поступово, якщо й не повністю, то значною мірою, витіснили з окремих галузей торгівлі купецтво, наприклад у реалізації на ринках солі та риби.

Траплялись випадки, коли чумакували якісь особи поодинці, беручи з собою в дорогу лише наймита. Так, житель містечка Васильків з робітником відвідав торги в Полтаві, де продав точильні бруси, а потім поїхав через Переволочну на Запорожжя. Там купив дві мажі солі й повернувся додому.

Помітні зміни в організації валок відбувались у чумаків-фурщиків, які діяли за чітко визначеними контрактами. Від потреби чи бажання наймача чумаки одного села могли об'єднуватись у єдину групу чи, навпаки, розділившись на кілька частин приєднувались до різних валок. Потім призначався старший, який і відповідав за дотримання маршруту і виконання взятих промисловиками зобов'язань.

В кінці XVIII ст. чумацьким промислом перестали займатися представники духовенства, а державні селяни, як окрема група,

виступати в ролі наймитів. Колишні «челядники» монастирів, які брали участь у промислі опинилися в залежності світських можновладців, або держави. Це сталося внаслідок секуляризації, тобто відібрання церковної й монастирської власності на рівні вищої влади Російської імперії: в Лівобережній і Південній Україні її проведено 1786-1788 рр., а в Правобережній — після інкорпорації Росією в 1793 р. У Росії секуляризація проводилась у декілька етапів, але особливо помітно цей процес прискорився після реформ Петра I (зокрема скасування патріаршества 1721 р.). А у 1764 р. у Росії церковна і монастирська земельна власність разом з посполитими була передана у відомство Колегії економії, створеної за два роки до того [6; 9; 33].

Після ліквідації Запорозької Січі в 1775 р., а на початку 80-х років XVIII ст. лівобережного козацтва*, домінуючою групою чумацтва стали державні селяни різних категорій. В першу чергу це стосувалося селян Катеринославської, Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Так, у 1807 р. у Харківському, Богодухівському, Охтирському, Зміївському, Куп'янському і Валківському повітах налічувалось 1878 чумаків з числа державних селян і лише 389 з поміщицьких [25, с. 50].

З наданням козацькій старшині статусу дворянства (1785), до чумацтва долучилися дрібно маєткові поміщики і шляхта Лівобережжя та Правобережжя.

У період російсько-турецької війни 1768-1774 рр., у зв'язку з припиненням торгівлі з Кримом, з'явилася можливість великої наживи за рахунок спекуляції сіллю. Тому-то до заняття промислом кинулися багато людей (купців, поміщиків, старин, козаків і міщан), які раніше до нього не мали відношення. Не підготовлені до нього належним чином і, як правило, без наявності власного транспорту, принаймні в необхідній кількості, вони наймали чумаків. Останні за даних обставин перетворювались з вільних торговців у звичайних візників, яким за доставку казенної солі платили грошима, а в іншому випадку — натурою.

Майнова нерівність серед чумаків поступово зростала в усіх українських регіонах. Окремі з них у XVIII ст. вже мали від 50 до 100, а то і більше маж, які обслуговували десятки наймитів [20, с. 240]. В середньому ж, за даними 1724 р., на кожного чумака-хазяїна припадало по 2 делятника [34, арк. 14, 22].

В особливій залежності перебували чумаки-фурщики, які постійно потребували наявних грошів, тому нерідко погоджувались на невігідні контракти доставки вантажів у порти, чим користувалися різні

* Слобідське козацтво на законодавчому рівні перестало існувати з 1765 р.

скупники. З цього приводу А. Шмідт зазначив: «Протягом року вони (скупники. — *О.Г.*) чекають моменту, щоб скористатися крайньою нуждою селян, запропонувати їм свої послуги, а потім мало-помалу закабалити їх у роботу так, що для боржника, щоб вийти з цього, потрібно було везти його товари»[36, с. 282].

Як правило, представники від скупників «для розвідки» з'являлися у поселеннях, де компактно проживали чумаки, задовго до відкриття сезону (наприклад, взимку). Вони наймали візників на сезон, що мав початися весною. Потреба сплати грошових податків змушувала фурщиків на будь-які умови, запропоновані наймачами, щоб отримати аванс. У результаті наймити отримували платню в половину або в третину меншу від тієї, яка встановлювалася весною. З метою «полегшення» контракту, наймачі підкуповували місцеву владу, щоб на той момент вона почала вимагати сплати податків, а також надмірно «пригощали» чумаків спиртними напоями, давали брехливі обіцянки стосовно підвищення платні після виконання зобов'язань, гарантували забезпечення роботою в зворотному напрямку тощо.

Отже, можна твердити про те, що чумацтво в означений період, як всеукраїнське явище, відіграло чи не найбільшу роль у початковому процесі формування ринку вільнонайманої праці.

Список використаних джерел:

1. Актовья книги Полтавского городского уряда XVII века. - Чернигов, 1912. — Вып. 1: Справы поточныя 1664-1671 годов.- 216 с.
2. Актовья книги Полтавского городского уряда XVII-го века. — Чернигов, 1912. — Вып. 2: Справы вечистыя 1664-1671 годов. - 315 с.
3. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І.Багалій. — Харків, 1990. - 256 с.
4. Багалей Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования / Д.Багалей, Д.Миллер. — Харьков, 1912. — Ч. 2.- 986 с.
5. Боплан Г.-Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства польського, що тягнеться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн / Г.-Л. де Боплан. — К., 1990. – 312 с.
6. Бульгин И.А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века / И.А. Бульгин . — М., 1977.- 328 с.
7. Ведомость коликое число имело быть в пропуске чрез все около Киева пограничные фарпосты по ордером и по пашпортам Киевской губернской канцелярии... продажи всяких товаров. С 1-го апреля по 1-е мая 1744 году // Труды XII археологического съезда в Харькове. — Москва, 1902. — Т. 2. - С. 300.
8. Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів / О.Гермайзе //Україна, 1924. — Кн. 1-2. — С. 25.

9. Гуржій О. Податне населення України XVII-XVIII ст.: Нариси з історії та статистики / О.Гуржій. — Черкаси, 2009. - 296 с.
10. Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков // Библиотека для чтения / Г.Данилевский.- СПб., 1857. — Т. 142. — С. 260.
11. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767). — К., 1893. — Ч. 1 (1717-1725).
12. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. - К., 1897— Ч. 3 (1730-1734).
13. Дневные записки Я. Марковича. — М., 1859. — Т. 1. — 414 с.
14. Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, — Т. XIV. — С. 481.
15. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький /І.П.Крип'якевич . — Вид. 2-е, виправлене і доповнене. — Львів, 1990. - 408 с.
16. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. / О.Левицкий // Киевская старина. — 1901. — № 12. — С. 444.
17. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. — К., 1931. — Вип. 2: Чумаки. — С. 25, 109.
18. Описание городов и уездов Азовской губернии. 1779 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1853. — Т. 3. — С. 293.
19. Переписні книги 1666 р. — К., 1933. — 423 с.
20. Плохинский М. Иноземцы в старой Малороссии / М.Плохинский // Труды XII археологического съезда. — Т. 2.
21. Похилевич Л. Историко-статистическое описание Киевской губернии / Л.Похилевич. — К., 1864.
22. Рудченко И. Чумак в народных песнях / И.Рудченко // Вестник Европы. — СПб., 1872. — Кн. 9. — С. 212.
23. Рудченко И. Чумацкие народные песни / И.Рудченко. — К., 1874. - 283 с.
24. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А.Скальковский. — Одесса, 1846. - 444 с.
25. Слабеев І. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.) / І.Слабеев — К., 1964. - 140 с.
26. Список с белорусского письма, с листа, каков писал к боярину и гетману войска Запорожского к Ивану Мартиновичу Брюховецкому Роман Ракушка... // Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1869. — Т. 6. — С. 41.
27. Справа Васи́лева Резникова з Петром, Чопурное (Чепурное) мужиком // Актовья книги Полтавского городского уряду XVII-го века. — Чернигов, 1912. — Вып. 1: Справы поточныя 1664-1671 годов. — С. 71.
28. Стороженки: Семейный архив. — К., 1908. — Т. 6. - 795 с.
29. Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України: Вибрані праці / М.Ф.Сумцов. — Харків, 2008. - 557 с.
30. Твердохлебов А. Ахтырский уезд накануне XIX в.: Материалы для истории Ахтырщины / А.Твердохлебов. — Харьков, 1913.

31. Твердохлебов А. Котельва / А.Твердохлебов// Харьковский сборник. — Харьков, 1882. — Вып. 2, отд. 2.
32. Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Надніпрянщина. — К., 1990. - 406 с.
33. Ульяновський В та ін. Історія Церкви та релігійної думки в Україні / В.Ульяновський та ін. — К., 1994. — Кн. 1-3.- 848 с.
34. ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 14, 22.
35. Шамрай С. Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцівським описом / С.Шамрай // Записки Історично-філологічного відділу Української Академії наук. — К., 1925. — Кн. 6.
36. Шмидт А. Херсонская губерния / А.Шмидт. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 282 (Материалы для географии и статистики России).
37. Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм / Ф.Щербина. — Одесса, 1880. - 389 с.

References

1. Aktovyya knyhy Poltavskoho horodovoho uryada KhVII veka. - Chernyhov, 1912. — Vyp. 1: Spravy potochnyya 1664-1671 hodov.- 216 s.
2. Aktovyya knyhy Poltavskoho horodovoho uryadu KhVII-ho veka. — Chernyhov, 1912. — Vyp. 2: Spravy vechystyya 1664-1671 hodov. - 315 s.
3. Bahaliy D.I. Istoriya Slobids'koyi Ukrayiny / D.Y.Bahaliy. — Kharkiv, 1990. - 256 s.
4. Bahaley D., Myller D. Ystoriya horoda Khar'kova za 250 let eho sushchestvovanyya / D.Bahaley, D.Myller. — Khar'kov, 1912. — Ch. 2.- 986 s.
5. Boplan H.-L. de. Opys Ukrayiny, kil'kokh provintsiy Korolivstva pol'skoho, shcho tyahnet'sya vid kordoniv Moskoviyi do hranys'ty Transil'vaniyi, razom z yikhnimy zvychayamy, sposobom zhyttya i vedennyam voyen / H.-L. de Boplan. — K., 1990. - 312 s.
6. Bulyhyn Y.A. Monastyrskye krest'iane Rossyy v pervoy chetverty KhVIII veka / Y.A. Bulyhyn . — M., 1977.- 328 s.
7. Vedomost' kolykoe chyslo ymelo byt' v propuske chrez vse okolo Kyeva pohranychnye farposty po orderom y po pashportam Kyevskoy hubernskoy kantselyariy... prodazhy vsyakykh tovarov. S 1-ho aprelya po 1-e maya 1744 hodu // Trudy KhII arkheolohycheskoho s'yezda v Khar'kove. — Moskva, 1902. — T. 2. - S. 300.
8. Hermayze O. Koliyivshchyna v svitli novoznaydenykh materialiv / O.Hermayze //Ukrayina, 1924. — Kn. 1-2. — S. 25.
9. Hurzhiy O. Podatne naselennya Ukrayiny KhVII-KhVIII st.: Narysy z istoriyi ta statystyky / O.Hurzhiy. — Cherkasy, 2009. - 296 s.
10. Danylevskyy H. Nravy y obychay ukraynskykh chumakov // Byblyoteka dlya chtenyya / H.Danylevskyy.- SPb., 1857. — T. 142. — S. 260.
11. Dnevnyk heneral'noho podskarbyya Yakova Markovycha (1717-1767). — K., 1893. — Ch. 1 (1717-1725).
12. Dnevnyk heneral'noho podskarbyya Yakova Markovycha. - K., 1897– Ch. 3 (1730-1734).

13. Dnevnye zapysky Ya. Markovycha. — M., 1859. — Т. 1. — 414 s.
14. Zapysky Odesskoho obshchestva ystoryy y drevnostey. — Odessa, — Т. KhIV. — S. 481.
15. Kryp"yakevych I.P. Bohdan Khmel'nyts'kyy /I.P.Kryp"yakevych . — Vyd. 2-e, vypravlene i dopovnene. — L'viv, 1990. - 408 s.
16. Levyts'kyy O. Ocherky narodnoy zhyzny v Malorossyy vo vtoroy polovyny KhVII st. / O.Levyts'kyy // Kyevs'kaya staryna. — 1901. — # 12. — S. 444.
17. Materialy do vyvchennya vyrobnychykh ob"yednan'. — K., 1931. — Vyp. 2: Chumaky. — S. 25, 109.
18. Opyasnye horodov y uezdov Azovskoy hubernyy. 1779 h. // Zapysky Odesskoho obshchestva ystoryy y drevnostey. — Odessa, 1853. — Т. 3. — S. 293.
19. Perepysni knyhy 1666 r. — K., 1933. — 423 s.
20. Plokhynskyy M. Ynozemsy v staroy Malorossyy / M.Plokhynskyy // Trudy KhII arkheolohycheskoho s'ezda. — Т. 2.
21. Pokhylevych L. Ystoryko-statystycheskoe opysanye Kyevs'koy hubernyy / L.Pokhylevych. — K., 1864.
22. Rudchenko Y. Chumak v narodnykh pesnyakh / Y.Rudchenko // Vestnyk Evropy. — SPb., 1872. — Kn. 9. — S. 212.
23. Rudchenko Y. Chumatskye narodnye pesny / Y.Rudchenko. — K., 1874. — 283 s.
24. Skal'kovskyy A. Ystoryya Novoy Sechy yly posledneho Kosha Zaporozhskoho / A.Skal'kovskyy. — Odessa, 1846. - 444 s.
25. Slabyeyev I. Z istoriyi pervisnogo nahromadzhennya kapitalu na Ukraini (Chumats'kyy promysel i yoho rol' u sotsial'no-ekonomichnomu rozvytku Ukrainy KhVIII — pershoyi polovyny KhIKh st.) / I.Slabyeyev — K., 1964. - 140 s.
26. Spysok s belorusskoho pys'ma, s lysta, kakov pysal k boyarynu y hetmanu voyska Zaporozhskoho k Yvanu Martynovychu Bryukhovetskomu Roman Rakushka... // Akty otnosyashchyesya k ystoryy Yuzhnoy y Zapadnoy Rossyy. — SPb., 1869. — Т. 6. — S. 41.
27. Sprava Vasyleva Reznikova z Petrom, Chopurnoe (Chepurnoe) muzhykom // Aktovyya knyhy Poltavskoho horodovoho uryadu KhVII-ho veka. — Chernyov, 1912. — Vyp. 1: Spravy potochnyya 1664-1671 hodov. — S. 71.
28. Storozhenky: Famylnyy arkhiv. — K., 1908. — Т. 6. - 795 s.
29. Sumtsov M.F. Doslidzhennya z etnohrafii ta istoriyi kul'tury Slobids'koyi Ukrainy: Vybrani pratsi / M.F.Sumtsov. — Kharkiv, 2008. - 557 s.
30. Tverdokhlebov A. Akhtyrskyy uezd nakanune KhIKh v.: Materyaly dlya ystoryy Akhtyrshchyny / A.Tverdokhlebov. — Khar'kov, 1913.
31. Tverdokhlebov A. Kotel'va / A.Tverdokhlebov// Khar'kovskyy sbornyk. — Khar'kov, 1882. — Vyp. 2, ot. 2.
32. Torhivlya na Ukraini, KhIV — seredyna KhVII stolittya: Volyn' i Naddniprolyanshchyna. — K., 1990. - 406 s.
33. Ul'yanovs'kyy V ta in. Istoriya Tserkvy ta relihiynoyi dumky v Ukraini / V.Ul'yanovs'kyy ta in. — K., 1994. — Kn. 1-3.- 848 s.
34. TsDIAK Ukrainy. — F. 59. — Op. 1. — Spr. 82. — Ark. 14, 22.

35. Shamray S. Kozaky m. Poltavy v 1767 r. za Rummyantsivs'kym opysom / S.Shamray // Zapysky Istorychno-filolohichnoho viddilu Ukrayins'koyi Akademiyi nauk. — K., 1925. — Kn. 6.
36. Shmydt A. Khersonskaya gubernyya / A.Shmydt. — SPb., 1863. — T. 1. — S. 282 (Materyaly dlya heohrafyy y statystryky Rossyy).
37. Shcherbyna F. Ocherky yuzhno-russkykh arteley y obshchynno-artel'nykh form / F.Shcherbyna. — Odessa, 1880. - 389 s.

Стаття надійшла до редакції 22.08.2014 р.

А.И. Гуржий

**Чумацтво как всеукраинское явление найма рабочей силы
(вторая половина XVII - XVIII вв.)**

В статье освещен чумацкий промысел как корпоративная форма труда, проанализирован как всеукраинское явление. Дан расширенный анализ роли чумацтва в начальном процессе формирования рынка вольнонаемного труда.

Ключевые слова: чумацтво, вольнонаемный труд, общинно-артельные формы труда, казачество, соль, производитель, землевладелец.

A. Gurzhiy

**Chumatstvo as all-Ukrainian phenomenon hiring
(second half of XVII - XVIII centuries.)**

The article highlights chumak trade as a corporate form of labor is analyzed as all-Ukrainian phenomenon. Given an extensive analysis of the role of chumatstva in the initial process of market hired labor.

Keywords: chumatstvo, hired labor, community-artisanal forms of labor, the Cossacks, the salt, the manufacturer, the landowner.

В.М. Лазуренко, Є.М.Стрижак

ВІДРОДЖЕННЯ ЗЕРНОВОГО ЕКСПОРТУ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ

Показано особливості розвитку у перші роки нової економічної політики постраждалого у роки Першої світової та громадянської воєн товарного зернового господарства України.

Розкрито особливості динаміки і характеру змін у засівних площах селянських господарств України. Зосереджено увагу саме на піднятті товарності селянських господарств та ролі селянських господарств у цьому процесі. Закцентовано особливу увагу на ролі селянських фермерських господарств у розвитку сільськогосподарського експорту.

Ключові слова: *сільське господарство, селянство, площі, селянське господарство фермерського типу, ринкові культури, збут, зернове господарство.*

У період після Першої світової війни та перші повоєнні роки криза, якої зазнало сільське господарство України, мала системний характер. Даний період характеризувався різким падінням виробництва усіх видів сільськогосподарської продукції. Особливо ж постраждало товарне зернове господарство, яке становило основу експортного потенціалу.

Слід відзначити, що у довоєнні роки відбувалася доволі інтенсивна еволюція структури посівних площ польових культур у бік збільшення товарно-експортної зернової продукції, насамперед, таких її видів, як пшениця та ячмінь. Станом на 1913 р. споживчі культури займали вже лише 40% усієї посівної площі України, в той час як ринкові — 60% [1, с. 80]. До споживчих культур відносилися, насамперед: жито, гречка, просо, картопля, а також, почасти, кукурудза, як основні складові частини харчування сільського населення, а також овес та кукурудза, як хлібофуражні для робочої худоби. Ринковими ж (без урахування регіональних особливостей) були: пшениця (передусім, озима), ячмінь, олійні культури, цукрові буряки, тютюн, хміль, баштани [1, с.79].

Однак, за 1916 — 1920 рр. структура селянських посівів значно змінилася, причому з економічної точки зору, на гірше. Передусім, різко скоротилася питома вага чільних товарних культур: пшениці з

28,7 до 25,9%, ячменю з 24,8 до 21,2%, а цукрового буряку, тютюну, хмелю, баштанних культур з 4,0 до 0,3%. Натомість, за їх рахунок збільшилася питома вага посівів жита — з 20,1 до 21,2%; вівса з 8,3 до 9,6%; гречки з 3,8 до 4,8%; проса з 2,4 до 5,2%, які саме і мали в тогочасному селянському житті натурально-споживче значення [2, с.32].

При цьому необхідно відзначити і регіональні особливості цієї проблеми. Так, площа під ячменем особливо помітно скоротилася в Степу, де у період Першої світової війни він був однією з головних ринкових культур. В той же час на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі площа під ячменем майже не зменшилася, оскільки там ця культура мала не ринковий, а натурально-споживчий характер. Натомість, становивше з вівсом мало протилежний характер. На Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі, де він мав товарне значення, його площі скоротилися, а у Степу, де овес мав здебільш натуральний характер, його питома вага зростає. Подібне спостерігалося і з гречкою: її площі скоротилися там, де вона була товарною культурою — на Поліссі, і зросли в інших регіонах України, де в минулий період вона мала натуральний характер.

Не менш різко, фактично катастрофічно скоротилася площа під хмелем, дуже прибутковою ринковою культурою на Волинському Поліссі, скорочення склало за цей час — 90%. А посіви тютюну на Чернігівському Поліссі і на півночі Лівобережжя, головної ринкової культури в селянських господарствах цього району, скоротилися й взагалі на 96% і задовольняли тільки власні потреби сіячів. Отже, виробництво більшості ринкових культур, які до 1914 р. давали селянам основний грошовий прибуток, на початок 1921 р. різко знизилася [2, с. 32]. Та й в цілому, валовий збір хлібів в 1920 р. склав не більше 38,5% від рівня 1913 р., в тому числі збір у власне селянському господарстві скоротився до 54,1% [2, с. 33]. Різде зменшення валових зборів зернових культур наочно свідчило про серйозну кризу в селянському рільництві України на початку періоду відбудови народного господарства.

Отже, селянські господарства України на початку 1920-х рр. опинилися в стані крайнього виробничо-технічного, а отже, і економічного знесилення, в основі якого лежав, насамперед, загальний занепад зернового господарства, різке падіння виробництва основних зернових та круп'яних культур — озимої пшениці, жита, ячменю, вівса, ярової пшениці, гречки, проса, кукурудзи [3, с. 161]. В силу цього, та внаслідок провокуючої економічної політики радянської влади на селі в кінці 1919 — на початку 1921 рр. селянство проявило гостре незадоволення існуючим станом речей, що і вилилося в те, що на додачу до об'єктивних господарських труднощів додався і чинник суб'єктивного

характеру, — свідоме згортання селянством обсягів сільськогосподарського виробництва [2, с. 34].

Як відомо, радянська держава змушена була, хоч і неохоче, але повернутися до відновлення ринкових відносин. Розпочався масштабний, суперечливий, проте, в цілому, все ж достатньо позитивний процес переходу до відновлення ринкових відносин, переходу до господарювання не лише в одержавленому промисловому секторі економіки, а й до широкого розвитку кооперації, налагодження економічно взаємовигідної співпраці різних форм господарювання, використання особливо в сільському господарстві та у сфері товарообігу, тонізуючої економіку приватної ініціативи.

Ріст промисловості вимагав швидкого відновлення сільського господарства. Це повинно було збільшити купівельну спроможність селянства й тим розширити можливості для збуту продукції промисловості. Партійно-радянське керівництво держави мусило визнати, що інтереси народного господарства країни вимагають, щоб селянське господарство мало змогу накопичувати фінансові ресурси виробничого призначення, збільшувати свої прибутки, шлях до чого прямо лежав через підвищення його товарності [4, с. 5]. “Такої політики вимагає саме життя, інтереси самого селянства в цілому та інтереси народного господарства — створити та поширити ринок як передумову розвитку соціалістичної державної промисловості” [5, с. 7]. А у цьому питанні без підтримки та порозуміння із заможними селянськими господарствами фермерського типу — основними товаровиробниками — швидкого результату досягти було просто не можливо.

Як відомо, у своїх працях з аграрної проблематики В. Ленін писав про два шляхи капіталістичного розвитку сільського господарства, наголошуючи насамперед, на цінності, перспективності саме фермерського, американського шляху, в основі якого лежав розвиток висококваліфікованого, фермерського (дрібного за розмірами) капіталістичного господарства, за якого “пролетарська державна влада завжди може вгамувати дрібнобуржуазну стихію та ввести її в береги” [5, с.7]. Що і було здійснено у роки непу. Цілком закономірно, що з проголошенням нового економічного курсу заможне українське селянство негайно скористалося можливістю поліпшити виробничий потенціал своїх господарств.

Загалом, хоч і з певними застереженнями, можна констатувати, що в силу всього комплексу тогочасних реалій на середину 1920-х рр. заможна частина села ставилася до радянської влади цілком лояльно. Це пояснювалося тим, що заможні селяни спостерігали ряд практичних кроків держави в загальному руслі політики “обличчям до села”. Кредитування інтенсивних, культурних селянських господарств фермер-

ського типу, надання їм певних виробничих пільг, прискорений розвиток сільськогосподарської кооперації, особливо спеціалізованих і кредитних товариств, чітко націлених, насамперед, на підняття товарності селянських господарств, ведення єдиного сільгосподатку у грошовій формі, певне обмеження адміністративного тиску та сваволі місцевих органів влади на заможну частину села, — ці та інші прояви нового політичного курсу вселяли в молоде українське фермерство надію щодо можливості тривалого економічного діалогу із керівництвом країни.

Все це створювало передумови для підвищення товарної спрямованості заможних господарств, хоча досягти повного відновлення її обсягів так і не вдалося і на кінець непу. Товарна продукція рільництва становила в 1923 — 1929 рр. по Україні пересічно 187,3 млн. пудів хліба, або 18,1% від валового збору. У порівнянні, з 1910 — 1913 рр., коли товарна частина становила 412 млн. пудів, у 1923 — 1929 рр. вона скоротилася на 54% [2, с. 229].

Якщо виразити співвідношення товарної частини сільськогосподарської продукції у порівнянні з валовою продукцією сільського господарства в цілому, то маємо таке. У 1913 р. вартість товарної частини продукції становила 42% вартості всієї сільськогосподарської продукції. У 1923/24 р. — 34,9%, у 1924/25 р. — 35,6% [6, с. 13]. Якщо ж не рахувати внутрішньоселянський обіг, тобто хліб, який продавали та купляли в межах села, то у 1925/26 рр. товарна маса продукції сільського господарства становила 22,4% [7, с. 4].

У селянському господарстві в перші роки непу споживалося більше двох третин виробленого в них хліба, що свідчить про переважно споживчо-натуральний характер зернового господарства. Це і не дивно, адже селянин вів господарство, передусім, для задоволення потреб своєї сім'ї. Збільшивши своє землекористування після жовтня 1917 р., селяни, передусім, збільшили власне споживання хліба та інших продуктів харчування. Етично це було цілком правомірно, оскільки значна частина українського селянства в дореволюційну добу відверто недоїдала. Однак, відбулося це не за рахунок підвищення валових зборів, а за рахунок зменшення товарної частки продукції сільського господарства.

Безумовно, одним із найважливіших чинників скорочення товарності була, як відомо, ліквідація за роки революційної доби економії, — великих господарств капіталістичного типу, потужних виробників товарної сільськогосподарської продукції в Україні, що не могло швидко компенсуватися за рахунок розширення виробництва в селянських господарствах. Адже до 1917 р. 60% товарного хліба України давали саме економії та потужні селянські господарства підприємницького

типу [2, с. 230]. Саме такі господарства виробляли продукцію для продажу на ринку, і більш того потребували її реалізації. Перехід земель цих господарств, їх розпорощення серед мільйонів незаможних і частково середняцьких селянських господарств, природно знизив товарну частину сільськогосподарської продукції [8, с. 56]. За даними А. Альтермана, заможні селянські господарства давали майже третину товарного хліба України і зрівняльні революційні перетворення значно вдарили по них.

Слід, однак, не забувати і про те, що вже відразу після відміни політики “воєнного комунізму” і перших реальних кроків радянської влади по впровадженню на селі непу процес скорочення посівних площ припинився, і при чому доволі швидко. Більш того, відразу розпочався зворотній процес їх відновлення, що логічно супроводжувався певним збільшенням частки товарних культур.

Якщо звернутися до аналізу загальної структури посівних площ України, то слід відзначити, що за роки непу вона зазнала досить значних змін. Насамперед, це стосується співвідношення зернових і технічних культур. Зокрема, питома частка озимих (жита і пшениці), ярої пшениці, ячменю, вівса, гречки, кукурудзи і проса на середину 1920-х рр. зменшилася з 91,5% в 1916р. до 83,5% в 1925 р. [9, с. 107]. В той же час посівні площі технічних культур (соняшник, картопля, цукрові буряки, льон, коноплі, хміль і тютюн) вже у 1923 році збільшилися до 10,5% [9, с. 107]. Це пояснювалося, насамперед, тим, що закупівельні ціни на технічні культури стали на цей час значно вищими, ніж на зернові. Окрім того, розширення площ під технічними, що майже тотожне просапними культурами, було викликане і потребами підвищення агрокультурного рівня сільського господарства.

Змінилася за цей час і структура посівів зернових культур. Так, озима пшениця, яка до 1917 р. не користувалася популярністю серед селян, вже в середині 20-х років починає виходити в зерновиробництві на провідні позиції, витісняючи ярову пшеницю, площі під якою впали до 8,9%.

Слід ще раз підкреслити, що в українських умовах збільшення посівів озимої пшениці було не простою заміною однієї культури на іншу. Це був глибокий реконструктивний момент, який свідчив про формування дуже позитивної тенденції у розвитку сільського, — власне селянського господарства, підвищення його товаризації (див.: таблиця 1 [1, с. 79]).

Таблиця 1.

Динаміка і характер змін у засівних площах селянських господарств України

	1923 р.		1924 р.		+ збільшення – зменшення	
	тис. дес.	%	тис. дес.	%	тис. дес.	%
Озиме жито	4 820	20	4 910	28	+90	+2
Озима пшениця	1 481	9	1 848	10	+367	+25
Яра пшениця	1 725	10	2 436	14	+711	+41
Овес	1 177	7	1 110	6	- 67	- 6
Ячмінь	2 881	18	2 964	17	+63	+2
Гречка	779	5	734	4	-45	-6
Просо	771	5	580	3	-191	-25
Кукурудза	804	5	711	4	-93	-11
Картопля	328	2	278	2	-50	-15
Олійні рослини	758	5	803	5	+48	+6
Цукрові буряки	72	-	117	1	+45	+63
Інші культури	799	5	1 035	6	+236	+30
Разом	16 395	100	17 526	100	+ 1 131	+ 7

Порівняння розподілу засівної площі по культурах у 1923 — 1924 рр. дає всі підстави для висновку щодо того, що селянство в цілому, а не лише його найбільш потужна частина, прагнуло пристосуватися до відновлених товарноринкових засад функціонування аграрного сектора економіки. Ті культури, що були в більшому попиту на ринку, за котрі хлібороб краще та швидше міг отримати кошти, займали дедалі більшу посівну площу, навіть за рахунок засівної площі культур, які продукувалися для власних потреб господарств.

Список використаних джерел

1. Башлай Г. Покупна сила українського села в зв'язку з урожаєм 1924 р. / Башлай Г. // Земельник. — 1924. — № 2. — С. 78 — 83.
2. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 — 1929 рр.) / Калініченко В. В. — Х. : Основа, 1991. — 129 с.
3. Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. — Х. : ЦСУ, 1929. — 399 с.
4. Государственный архив Российской Федерации. Ф.Р — 3316. Центральный исполнительный комитет СССР (ЦИК СССР). Оп. 11. Д. 23550. Печатные материалы Сессии ВЦНК. 30 декабря 1922 г. — январь 1938 г. — 324 л.
5. Нові шляхи в сільсько-господарській політиці // Земельник. — 1925. — № 6. — С. 5 — 8.

6. Шлихтер А. Г. Пути развития сельского хозяйства в системе индустриализации страны / Шлихтер А. Г. — Х. : “Пролетарий”, 1927. — 65 с.
7. Шліхтер О. На фронті сільського господарства / Шліхтер О. // Українське скотарство. Науково-практичний журнал. — 1927. — № 11. — С. 3 — 5.
8. Альтерман А. Развитие хлібного господарства та хлібної торгівлі України / Альтерман А. — Х. : Радянський селянин, 1928. — 44 с.
9. Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ. — Х. : ЦСУ УСРР, 1923. — 373, XIV с.

References

1. Bashlay H. Pokupna syła ukrayins'koho sela v zv'yazku z urozhayem 1924 r. / Bashlay H. // Zemel'nyk. — 1924. — № 2. — S. 78 — 83.
2. Kalinichenko V. V. Selyans'ke hospodarstvo Ukrayiny v dokolhospnyy period (1921 — 1929 rr.) / Kalinichenko V. V. — Kh. : Osnova, 1991. — 129 s.
3. Ukrayina. Statystychnyy shchorichnyk na 1929 r. — Kh. : TsSU, 1929. — 399 s.
4. Hosudarstvennyy arkhiv Rossyyskoy Federatsyy. F.R — 3316. Tsentral'nyy yspolnytel'nyy komitet SSSR (TsYK SSSR). Op. 11. D. 23550. Pechatnye materyaly Sessyy VTsNK. 30 dekabrya 1922 h. — yanvar' 1938 h. — 324 l.
5. Novi shlyakhy v sil's'ko-hospodars'kiy politytsi // Zemel'nyk. — 1925. — № 6. — S. 5 — 8.
6. Shlykhter A. H. Puty razvytyya sel'skoho khozyaystva v systeme yndustryalizatsyy strany / Shlykhter A. H. — Kh. : “Proletaryy”, 1927. — 65 s.
7. Shlikhter O. Na fronti sil's'koho hospodarstva / Shlikhter O. // Ukrayins'ke skotarstvo. Naukovo-praktychnyy zhurnal. — 1927. — № 11. — S. 3 — 5.
8. Al'terman A. Rozvytok khlibnoho hospodarstva ta khlibnoyi torhivli Ukrayiny / Al'terman A. — Kh. : Radyans'kyy selyanyn, 1928. — 44 s.
9. Kalendar-spravochnyk i zapysna knyzhka na 1924 rik rayonovoho statystyka i korespondenta TsSU. — Kh. : TsSU USRR, 1923. — 373, XIV s.

Стаття надійшла до редакції 18.08.2014 р.

В.Н. Лазуренко, Е.Н.Стрижак

Возрождение зернового экспорта Украины в период нэпа

Показаны особенности развития в первые годы новой экономической политики пострадавшего в годы Первой мировой и гражданской войн товарного зернового хозяйства Украины.

Раскрыты особенности динамики и характера изменений в посевных площадях крестьянских хозяйств Украины. Сосредоточено внимание именно на повышении товарности крестьянских хозяйств и роли крестьянских хозяйств в этом процессе. Акцентировано особое внимание на роли крестьянских фермерских хозяйств в развитии сельскохозяйственного экспорта.

Ключевые слова: сельское хозяйство, крестьянство, площади, крестьянское хозяйство фермерского типа, рыночные культуры, сбыт, зерновое хозяйство.

V. Lazurenko, E. Stryzhak

The Revival of Grain Export from Ukraine in the Days of NEP

Specific features of the development of grain farms in Ukraine in the first years of the New Economic Policy in the years of the First World War and the Civil War are shown in the paper.

Peculiarities of the dynamics and changes in cultivated lands of farms of Ukraine are depicted. Much attention is focused on improving the marketability of farms and the role of farms in this process. Particular attention is accented to the role of farms in the development of agricultural export.

Key words: agriculture, peasantry, lands, farms, market cultures, sales, grain farming.

В.А. Кобко, Т.Д. Чубіна

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ:
ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ НА ТЛІ ЕПОХИ

Дана стаття присвячена дослідженню життєвого та творчого шляху вченого-історика, філософа, політолога, економіста і фольклориста, педагога, громадського і політичного діяча, публіциста, видавця, людини, яка уособлювала цілу епоху в історії українського національно-демократичного руху другої половини XIX ст. - Михайла Петровича Драгоманова. Автори обстоюють думку, що Драгоманов належав до плеяди фундаторів політичної ідеї європейської демократичної України, а його погляди залишаються надзвичайно актуальними і сьогодні — в часи, коли український народ торує нелегкий шлях до громадянського суспільства та правової держави.

Ключові слова: Драгоманов Михайло Петрович, Україна, історія, політика, література, творчість.

Михайло Петрович Драгоманов (псевдоніми — Кирило Василенко, Волинець, М. Галицький, М. Гордієнко, П. Кузьмичевський, П. Петрик, М. Толмачов, Українець, Чудак та ін.) увійшов в історію України як видатний громадський та політичний діяч, історик і фольклорист, публіцист і літературний критик, патріот і борець за свободу своєї країни. За тридцять років наукової, літературно-критичної і публіцистичної діяльності Михайло Петрович написав понад дві тисячі творів з історії, літературознавства, фольклористики та ін. наукових дисциплін. Увійшов у історію як пряма, чесна та принципова людина.

Автори ставили за мету проаналізувати основні життєві віхи та творчий доробок великого мислителя минувшини, ідеї якого актуальні і сьогодні та перекликаються з сучасними злободенними аспектами суспільного розвитку. В українській науковій скарбничці безліч цікавих та глибоких праць присвячених вченому [1-22, 33-69]. Все частіше науковці повертаються до вивчення творчості самого геніального вченого-історика, філософа, політолога, економіста і фольклориста, педагога, громадського і політичного діяча — Михайла Петровича Драгоманова [24-32].

Народився М. Драгоманов 30 (18) вересня 1841 р. в м. Гадяч у дворянській родині [23]. З 1849 р. по 1853 р. юнак навчався в Гадяцькому повітовому училищі. Продовжив своє навчання юний Михайло у Полтавській гімназії [23].

Восени 1859 р. М. Драгоманов вступає на історико-філологічний факультет Київського університету. Молодий Драгоманов органічно поєднував навчання з практичною громадською діяльністю. Знаковим у становленні М. Драгоманова як політичного і громадського діяча став його виступ над труною Шевченка у Києві, коли прах великого Кобзаря перевозили до Чернечої гори. Його слова, тоді сказані, стали пророчими: «Кожний, хто йде служити народові, тим самим надає на себе терновий вінець» [23].

Після закінчення історико-філософського факультету Київського університету в 1863 р., продовжив в стінах цього ж вишу педагогічну діяльність. До 1875 р. працював доцентом кафедри античної історії [55, с. 458].

У 1863 році М. Драгоманов стає членом «Громади». В 70-х рр. XIX ст. з'являються т.зв. молоді «Громади», в статутах яких стояло питання про самостійне політичне існування України з виборним народним правлінням.

З середини 60-х рр. XIX ст. становлення М. Драгоманова як ученого відбувається у тісному взаємозв'язку з його публіцистичною діяльністю.

У 1871 р. Київський університет відряджає М. Драгоманова за кордон. Замість запланованих двох років молодий учений пробув там майже три, відвідавши за цей час такі міста, як Берлін, Прагу, Відень, Флоренцію, Гейдельберг, Львів.

М. Драгоманова був одним з перших, хто намагався розбудити галицьке громадське життя, піднести рівень суспільної свідомості. Трирічне закордонне турне М. Драгоманова було надзвичайно плідним для молодого вченого. Михайло Петрович зміг критично оглянути й оцінити свої переконання, зіставляючи їх з наочним західноєвропейським досвідом.

Утиски проти відроджуваних проявів української культури змусили М. Драгоманова виїхати за кордон і стати політичним емігрантом. Восени 1875 р. Михайло Петрович вирушає до Відня з наміром створити там осередок національної політичної думки та започаткувати випуск української газети. Восени 1876 р. у Женеві М. Драгоманов створив прогресивний громадсько-політичний збірник «Громада». Загалом було видано п'ять томів збірника. Дати якнайбільше матеріалів для вивчення України і її народу, його духовних починань і устремлень до

свободи і рівності серед світової спільноти — головне кредо «Громади» [23].

З другої половини 80-х рр. XIX ст. М. Драгоманова запрошують до співпраці ряд провідних видань Галичини. Становлення і розвиток радикальних рухів у Західній Україні було останньою і найбільшою радістю філософа. У 1889 р. Михайла Петровича запрошують на кафедру загальної історії історико-філологічного факультету Софійського університету (Болгарія). Виважений і проникливий політик, М. Драгоманов мучився тією задушливою загальною атмосферою, що склалася на теренах Російської імперії у ставленні до національних меншин. Це був період перед черговим тотальним наступом на вільнолюбний настрій народу. Тимчасові поліпшення загального стану сприяли сплескам творчого піднесення, але несподівана смерть від розриву аорти 20 червня 1895 р. обірвала життя великого вченого і громадсько-діяча. Похований М. Драгоманов у Софії [23].

М. Драгоманов суспільний процес розумів як поступальний розвиток політичних і моральних ідей, підпорядкованих внутрішнім законам прогресу. Політичним ідеалом була федеративна держава, побудована на основах адміністративного децентралізму і культурно-національної автономії, з дотриманням принципу соборності України. У працях «Передне слово до «Громади»», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Пропащий час» [28] та ін. звертався до багатьох важливих питань історії України XIV — першої половини XIX ст., у т.ч. стосовно ролі Запорозької Січі. У публіцистичних творах «Внутрішнє рабство і війна за звільнення», «До чого довоювались», «Листи на Наддніпрянську Україну» та ін. засуджував національне та соціальне поневолення народів Російської імперії та Австро-Угорщини [55, с. 458-459].

Як літературний критик висвітлив здобутки українського письменства, його значення та місце в європейському літературному процесі. Зокрема, 1873 р. опублікував в італійському журналі «Rivista Europea» («Європейський огляд») статтю «Український літературний рух у Росії та в Галичині (1798-1872)» [55, с. 459].

Михайло Драгоманов брав участь у закордонному виданні творів Т. Шевченка, М. Костомарова та ін. українських письменників і вчених, доклав багато зусиль, щоб поширити їхню спадщину в перекладах європейськими мовами.

У працях «Малоросійські народні перекази і оповідання», «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст.» високо оцінював виховну й пізнавальну роль народної творчості [55, с. 459].

М. Драгоманов є одним з перших представників дослідження суспільної думки в Україні. Основна проблематика, яка цікавила М. Драгоманова як соціального дослідника, охоплювала проблеми державного устрою (федералізм і централізм) влади, прав і свободи індивіда, етнічних спільнот, внутрішньої і зовнішньої політики держав, тобто все те, що нині є предметом політичної соціології. Соціологію Драгоманов розуміє як універсальну синтетичну науку, яка у відповідності зі своїм об'єктом (суспільством в цілому) та методологією і узагальнює всі галузі суспільствознавства, і використовує їх надбання. Слід чітко пам'ятати, що в своїх світоглядно-методологічних засадах Драгоманов позитивіст. Його основною методологічною установкою є бажання віднайти такі ж об'єктивно точні методи пояснення історичних явищ, які вже вироблені й застосовуються природничими науками (позитивними науками). В цьому плані пошуки Драгоманова співзвучні концепціям основоположників західноєвропейської соціології, насамперед О. Конта, Г. Спенсера. Водночас варто підкреслити і те, що український соціолог сприймає їх підходи і особливо висновки не беззастережно, а критично. Зокрема, він вважав безпідставною, надуманою органістично-еволюційну концепцію Г. Спенсера, основна вада якої полягає у відірваності соціальної еволюції від конкретних соціально-історичних умов, в отождненні суспільства з живим організмом (це гіпертрофована аналогія, за думкою Драгоманова). Для соціологічних поглядів Драгоманова характерним є багатofакторний підхід до вивчення суспільних явищ. За його думкою, на суспільний поступ впливають економічні, політичні, духовні явища, які в певному поєднанні і спрямовують соціальну еволюцію. Тому для правильного розуміння соціальних процесів необхідно досліджувати вплив всіх чинників, які спричиняють ці процеси. Такий підхід контрастував з поширеною у ті часи тенденцією до зведення різноманітних суспільних явищ до дії якогось одного начала, до пошуків якогось абсолютно визначального фактора соціального життя [68, с. 46-47].

Точні узагальнення можливі, за М. Драгомановим, при застосуванні методу «логічної семантики», тобто при аналітичному групуванні суспільних явищ, їх класифікації і типологізації на основі чітко визначених принципів. З цього погляду суспільство виступає як складна багаторівнева система, котра включає три основні підсистеми: матеріал, з якою складаються суспільства (індивіди, народи); суспільства, класи, держави, міждержавні об'єднання); продукти суспільної діяльності (матеріальні, духовні, культурні) [68, с. 47].

Важливим положенням концепції Драгоманова є твердження, що правильно зрозуміти суть цих суспільних рівнів можна лише за умови,

коли враховуються конкретні історичні обставини їх функціонування. Така структуризація суспільства відкриває широкі можливості для застосування порівняльного методу при аналізі соціальних явищ. Драгоманов використовує його як в діахронічному, так і синхронічному аспектах, поєднуючи з принципом конкретно-історичного підходу до соціальних явищ.

Центральне місце в концепції М. Драгоманова належить комплексним питанням: розумінню та трактуванню суспільної еволюції і суспільного прогресу, політичному (державному) устрої суспільства [68, с. 47].

Домінування цієї проблематики над усіма іншими питаннями виступає підставою для того, щоб розглядати його вчення як політичну соціологію. Розглядаючи проблеми державного устрою, Драгоманов основну увагу зосереджує на принципах федералізму і централізму як основних засадах побудови державної влади в ХІХ ст. На величезному фактичному матеріалі (й сучасному, й історичному) він обґрунтовує положення, що лише федеративне об'єднання вільних общин-громад сприяє розвитку суспільства в цілому і окремих громадян. «Розвиток нації до людського ідеалу, — зазначає він, — може здійснюватися успішно, лише узлагоднюючись з національними особливостями» [67, с. 48]. Централізація прагне підвести всю різноманітність національних культур під одні і шаблон, що послаблює суспільні сили і перешкоджає історичному прогресу. Тому потрібно прийти до того, «щоб спілки людські, великі й малі, склалися з таких вільних людей, котрі по волі походились для спільної праці й помочі в вільні товариства, — це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх чи чужих». Водночас Драгоманов — реаліст і прекрасно розуміє, що в одній окремій країні досягти такого устрою неможливо. «Цілком такі порядки тільки тоді можуть бути в одній якійсь країні, коли вони будуть на всьому світі...», — зауважує він [68, с. 48]. Досліджуючи історичний розвиток державної влади в європейських країнах. Драгоманов показує, що державний абсолютизм, «просвічений деспотизм» поступово вичерпує себе, і на зміну йому приходять ліберальний устрій держав. Цей ліберальний рух «проявив себе ще в ХVІІІ ст. у Франції великою революцією з виголосом (наслідуючи американських англійців) прав людини та громадянина. В ХІХ ст. відповідно з принципом нового лібералізму переробляються політичні порядки всіх абсолютних держав західної Європи...» [68, с. 48]. Тобто Драгоманов еволюцію суспільств розглядає як в плані розвитку держави і етносу, нації, держави і інших держав, так і в ракурсі держави і людини, громадянина, його прав і свобод. За його думкою, тільки демократичний (ліберальний) державний устрій сприяє

розвитку окремої людини, сприяє формуванню вільних громад-общин, що, в свою чергу, служить основою для прогресу суспільства в цілому. Вчений виступає за політичний та ідеологічний плюралізм, які найсприятливіші для організації духовного життя в суспільстві і уберігають індивідів від тоталітаризму й духовної неволі.

Аналізуючи проблеми політично-державного устрою Росії і перспективи України, Драгоманов виходив з реалій тодішньої історичної ситуації і вважав, що український національно-визвольний рух в близькому майбутньому не принесе бажаних результатів. Причина цього була, з одного боку, в слабкості самого руху, в його недостатній підтримці з боку народу, а з другого — в силі царського режиму. Тому шлях до конференції автономних регіонів, встановлення і вдосконалення федеративного устрою в суспільстві здавався Драгоманову найдоцільнішим в тих історичних умовах. Така позиція була в контексті політичної реальності Російської імперії не лише прогресивною, а й більш реалістичною, хоча, як відомо, й вона не зреалізувалася [68, с. 49].

При дослідженні суспільного прогресу й суспільної еволюції Драгоманов притримується просвітницько-позитивістських позицій. Він вірить в неухильний прогрес людства, який неможливо зупинити нікому — ні особам, ні групам, ні урядам чи державам. Виділяючи різноманітні чинники, котрі спричиняють прогрес соціуму, вчений робить наголос на матеріальних факторах — економічних, географічних, демографічних. Вони є вагомішими детермінантами суспільного поступу, ніж духовні. Значне місце в наукових пошуках мислителя належить проблемі критеріїв прогресу. За його думкою, їх потрібно встановлювати об'єктивно-науковим способом, враховуючи конкретні історичні умови, які характерні для певного часу і певного народу. Не існує якогось абсолютного, незмінного критерію прогресу, який можна було б застосувати до оцінки еволюції всіх народів і у всі часи.

Динаміку соціального розвитку Драгоманов розглядає через призму категорій — «соціальна еволюція» і «революція». Соціальна еволюція — нормальний, природний шлях розвитку суспільства, коли зміна одного соціального ладу іншим підготовлюється поступовими й тривалими трансформаціями матеріального, духовного і соціального життя. Це — магістральний шлях поступу людської цивілізації, тоді як революції — це аномалії, тимчасові і стихійні форми соціальних змін. Вони реально існують, але їх бажано уникати [68, с. 50].

І сьогодні політична концепція Михайла Драгоманова є актуальною та злободенною, а його творчий доробок є неоціненним скарбом української нації.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Велич Михайла Драгоманова. Життєвий і творчий шлях видатного українського мислителя / В. Андрущенко // День. - 2006. - №104. - С. 8.
2. Андрущенко В. «Епохальна педагогіка» Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 6-14.
3. Андрущенко В. Епохальна педагогіка Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 2-3.
4. Андрущенко В. Михайло Драгоманов і національний педагогічний університет / В. Андрущенко // Освіта України. - 2003. - 23 верес. - С. 6.
5. Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко // Безпека життєдіяльності. - 2006. - №11. - С. 26-28.
6. Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко, В.Ф. Погребенник // Безпека життєдіяльності. - 2006. - №12. - С. 26-27.
7. Апостол правди і науки: до 170-річчя від дня народження М.П. Драгоманова // Календар знаменних і пам'ятних дат: Реком. бібліографічний довідник / Нац. перлам. Б-ка України, Книжкова палата України. - К., 2011. - Т.3. - С. 121-130.
8. Баган О. Змагання титанів і епох : (До теми : «Іван Франко і Михайло Драгоманов») / О. Баган // Визвольний шлях. - 2006. - Кн.7/8. - С. 62-68.
9. Бех В. І політика має бути на добру долю педагогікою : Інноваційний потенціал Михайла Драгоманова у дзеркалі розбудови української державності / В. Бех // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 4.
10. Борисенко В. Михайло Драгоманов як історик / В. Борисенко // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 15-21.
11. Висоцький А. Шлях, яким іде до людей освіта: Проблема національного виховання засобами української мови у світоглядній концепції Михайла Драгоманова / А. Висоцький // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 9.
12. Вовк Л. Педагогічні і науково-просвітницькі пріоритети спадщини М.П. Драгоманова / Л. Вовк // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 22-29.
13. Волинка Г. Дещо про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова / Г. Волинка // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 30-33.
14. Волинка Г. Подвійне громадянство людини у світах природи і свободи : [ким був М. Драгоманов у філософії] / Г. Волинка // Освіта. - 2003. — 24 верес. — 1 жовт. - С. 5.
15. Горбач Н. Дитинство, юність, молоді роки : Розділ з неопублікованої книжки «Справжня постать Михайла Драгоманова» / Н. Горбач // Дзвін. - 2007. - №7. - С. 101-106.
16. Горбачук І. Михайло Драгоманов на сторожі рідного слова / І. Горбачук // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 34-37.
17. Горбачук І. На сторожі рідного слова: [діяльність М. Драгоманова в галузі розвитку і утвердження української мови] / І. Горбачук // Освіта. - 2003. — 24 верес. - 1 жовт. - С. 9.

18. Денисенко В. «Цей шлях потрібний, корисний, багатоцінний»: Листування Михайла Драгоманова і Миколи Лисенка / В. Денисенко // Пам'ять століть. - 2006. - №6. - С. 177-181.
19. Денискіна Г. Діалогічність наукових праць Михайла Драгоманова (на прикладі «Чудацьких думок про українську справу») / Г. Денискіна // Українська мова і література в школі. - 2007. - №7/8. - С. 71-73; Диво слово. - 2008. - №3. - С. 33-35.
20. Дмитренко М. Михайло Драгоманов - дослідник фольклору / М. Дмитренко // Слово і час. - 2005. - №6. - С. 12-24.
21. Долинська Л. Варіант щастя для кожного: Психологічні аспекти драгоманівської концепції розвитку / Л. Долинська // Освіта. - 2003. — 24 верес. - 1 жовт. - С. 10.
22. Долинська Л. Психологічні аспекти Драгоманівської концепції розвитку / Л. Долинська // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 51-53.
23. Драгоманов Михайло Петрович. — Режим доступу до джерела: <http://univer-gg11.narod.ru/index/0-49>.
24. Драгоманов М. A Symposium and Selected Writings / М. Драгоманов. — Нью-Йорк, 1952. — 225 с.
25. Драгоманов М.П. Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / М.П. Драгоманов. — К. : Либідь, 1991. — 682 с.
26. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. / [упоряд. І.С. Романченко. — К. : Наук. думка, 1970.
27. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків: З додатком про життя Михайла Драгоманова / М. Драгоманов. — К.: Дніпро, 1991. — 45 с.
28. Драгоманов М.П. Пропалий час: Українці під Московським царством (1654-1876) / М.П. Драгоманов. — К.: Центр пам'яткознавства АН України; Українське т-во охорони пам'яток історії та культури, 1992. — 46 с.
29. Михайло Драгоманов: автожиттєпис / М. Драгоманов. — К.: Либідь, 2009. — 444 с.
30. Драгоманов М.П. Гильденбург о малоросах в славянстве и сербо-хорваты о малороссийской поэзии / М.П. Драгоманов // М.П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці в двох томах Т. 1. — К., 1970.
31. Драгоманов М.П. Війна з пам'яттю Шевченка / М.П. Драгоманов // М.П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці в двох томах Т. 1. — К., 1970.
32. Драгоманов М.П. Микола Іванович Костомаров: очерк життєписний / М.П. Драгоманов // М.П. Драгоманов літературно-публіцистичні праці в двох томах Т. 2. — К., 1970.
33. Дробот І. Ідейні орієнтації як соціальна перспектива : [ідейні орієнтації М. Драгоманова] / І. Дробот // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 4.
34. Дробот І. Соціалізм Михайла Драгоманова : ідеалізм чи соціальна перспектива / І. Дробот // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 38-41.
35. Дудченко Г.М. Кирило-Мефодіївське товариство в публіцистичній та науковій спадщині М. Драгоманова / Г.М. Дудченко // Український історичний журнал. - 2003. - №3. - С. 82-89.

36. Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. (II пол.. XIX ст.) / Р.П. Іванова. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1971. — 235 с.
37. Іванова Л. Українсько-польський діалог в оцінках М. Драгоманова / Л. Іванова // Історичний журнал. - 2008. - №3. - С. 98-111.
38. Іванченко Р. Іван Франко і Михайло Драгоманов / Р. Іванченко // Пам'ять століть. - 2007. - №1. - С. 53-59.
39. Іванченко Р.П. Клятва: Роман-хроніка: [про М.П. Драгоманова] / Р.П. Іванченко. — К.: Дніпро, 1985. — 373 с.
40. Іванченко Р.П. Раби Києва не мовчали... / Р.П. Іванченко. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991. — 47 с.
41. Карамаш С. Наш славний Українець: [про Михайла Петровича Драгоманова] / С. Карамаш // Пам'ять століть. - 2006. - №2. - С. 197-199.
42. Корсак К. Про вибір між покорою і свободою: Століття після М.П. Драгоманова - розширення наукових підстав ефективного особистісного навчання / К. Корсак // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 8.
43. Круглошов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглошов. - Чернівці, 2001.
44. Круглошов А. Євроцентризм Михайла Драгоманова / А. Круглошов // Краєзнавство. Географія. Туризм. - 2005. - №13. - С. 5-9.
45. Кучинський М. До питання про творчі взаємини М. Драгоманова з Т. Шевченком / М. Кучинський // Вивчаємо українську мову та літературу. - 2010. - №12. - С. 2-5.
46. Кучинський М. Тарас Шевченко в науково-політичній діяльності Михайла Драгоманова / М. Кучинський // Пам'ять століть. - 2006. - №3/4. - С. 224-230.
47. Листи Людмили Драгоманової до Івана Франка // Дзвін. - 2006. - №5/6. - С. 148-156.
48. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова: До 150-річчя від дня народження І.Франка. - Львів, 2006. - 562 с.
49. Ліпницька І. Духовна спадкоємність : М. Драгоманов і С. Єфремов / І. Ліпницька // Диво слово. - 2008. - №8. - С. 53-55.
50. Мацько Л. «Всі гріхи просяться, окрім гріхів проти народу і розуму» : [україномовна лінгвістична діяльність М. Драгоманова] / Л. Мацько // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 10.
51. Мацько Л. Уроки Михайла Драгоманова / Л. Мацько // Урядовий кур'єр. - 2003. - 26 верес. - С. 7.
52. Новиченко Л.М. Просвітитель / Л.М. Новиченко // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. - К., 1991.
53. Падалка О. Ідеї М. Драгоманова про українську національну справу і сучасна українська цивілізація / О. Падалка // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 46-50.
54. Падалка О. Потрібен педагог з рисами управлінця, підприємця, економіста: ідеї М. Драгоманова у формуванні економічного мислення майбутніх вчителів / О. Падалка // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 7.

55. Пінчук Ю.А. Драгоманов Михайло Петрович / Ю.А. Пінчук // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 458-459.
56. Погребенник В. Михайло Драгоманов і Леся Українка: Результативність ідейно-творчого спілкування / В. Погребенник // Освіта. - 2003. - 24 верес. — 1 жовт. - С. 11.
57. Погребенник В. Постать «Буковинського кобзаря» у літературознавчих студіях Михайла Драгоманова / В. Погребенник // Літературна Україна. - 2006. - №25. - С. 7.
58. Погребенник В. Українсько-болгарське єднання і «софійність» Михайла Драгоманова : До 110-річчя від дня смерті вченого / В. Погребенник // Освіта. - 2006. - №2. - С. 9.
59. Прокопенко І. Корифей економічної думки в Україні : [М. Драгоманов] / І. Прокопенко // Освіта. - 2003. -24 верес. - 1 жовт. - С. 6.
60. Рибалка А.І. Франко і М. Драгоманов : роль громадських бібліотек і читань у формуванні української нації / А. Рибалка // Вісник Книжкової палати. - 2005. - №8. - С. 33-37.
61. Руденко Ю. Велеті української духовності або педагогіка М. Драгоманова і К. Ушинського: виховні ідеали, національні цінності / Ю. Руденко // Освіта. - 2004. - №20. - С. 6-7.
62. Саварин Т.Я. Головацький, М. Драгоманов про чинність фактора політичного статусу етносів у міжетнічних стосунках лемків із сусідами / Т. Саварин // Мандрівець. - 2004. - №2. - С. 23-25.
63. Сюдюков І. Імператив єднання : Діалог Бориса Грінченка та Михайла Драгоманова про українську національну справу / І. Сюдюков // День. - 2004. - №221. - С. 8.
64. Терзійська Л. Професор М. Драгоманов - видатний вчений та викладач Софійського університету (Болгарія) / Л. Терзійська // Пам'ять століть. - 2003. - №5. - С. 42-45.
65. Тимошик М. Українська друкарня Михайла Драгоманова в Женеві: Передумови створення, вплив на суспільну думку, подальша доля / М. Тимошик // Освіта. - 2003. - 24 верес. - 1 жовт. - С. 11.
66. Федченко П. Михайло Драгоманов : життя і творчість / П.М. Федченко. - К.: Дніпро, 1991. - 362 с.
67. Хорунжий Ю. Драгоманов і Болгарія / Ю. Хорунжий // Літературна Україна. - 2006. - 14 верес. - С. 7.
68. Чубіна Т. Соціологія: курс лекцій / Т. Чубіна. — Черкаси: АПБ, 2012.
69. Ясь О. Український аташе в Європі : багатоликі відповіді Михайла Драгоманова / О. Ясь // День. - 2010. - №167. - С. 11.

References

1. Andrushhenko V. Velich Mihajla Dragomanova. Zhittevij i tvorchij shljah vidatnogo ukraїnskogo mislitelja / V. Andrushhenko // Den'. - 2006. - №104. - С. 8.

2. Andrushhenko V. «Epochal'na pedagogika» Mihajla Dragomanova / V. Andrushhenko // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - C. 6-14.
3. Andrushhenko V. Epochal'na pedagogika Mihajla Dragomanova / V. Andrushhenko // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - C. 2-3.
4. Andrushhenko V. Mihajlo Dragomanov i nacional'nij pedagogichnij universitet / V. Andrushhenko // Osvita Ukraïni. - 2003. - 23 veres. - C. 6.
5. Andrushhenko V.P. Mihajlo Dragomanov: velich mislitelja v konteksti epohi / V.P. Andrushhenko // Bezpeka zhittedijal'nosti. - 2006. - №11. - C. 26-28.
6. Andrushhenko V.P. Mihajlo Dragomanov: velich mislitelja v konteksti epohi / V.P. Andrushhenko, V.F. Pogrebennik // Bezpeka zhittedijal'nosti. - 2006. - №12. - C. 26-27.
7. Apostol pravdi i nauki: do 170-richchja vid dnja narodzhennja M.P. Dragomanova // Kalendar znamennih i pam'jatnih dat: Rekom. bibliografichnij dovidnik / Nac. perlam. b-ka Ukraïni, Knizhkova palata Ukraïni. - K., 2011. - T.3. - C. 121-130.
8. Bagan O. Zmagannja titaniv i epoh : (Do temi : «Ivan Franko i Mihajlo Dragomanov») / O. Bagan // Vizvol'nij shljah. - 2006. - Kn.7/8. - C. 62-68.
9. Beh V. I politika mae buti na dobru dolju pedagogikoju : Innovacijnij potencial Mihajla Dragomanova u dzerkali rozbudovi ukraïns'koï derzhavnosti / V. Beh // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - C. 4.
10. Borisenko V. Mihajlo Dragomanov jak istorik / V. Borisenko // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - C. 15-21.
11. Visoc'kij A. Shljah, jakim ide do ljudej osvita: Problema nacional'nogo vihovannja zasobami ukraïns'koï movi u svitogljadnij koncepcii Mihajla Dragomanova / A. Visoc'kij // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - C. 9.
12. Vovk L. Pedagogichni i naukovo-prosvitnic'ki prioriteti spadshhini M.P. Dragomanova / L. Vovk // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - C. 22-29.
13. Volinka G. Deshho pro filosof's'ki orientacii Mihajla Petrovicha Dragomanova / G. Volinka // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - C. 30-33.
14. Volinka G. Podvijne gromadjanstvo ljudini u svitah prirodi i svobodi : [kim buv M. Dragomanov u filosofii] / G. Volinka // Osvita. - 2003. — 24 veres. — 1 zhovt. - C. 5.
15. Gorbach N. Ditinstvo, junist', molodi roki : Rozdil z neopublikovanoï knizhki «Spravzhnja postat' Mihajla Dragomanova» / N. Gorbach // Dzvin. - 2007. - №7. - C. 101-106.
16. Gorbachuk I. Mihajlo Dragomanov na storozhi ridnogo slova / I. Gorbachuk // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - C. 34-37.
17. Gorbachuk I. Na storozhi ridnogo slova: [dijal'nist' M. Dragomanova v galuzi rozvitku i utverdzhennja ukraïns'koï movi] / I. Gorbachuk // Osvita. - 2003. — 24 veres. - 1 zhovt. - C. 9.
18. Denisenko V. «Cej shljah potribnij, korisnij, mnogocinnij»: Listuvannja Mihajla Dragomanova i Mikoli Lisenka / V. Denisenko // Pam'jat' stolit'. - 2006. - №6. - C. 177-181.
19. Deniskina G. Dialogichnist' naukovih prac' Mihajla Dragomanova (na prikladi «Chudac'kih dumok pro ukraïns'ku spravu») / G. Deniskina // Ukraïns'ka mova i

- literatura v shkoli. - 2007. - №7/8. - С. 71-73; Divo slovo. - 2008. - №3. - С. 33-35.
20. Dmitrenko M. Mihajlo Dragomanov - doslidnik fol'kloru / M. Dmitrenko // Slovo i chas. - 2005. - №6. - С. 12-24.
21. Dolins'ka L. Variant shhastja dlja kozhnogo: Psihologichni aspekti dragomanivs'koï koncepcii rozvitku / L. Dolins'ka // Osvita. - 2003. — 24 veres. — 1 zhovt. - С. 10.
22. Dolins'ka L. Psihologichni aspekti Dragomanivs'koï koncepcii rozvitku / L. Dolins'ka // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - С. 51-53.
23. Dragomanov Mihajlo Petrovich. — Rezhim dostupu do dzherela: <http://univer-gg11.narod.ru/index/0-49>.
24. Dragomanov M. A Symposium and Selected Writings / M. Dragomanov. — N'ju-Jork, 1952. — 225 s.
25. Dragomanov M.P. Vibrane: «...mij zadum zlozhiti ocherk istorii civilizacii na Ukraïni» / M.P. Dragomanov. — K. : Libid', 1991. — 682 s.
26. Dragomanov M.P. Literaturno-publicistichni praci: U 2-h t./ [uporjad. I.S. Romanchenko. — K. : Nauk. dumka, 1970.
27. Dragomanov M. Pro Ukraïns'kih kozakiv, tatar ta turkiv: Z dodatkom pro zhittja Mihajla Dragomanova / M. Dragomanov. — K.: Dnipro, 1991. — 45 s.
28. Dragomanov M.P. Propashhij chas: Ukraïnci pid Moskovs'kim carstvom (1654-1876) / M.P. Dragomanov. — K.: Centr pam'jatkoznavstva AN Ukraïni; Ukraïns'ke t-vo ohoroni pam'jatok istorii ta kul'turi, 1992. — 46 s.
29. Mihajlo Dragomanov: avtozhittepis / M. Dragomanov. — K.: Libid', 2009. — 444 s.
30. Dragomanov M.P. Gil'denburg o malorosah v slavjanstve i serbo-horvaty o malorossijskoj poeziji / M.P. Dragomanov // M.P. Dragomanov. Literaturno-publicistichni praci v dvoh tomah T. 1. — K., 1970.
31. Dragomanov M.P. Vijna z pam'jattju Shevchenka / M.P. Dragomanov // M.P. Dragomanov. Literaturno-publicistichni praci v dvoh tomah T. 1. — K., 1970.
32. Dragomanov M.P. Mikola Ivanovich Kostomarov: ocherk zhittepisnij / M.P. Dragomanov // M.P. Dragomanov literaturno-publicistichni praci v dvoh tomah T. 2. — K., 1970.
33. Drobot I. Idejni orientacii jak social'na perspektiva : [idejni orientacii M. Dragomanova]/ I. Drobot // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - С. 4.
34. Drobot I. Socializm Mihajla Dragomanova : idealizm chi social'na perspektiva / I. Drobot // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - С. 38-41.
35. Dudchenko G.M. Kirilo-Mefodiivs'ke tovaristvo v publicistichnij ta naukovij spadshhini M. Dragomanova / G.M. Dudchenko // Ukraïns'kij istorichnij zhurnal. - 2003. - №3. - С. 82-89.
36. Ivanova R.P. Mihajlo Dragomanov u suspil'no-politichnomu rusi Rosii ta Ukraïni. (II pol. HIIH st.) / R.P. Ivanova. — K. : Vid-vo Kiiv. un-tu, 1971. — 235 s.
37. Ivanova L. Ukraïns'ko-pol's'kij dialog v ocinkah M. Dragomanova / L. Ivanova // Istorichnij zhurnal. - 2008. - №3. - С. 98-111.

38. Ivanchenko R. Ivan Franko i Mihajlo Dragomanov / R. Ivanchenko // Pam'jat' stolit'. - 2007. - №1. - C. 53-59.
39. Ivanchenko R.P. Kljatva: Roman-hronika: [pro M.P. Dragomanova] / R.P. Ivanchenko. — K.: Dnipro, 1985. — 373 s.
40. Ivanchenko R.P. Rabi Kieva ne movchali... / R.P. Ivanchenko. — K.: T-vo «Znannja» URSSR, 1991. — 47 s.
41. Karamash S. Nash slavnij Ukraïнец': [pro Mihajla Petrovicha Dragomanova] / S. Karamash // Pam'jat' stolit'. - 2006. - №2. - C. 197-199.
42. Korsak K. Pro vibir mizh pokoroju i svobodoju: Stolittja pislja M.P. Dragomanova - rozshirenja naukovih pidstav efektyvnogo osobistynogo navchannja / K. Korsak // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - C. 8.
43. Krugloshov A. Drama intelektualna: politichni ideï Mihajla Dragomanova / A. Krugloshov. - Chernivci, 2001.
44. Krugloshov A. Evropocentrizm Mihajla Dragomanova / A. Krugloshov // Kraeznavstvo. Geografija. Turizm. - 2005. - №13. - C. 5-9.
45. Kuchins'kij M. Do pitannja pro tvorchi vzaemini M. Dragomanova z T. Shevchenkom / M. Kuchins'kij // Vivchaemo ukraïns'ku movu ta literaturu. - 2010. - №12. - C. 2-5.
46. Kuchins'kij M. Taras Shevchenko v naukovu-politichnij dijial'nosti Mihajla Dragomanova / M. Kuchins'kij // Pam'jat' stolit'. - 2006. - №3/4. - C. 224-230.
47. Listi Ljudmili Dragomanovoï do Ivana Franka // Dzvin. - 2006. - №5/6. - C. 148-156.
48. Listuvannja Ivana Franka ta Mihajla Dragomanova: Do 150-ricchja vid dnja narodzhennja I.Franka. - L'viv, 2006. - 562 s.
49. Lipnic'ka I. Duhovna spadkoemnist' : M. Dragomanov i S. Ćfremov / I. Lipnic'ka // Divo slovo. - 2008. - №8. - C. 53-55.
50. Mac'ko L. «Vsi grihi prostjat'sja, okrim grihiv proti narodu i rozumu» : [ukraïnomovna lingvistichna dijial'nist' M. Dragomanova] / L. Mac'ko // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - C. 10.
51. Mac'ko L. Uroki Mihajla Dragomanova / L. Mac'ko // Urjadovij kur'er. - 2003. - 26 veres. - C. 7.
52. Novichenko L.M. Prosvititel' / L.M. Novichenko // Shtrihi do naukovogo portreta Mihajla Dragomanova. - K., 1991.
53. Padalka O. Ideï M. Dragomanova pro ukraïns'ku nacional'nu spravu i suchasna ukraïns'ka civilizacija / O. Padalka // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - C. 46-50.
54. Padalka O. Potriben pedagog z risami upravlinca, pidpriemca, ekonomista: ideï M. Dragomanova u formuvanni ekonomichnogo mislennja majbutnih vchiteliv / O. Padalka // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - C. 7.
55. Pinchuk Ju.A. Dragomanov Mihajlo Petrovich / Ju.A. Pinchuk // Enciklopedija istorii Ukraïni. — T. 2. — K.: Naukova dumka, 2004. — S. 458-459.
56. Pogrebennik V. Mihajlo Dragomanov i Lesja Ukraïnka: Rezul'tativnist' idejno-tvorchogo spilkuvannja / V. Pogrebennik // Osvita. - 2003. - 24 veres. — 1 zhovt. - C. 11.

57. Pogrebennik V. Postat' «Bukovins'kogo kobzarja» u literaturoznavchih studijah Mihajla Dragomanova / V. Pogrebennik // Literaturna Ukraïna. - 2006. - №25. - С. 7.
58. Pogrebennik V. Ukraïns'ko-bolgars'ke ednannja i «sofijnist'» Mihajla Dragomanova : Do 110-richchja vid dnja smerti vchenogo / V. Pogrebennik // Osvita. - 2006. - №2. - С. 9.
59. Prokopenko I. Korifej ekonomichnoi dumki v Ukraïni : [M. Dragomanov] / I. Prokopenko // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - С. 6.
60. Ribalka A.I. Franko i M. Dragomanov : rol' gromads'kih bibliotek i chitan' u formuvanni Ukraïns'koï nacïi / A. Ribalka // Visnik Knizhkovoi palati. - 2005. - №8. - С. 33-37.
61. Rudenko Ju. Veleti Ukraïns'koï duhovnosti abo pedagogika M. Dragomanova i K. Ushins'kogo: vihovni ideali, nacional'ni cinnosti / Ju. Rudenko // Osvita. - 2004. - №20. - С. 6-7.
62. Savarin T.Ja. Golovac'kij, M. Dragomanov pro chinnist' faktora politichnogo statusu etnosiv u mizhetnichnih stosunkah lemktiv iz susidami / T. Savarin // Mandrivec'. - 2004. - №2. - С. 23-25.
63. Sjudnjukov I. Imperativ ednannja : Dialog Borisa Grinchenka ta Mihajla Dragomanova pro Ukraïns'ku nacional'nu spravu / I. Sjudnjukov // Den'. - 2004. - №221. - С. 8.
64. Terzijs'ka L. Profesor M. Dragomanov - vidatnij vchenij ta vikladach Sofiïvs'kogo universitetu (Bolgarija) / L. Terzijs'ka // Pam'jat' stolit'. - 2003. - №5. - С. 42-45.
65. Timoshik M. Ukraïns'ka drukarnja Mihajla Dragomanova v Zhenevi: Peredumovi stvorennja, vpliv na suspil'nu dumku, podal'sha dolja / M. Timoshik // Osvita. - 2003. - 24 veres. - 1 zhovt. - С. 11.
66. Fedchenko P. Mihajlo Dragomanov : zhittja i tvorchist' / P.M. Fedchenko. - K.: Dnipro, 1991. - 362 s.
67. Horunzhij Ju. Dragomanov i Bolgarija / Ju. Horunzhij // Literaturna Ukraïna. - 2006. - 14 veres. - С. 7.
68. Chubina T. Sociologija: kurs lekcij / T. Chubina. — Cherkasi: APB, 2012.
69. Jas' O. Ukraïns'kij atashe v Ėvropi : bagatoliki vidpovidi Mihajla Dragomanova / O. Jas' // Den'. - 2010. - №167. - С. 11.

Стаття надійшла до редакції 15.08.2014 р.

В.А. Кобко, Т.Д. Чубина

Михаил Драгоманов: исторический портрет на фоне эпохи

Данная статья посвящена исследованию жизненного и творческого пути ученого-историка, философа, политолога, экономиста и фольклориста, педагога, общественного и политического деятеля, публициста, издателя, человека, олицетворяющего целую эпоху в истории украинского национально-демократического движения второй половины XIX в. - Михаила Петровича Драгоманова. Авторы отстаивают мне-

ние, что Драгоманов принадлежал к плеяде основателей политической идеи европейской демократической Украины, а его взгляды остаются чрезвычайно актуальными и сегодня - во времена, когда украинский народ прокладывает путь к гражданскому обществу и правовому государству.

Ключевые слова: Драгоманов Михаил Петрович, Украина, история, политика, литература, творчество.

V. Kobko, T. Chubina

Mykhailo Drahomanov: Historical Portrait against the Background of the Epoch

This article is devoted to the scientific research of the course of life and career of the scientist-historian, philosopher, political scientist, economist and specialist in folklore, pedagogue, public and political man, publicist, publisher and a man who personified the whole epoch in the history of the Ukrainian national democratic movement of the second half of the 19th century — Mykhailo Petrovych Drahomanov. The author fights the thought that Drahomanov belonged to the pleiad of the founders of the political idea of the European democratic Ukraine and his opinions are extremely urgent nowadays too that is in the period of time when Ukrainian people are beating a difficult way to become a civil society and constitutional state.

Key words: Drahomanov Mykhailo Petrovych, Ukraine, history, politics, literature, creative work.

М. М. Лагодич

РОЛЬ О. Г. КОСТЕЛЬНИКА У СТВОРЕННІ «ІНІЦІАТИВНОЇ
ГРУПИ ПО ВОЗЗ'ЄДНАННЮ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
З ПРАВОСЛАВНОЮ» ТА ПІДГОТОВЦІ
ЛЬВІВСЬКОГО СОБОРУ 1946 Р.

У статті висвітлено внесок львівського протопресвітера Гавриїла Костельника у процес возз'єднання Української греко-католицької церкви з Православ'ям та проаналізовано специфіку діяльності урядових органів радянської влади що до конфесійних трансформацій в Галицькому регіоні у 1945 — 1946 рр. Опіраючись на широку базу документальних свідчень, автор унаочнює основні шляхи реалізації возз'єдначних положень та планів подальшої структуризації релігійно-церковних відносин регіону запропонованих Костельником.

Ключові слова: Протопресвітер Гавриїл Костельник, «Ініціативна група по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною», Львівський собор 1946 р., Руська православна церква (РПЦ), Українська греко-католицька церква (УГКЦ), Рада у справах РПЦ (РСРПЦ), уповноважений у справах релігії.

Певні кроки по ліквідації на Галичині УГКЦ робилися в 1939-1941 рр., коли ці землі опинилися в складі СРСР. Саме тоді розпочалось утвердження в цьому регіоні РПЦ як альтернативи УГКЦ: на Львівську православну єпархію в Москві був висвячений архімандрит Свято-Успенської Почаївської лаври — Пантелеймон (Рудик) [20, с.177]. Але в ці плани внесла корективи німецько-радянська війна.

Паралельно здійснювалися пошуки авторитетної особи серед духовенства УГКЦ, яка б стала лідером об'єдначного процесу уніатів з Православ'ям. Вже тоді була зроблена ставка на львівського священника Г. Костельника. Фактично його шантажували, заарештувавши сина Богдана, але він не піддався. У рефераті «Чи можливе перетворення уніатської церкви в Західній Україні в автокефальну православну церкву?», який датований 10 лютого 1941 р., о. Г. Костельник досить скептично оцінював можливості переходу греко-католиків Галичини на Православ'я. Там він писав про те, що ідея переходу греко-католиків

на Православ'я в Галичині не має ніякої підтримки, більше того — викликає значний супротив [16,с.129]. Наприкінці реферату о. Г. Костельник доходив такого висновку: «...ідея про перетворення західноукраїнської уніатської церкви в автокефальну православну церкву надто передчасна і нереальна, бо не має реального тла під собою. Навіть у найкорисніших умовах, де церква мала би повну свободу рухів ... треба би вести довгу і нелегку ідейну боротьбу, щоб західноукраїнських уніатів перевести на православ'я» [16,с.129-130].

Г. Костельник, без сумніву, належав до яскравих і видатних діячів церковного руху на Галичині. Інша справа — як оцінювати його діяння. І основним серед цих діянь був Львівський собор 1946 р., який став однією з головних ланок у процесі ліквідації УГКЦ на теренах Галичини. На цьому питанні ми акцентуємо свою увагу в цьому дослідженні.

Мета дослідження полягає у виявленні внеску о. Г. Костельника в підготовку до конфесійних трансформацій в Галицькому регіоні у 1945 — 1946 рр., у контексті особливостей державної політики Радянського Союзу щодо Церков у Західній Україні.

Досягнення мети у статті розв'язано через такі дослідницькі завдання:

- проаналізовано стан наукової розробки теми та охарактеризовано джерельну базу дослідження;
- увиразнено етапи підготовки ліквідації УГКЦ в західних областях України;
- розкрито процес трансформації об'єднаних поглядів о. Г. Костельника у період 1941-45 рр.;
- акцентовано увагу на світоглядних поглядах отця Гавриїла та його бажання зберегти релігійну мережу Галичини;
- доведено, що вплив радянської релігійної політики на конфесійні трансформації та структурування церковних відносин у Галичині у 1945-1946рр., лише підігріли «восточні» погляди Костельника та прискорили його участь у справі організації релігійного об'єднаного процесу на Галичині.

Об'єкт дослідження — процес створення «Ініціативної групи по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною» та підготовка Львівського собору 1946 р..

Предмет дослідження — вплив о. Г. Костельника на конфесійні трансформації у Галицькому регіоні у 1945–1946 рр.

Джерельну базу дослідження склали документи центральних і місцевих органів влади та різного роду управлінських структур СРСР, а також епістолярна спадщина українських богословів і церковних діячів.

Зокрема, найбільше неопублікованих документів, що безпосередньо стосуються теми нашого дослідження, виявлено і опрацьовано у фондах Державного архіву Львівської області (далі — ДАЛО), Центрального Державного Архіву вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВУ), Центрального державного архіву громадських організацій України (далі — ЦДАГОУ) [1-12].

Архівні джерела доповнюються друкowanими. Одним із найбільших фундаментальних видань, які на основі документів висвітлюють історію ліквідації УГКЦ на теренах Галичини, є збірник «Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів державної безпеки» у двох томах під загальною редакцією В. Сергійчука [16]. При написання дослідження були використані епістолярна спадщина ієрархів РПЦ [13-15].

Отже, джерельна база означеної теми, зважаючи на її видову різноманітність та змістовну насиченість, відкриває можливості для глибокого та різнобічного дослідження ролі о. Г. Костельника на процес ліквідації УГКЦ в СРСР.

Повернення у 1944 р. на Галичину радянської влади відкрило нову сторінку в історії УГКЦ. Під час німецької окупації уніатське духовенство Галичини, відстоюючи право українського народу на власну державу, стимулювало підвищення національної свідомості населення регіону, підживлювало його прагнення боротися за національне самовизначення. Зрозуміло, така позиція змушувала радянське керівництво виробити відповідну політику до УГКЦ. Тим більше, що на Західній Україні в післявоєнний період фактично велася війна українського націоналістичного підпілля проти радянської влади.

Розуміючи стан, у якому опинилась УГКЦ, її керівництво намагалось налагодити стосунки з радянським урядом, демонструючи при цьому толерантність та вміння дипломатичного маневрування. У жовтні 1944 р. митрополит Андрей Шептицький повідомив радянських урядовців про намір надіслати делегацію своєї Церкви до Москви, щоб привітати Й. Сталіна та уряд, а також обговорити питання пов'язані з діяльністю Галицької митрополії. До складу делегації митрополит включив священників Г. Костельника, І. Котіва та Г. Будзінського. Владика просив обласну раду посприяти у справі видачі для делегації перепусток до Києва та Москви, надати дозвіл скористатися літаком, а також організувати перебування духовенства у столиці [8, арк.40-41].

Справді, така поїздка відбувалася в грудні 1944 р., уже після смерті митрополита Андрея. Делегацію у складі о. Г. Костельника, о. І. Котіва та студита о. Г. Будзінського та Климент Шептицький було прийнято у РСРК при РНК СРСР, де вона передала листа Й. Сталіну та внесла у фонд Червоного Хреста 100 000 крб. На цій зустрічі о. Г. Костельник підійняв

питання про майбутню долю Греко-католицької церкви в СРСР [18]. Перебуваючи у Москві, делегація УГКЦ відвідала й Московську патріархію [6, арк.83].

Після поїздки в Москву о. Г. Костельник кардинально змінює своє ставлення до ідеї переходу УГКЦ у Православ'я. Якщо у рефераті «Чи можливе перетворення уніатської церкви в Західній Україні в автокефальну православну церкву?» [16, с.125-130], який датований 10 лютого 1941 р., о. Г. Костельник досить скептично оцінював можливості переходу греко-католиків Галичини на Православ'я, то в 1945 р. саме він очолює «Ініціативну групу по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною». Чим це було обумовлено? З приводу цього ряд припущень. Існує думка, що на о. Г. Костельника вчинили тиск органи Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ). Однак є й думка, що він пішов на співпрацю з радянською владою з ідейних міркувань — мовляв, спрацювало його «восточництво» й «помірковане москвофільство». Зрештою, існує думка, що о. Г. Костельник, ідучи на компроміси з радянськими органами, намагався зберегти повноцінне релігійне життя в Галичині.

Відомий український історик Я. Дашкевич, який був учнем о. Г. Костельника в Академічній гімназії у Львові, вважав, що вирішальним моментом у переході цього діяча на «православні позиції» стало його «простонародне москвофільство» й «восточництво», яке виражалося в різкому несприйнятті римо-католицьких впливів. Справді, це «восточництво» о. Г. Костельника неодноразово давало про себе знати. Наприклад, у 1943 р. на єпархіальному соборі у Львові він підняв питання уніатсько-ватиканських відносин, чим викликав гнів митрополита Андрія (Шептицького) [18]. Г. Костельник, вважав Я. Дашкевич, як теолог і як практичний церковний діяч «був людиною зачарованою на Схід, на Святу Русь, на реальне відродження цієї Святої Русі в Україні». Він «переходив на православ'я цілком свідомо», «не вважав це зрадою, а поверненням до лона східної церкви». Тим не менше, у відношенні національного Я. Дашкевич вважає о. Г. Костельника «колаборантом дуже високого рангу» [17, с.293-294].

Однак Р. Крип'якевич, який також був учнем о. Г. Костельника, вважав, що той був глибоко релігійною людиною і готував своїх вихованців до непростого життя в «атеїстичному суспільстві». Тому для нього важливим було зберегти Церкву й релігійне життя в умовах панування радянської влади [17, с.295-299]. Приблизно таких міркувань дотримувався й Л. Січкоріз, який непогано знав о. Г. Костельника. Він писав про те, що восени 1944 р. останнього часто викликали в органи НКДБ, допитуючи іноді по кілька днів. Його довго «обробляли», зви-

нувачували в антирадянській діяльності, пригадували, що його сини, Іриней та Зеновій, опинилися в дивізії «Галичина» і т.д. Пригадували йому й численні публікації про пріоритет Східної православної церкви. Зрештою, о. Г. Костельник пішов на співпрацю зрозумів, що коли не погодиться очолити Ініціативну групу, то Церква в західному регіоні буде ліквідована [17,с.307-311].

Очевидно, на о. Г. Костельника вплинуло кілька чинників. Не варто скидати з рахунку «восточництво» цього церковного діяча, яке ніби давало йому індульгенцію на такі дії. Звісно, спрацював і тиск органів НКДБ (існують документи про «бесіди» працівників НКДБ з о. Г. Котельником) [16,с.397-404]. Та все ж, на нашу думку, визначальним чинником було його прагнення зберегти Греко-католицьку церкву в умовах радянської дійсності — хай навіть «змінивши вивіску» і пішовши на компроміси. Він наївно вважав, що зможе «обіграти» органи НКДБ. Та сили були занадто нерівними. Для нього гра завершилася смертю.

Підготовка до системного наступу на Уніатську церкву розпочалася в березні 1945 р., коли тодішній голова РСРПЦ Г. Карпов розробив рекомендації щодо наступу на Католицьку Церкву в СРСР. Згідно плану передбачалося суттєве посилення позицій Православ'я в Галичині, а також створення Ініціативної групи, яка б задекларувала розрив українських уніатів із Ватиканом [21,с.87]. Проте основна ставка робилася на репресивні заходи щодо уніатського духовенства, передусім єпископату [16,с.391-395].

Сигналом для наступу на УГКЦ стала квітнева стаття Я. Галана «З хрестом чи з мечем» у львівській обласній газеті «Вільна Україна» [19]. Паралельно з цим почалися широкомасштабні репресії проти духовенства УГКЦ. У ніч з 11 на 12 квітня 1945 р. були заарештовані митрополит Йосиф (Сліпий) та єпископи Миколай (Чарнецький), Григорій (Хомишин), Іван (Лятишевський), Никита (Будка). У Львові також було заарештовано чимало уніатських священників, які забезпечували діяльність керівних структур УГКЦ [1,арк.52-66;16,с.468-478,491]. Тим самим діяльність цієї Церкви була паралізована.

Одним із наступних кроків по ліквідації УГКЦ мало бути створення «Ініціативної групи по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною», але в листі голови РСРПЦ Г. Карпова до М. Хрушова, де було розписані заходи Московської патріархії та радянського уряду, що до укріплення позиції РПЦ у західних областях УРСР зазначалось: «Раді стало відомо, що в середині уніатської церкви в особі Костельника та інших священників створюється ініціативна група, яка повинна буде декларувати свій намір возз'єднатись з РПЦ» [9,арк.97-100]. Цей

лист датований 20 квітням 1945 р., тобто уже після квітневого наступу радянського уряду на УГКЦ.

У цей час відбулася розмова між архімандритом Климентом Шептицьким та о. Г. Костельником, під час якої брат покійного митрополита Андрея категорично відмовився ввійти до складу Ініціативної групи [18].

Вперше офіційно Ініціативна група заявила про своє існування 28.05.1945 р., виступивши із зверненням «До Всечесного греко-католицького духовенства в Західних областях України» за підписами організаторів групи отців Г. Костельника, М. Мельника та А. Пельвецького [1, арк. 1-7]. Цим же числом за підписом вищезгаданих священників був датований лист до Ради Народних Комісарів УРСР, в якому Ініціативна група просила дозволу для офіційної реєстрації [1, арк. 8-13].

18 червня 1945 р. Ініціативна група була санкціонована радянською владою як єдиний тимчасовий церковно-адміністративний орган, якому надається право керувати в повному обсязі існуючою Греко-католицькою церквою в західних областях УРСР і проводити справу возз'єднання [1, арк. 14-15].

Правда, з боку частини духовенства УГКЦ, яке поки що не було репресованим, були також спроби нормалізувати церковне життя. Так, архімандрит Климент (Шептицький) та отець І. Котів, зібравши навколо себе групу священників, у липні 1945 р. письмово звернулися до влади з проханням звільнити заарештовану ієрархію УГКЦ та надати можливість організувати церковно-правовий орган для упорядкування справ Церкви. Закономірно, органи радянської влади не пішли їм назустріч.

Паралельно з цим до «возз'єднавчого» процесу залучається й РПЦ. Власне, це передбачалося відповідними органами радянської влади. До греко-католиків Галичини звернулися ієрархи РПЦ (Московський Патріарх, Екзарх України й Львівсько-Тернопільський єпископ), закликавши їх «возз'єднатися» з Православ'ям [9, арк. 34, 41; 13; 14].

Ще в липні 1945 р., коли до Ініціативної групи приєдналось лише 140 уніатських священників, о. Г. Костельник планував процес «возз'єднання» на два роки. Щоб цей активізувати процес, він сам неодноразово виїжджав у райони, де зустрічався з місцевим уніатським духовенством [3, арк. 13-14]. Голова Ініціативної групи підкреслював, що перевиховання кліриків Греко-католицької церкви вимагає довгого часу, принаймні для цього потрібні не місяці, а роки.

У листі до патріарха московського Алексія о. Г. Костельник повідомляв, що станом на 3 жовтня 1945 р. до Ініціативної групи приєдна-

лось 810 греко-католицьких душпастирів, але підкреслював, «що дуже невеликий відсоток наших священиків, що приєднались до Ініціативної групи, зробили це по переконанню. Таких священиків не має напевно і 50. Другі це зробили, бо не має іншого виходу з сучасного стану. Але це не значить, що всі вони на 100 % папісти» [11, арк.93-111].

На зустрічах галицькі клірики піднімали питання про майбутню долю Церкви: чи не буде у слід за УГКЦ на цих теренах знищена і РПЦ; про форми прийому в РПЦ [10, арк.103-113]. Тому в своїх листах О. Г. Костельник давав патріарху низку практичних порад, виконання яких, на його думку, могло б прискорити процес возз'єднання греко-католиків Галичини із УПЦ: він просив надати дозвіл уніатським священикам-целібату віком до 45 років, одружитись [5, арк.67-69]; висвятити на галицькі кафедри єпископів із греко-католицького духовенства; в головні міста Галичини перевести священиків, які були зорієнтовані на Православ'я [5, арк.64-66]; амністувати арештованих і засуджених уніатських священиків при бажанні їх переходу до РПЦ [5, арк.145-149].

У своїх листах о. Г. Костельник попереджав про специфічну рису галичан — внутрішній опір до насильного нав'язувань владою рішень. Він навіть передбачив можливість реbelieції — повернення частини духовенства і пастви назад до Католицизму. Тому пропонував, щоб процес повернення Галичини у лоно Православ'я проходив природнім та логічним шляхом. Згідно його задуму, майбутніми православними священиками мають бути вихідці з греко-католицького середовища, які зможуть звершити делікатну справу очищення обрядів від латинізмів. Після переходу Галичини у Православ'я, о. Г. Костельник пропонував надати Церкві на Галичині певний автономний статус у складі УПЦ на 25 років, завдяки якому поступово проходив би повільний процес зміни обрядів у відповідність до звичаїв Православної церкви. Більшість із цих пропозицій були взяті до уваги, з доцільністю яких були змушені погодитись і радянські урядовці [5, арк.139-140].

Патріарх УАПЦ Димитрій (Ярема) на початку 90-х років ХХ ст. наголошував про нібито досягнуту домовленість між о. Г. Костельником та представниками радянських органів, що процес опрацювання греко-католиків Галичини не буде інтенсифікуватися й матиме поміркований характер. Але ці домовленості після смерті о. Г. Костельника у 1948 р. явно не виконувались [18].

19 жовтня 1945 р. о. Г. Костельник підготував «Проект на закінчення акції Ініціативної групи по возз'єднанню греко-католицької церкви з РПЦ», в якому порушив низку важливих питань, пов'язаних із заключною фазою ліквідації УГКЦ. Зокрема він пропонував прискорити скликання загального собору, щоб не допустити проведення опози-

ційних єпархіальних соборів. Автор документу запропонував і «Чин возз'єднання священників-уніатів із православною церквою» [4,арк.5-8].

Імовірно, о. Г. Костельник вів свою гру. Він, попри те, що пішов на співпрацю з радянською владою, аж ніяк не належав до її симпатиків, а кроки, які робив по «возз'єднанню», мали переважно вимушений характер. О. Г. Костельник сподівався, що, формально зробивши Греко-католицьку церкву на Галичині Православною, він зуміє зберегти місце духовенство, не допустить у їхнє середовище вихідців з інших регіонів СРСР, а також збереже релігійні традиції й релігійну культуру, притаманну Галичині. При цьому він хотів, щоб «православ'я», яке постане на Галичині на базі греко-католицької церкви, мало глибокі місцеві корені. Про це він, зокрема, писав у листі до Московського патріарха Алексія I від 3 жовтня 1945 р: «Православ'я має мати вигляд, що воно якби само вирросло з нашого кореню і не має бути таким, що накинута» [5,арк.63].

Звісно, працівники радянських органів також розуміли, що о. Г. Костельник веде свою гру, тому голова РСРПЦ Г. Карпов вказував своїм підлеглим, що «необхідно бути надзвичайно обережними з використанням відомого нам протопресвітера Костельника» [7,арк.6], а уповноважений по Львівській області у листі від 12 липня 1945 р. відкрито звинувачував його у подвійній грі, яка, зокрема, виявлялася в його небажанні залучати до «возз'єднання» процесу духовенство РПЦ [5,арк.37].

Г. Костельник у процесі «возз'єднання» греко-католиків з православними робив ставку не на насильницькі методи, а на методи переконання. З його ініціативи і за його кошт була видана у 1945 р. брошура «Апостол Петр і Римські Папи, або догматичні підстави папства» [15], яка, на думку автора, мала зародити зерна сумніву серед греко-католицького духовенства щодо правильності католицької орієнтації [6,арк.72]. Він фінансував й інші заходи Ініціативної групи, спрямовані на возз'єднання уніатів з православними [5,арк.5]. Однак така активність, очевидно, не викликала великого ентузіазму з боку працівників відповідних радянських органів. Адже для них все це була релігійна пропаганда, яку вони сприймали насторожено.

Не змінилось ставлення радянських чиновників до о. Г. Костельника і після Львівського собору 1946 р., в організації якого він відіграв одну з ключових ролей. У листі до М. Хрущову зазначалося, що «Костельник до останнього часу находився під враженням собору, вважаючи, що він звершив велику справу і що тепер його ім'я в історії церкви уже укріпилось на багато сторіч» [2,арк.15]. У своїх дописах агенти звинувачували о. Г. Костельника у «подвійній грі» що-

до питань «возз'єднання» греко-католиків з православними. Так, агент «Метеор» повідомляв, про підтримку Г. Котельником опозиції греко-католиків до Православ'я. Зокрема, заявив: «...як це не дивно, але наша опозиція нам корисна, бо радянська влада до того часу на нас зважає, поки існує ця опозиція. Не будь її, на нас давно перестали би зважати...» Цікавим є повідомлення про ставлення о. Г. Костельника до Православ'я: «...Місцеві українці повинні приєднатись до православної церкви, хоча б для того, щоб спасти себе від репресій зі сторони більшовиків, які поставили собі за мету поступово знищити місцеву інтелігенцію. Лише під крильцем православної церкви вони в безпеці, оскільки уряд з великою довірою відноситься до православної церкви...» Далі він продовжував: «...Місцеві українці не хочуть зрозуміти, що православна церква у Львові має колосальне політичне значення». Тому Львів може стати осередком, який визначатиме в Україні ставлення до віри, її значення та вплив на маси...» Викладаючи причину свого переходу в Православ'я, о. Г. Костельник заявив: «...Після моїх відвідин Києва та Москви я зрозумів, що діячі церкви хочуть вчитись від Західної України у багатьох питаннях релігійного порядку. Тому церква в Західній Україні повинна бути вчителем для України Східної і лише тоді зрозуміють місцеві інтелігенти, чому Костельник погодився зайняти керівну посаду — організатора православної церкви у Західній Україні» [12,арк.26-27].

Наведені уривки засвідчують, що о. Г. Костельник, очевидно, щиро вірив у свою місію спасителя Церкви на Галичині. Але цей же документ вказує не те, що за ним прискіпливо слідкували працівники спецслужб. Практично кожен його крок для них був відомий.

Після проведення Собору о. Г. Костельник став непотрібний для радянських спецслужб. Більше того — почав їм заважати. Адже він щиро хотів зберегти повноцінне релігійне життя в Галичині й працював для цього. 20 вересня 1948 р. о. Г. Костельника було вбито.

Буквально через 20 хвилин після його смерті квартал, де був убитий о. Г. Костельник, оточили війська Міністерства державної безпеки. Правда, цікавив їх уже не Костельник, а його домашній архів. «Під час обшуку, який тривав навіть після похорону, — писав Л. Січкоріз, — вивезено всі документи, що торкались організації собору та ініціативної групи. Вивезено також велику кількість рукописів, що торкались наукових праць небіжчика в царині історії, теології та філософії. Ліквідована також була велика бібліотека» [17,с.312-313]. Тобто йшлося не лише про те, щоб фізично прибрати небажаного церковного діяча, а й вилучити письмові свідчення, які стосуються його діяльності. Ймовірно, в архіві о. Г. Костельника було чимало небажаних для радянсь-

ких спецслужб документів, у т.ч. й таких, які стосувалися Львівського собору.

Вищенаведені факти дають підстави стверджувати про те, що саме органи радянської влади брали активну участь у ліквідації Греко-католицької церкви на Галичині та у відповідному «інформаційному забезпеченні» цього процесу, а спецслужби лише використали Костельника. Маючи можливість емігрувати Він не скористався цим шансом, натомість розпочав боротьбу за Церкви на Галичині, адже щиро хотів зберегти тут повноцінне релігійне. Використавши авторитет та інтелект о. Г. Костельника у підготовці Львівського собору 1946 р. радянські спецслужби намагались нейтралізувати його, але він добровільно не сходив з релігійного небосхилу Галичини. Амбітність цього львівського душпастиря не лише позбавила його подальшої кар'єри в УГКЦ, але й життя.

Список використаних джерел

1. ДАЛО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 212. — 198 арк.
2. ДАЛО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 439–82 арк.
3. ДАЛО. Ф. р-1332. Оп. 2. Спр. 3. — 22 арк.
4. ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 7. — 47 арк.
5. ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 8. — 166 арк.
6. ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 20. — 97 арк.
7. ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 48. — 18 арк.
8. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 887. — 48 арк.
9. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. — 150 арк.
10. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1639.–182 арк.
11. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1640. — 207 арк.
12. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4081. — 175 арк.
13. Божою Милістю, Смирений Макарій, єпископ Львівський і Тернопільський, священно-Архімандрит Почаївської св. Успенської Лаври. Пастирям і пастві Святої Православної Церкви і всім чадам Галичини. 24. 6. 1945. — Львів, 1945.–4 с.
14. Иоанн, митрополит Киевский и Галицкий, Экзарх всяя Украины. Божией милостью смиренный Иоанн, митрополит Киевский и Галицкий Экзарх всяя Украины пастырям и верующим греко-католической церкви проживающим в Западных областях Украинской ССР 4. 12 1945 // ЖМП. — 1946. — № 1. — С. 9-11.
15. Костельник Г. Апостол Петро і Римські папи, або догматичні підстави папства / Г. Костельник. — Львів, 1945. — 56 с.
16. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи і матеріали. Документи радянських органів державної безпеки. — К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. — Т.І. — 920 с.
17. Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини: Збірник наукових праць. — Львів-Ужгород, Граджа, 2007. — 526 с.

18. Петрук О. Ми повинні бути гранично чесними зі собою / О. Петрук // Вірю.— 1995. — № 9(35). — С. 4-5.
19. Росович В. (Галан Я.) З хрестом чи з ножом / Я. Галан. — Львів, 1945. — 21 (3) с.
20. Скурат К.Е. История Поместных Православных Церквей: Учебное пособие. В 2-х т. / К. Скурат. — М.: Русские огни, 1994. — Т. 2. — 320 с.
21. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944-1964 років / Я. Стоцький. — К.: ФАДА, ЛТД, 2008. — 510 с.

References

1. DALO. F. 3. Op. 1. Spr. 212. — 198 ark.
2. DALO. F. 3. Op. 1. Spr. 439.– 82 ark.
3. DALO. F. r-1332. Op. 2. Spr. 3. — 22 ark.
4. TsDAVOVU. F. 4648. Op. 3. Spr. 7. — 47 ark.
5. TsDAVOVU. F. 4648. Op. 3. Spr. 8. — 166 ark.
6. TsDAVOVU. F. 4648. Op. 3. Spr. 20. — 97 ark.
7. TsDAVOVU. F. 4648. Op. 3. Spr. 48. — 18 ark.
8. TsDAHOU. F. 1. Op. 23.Spr. 887. — 48 ark.
9. TsDAHOU. F. 1. Op. 23. Spr. 1638.— 150 ark.
10. TsDAHOU. F. 1. Op. 23. Spr. 1639.– 182 ark.
11. TsDAHOU. F. 1. Op. 23. Spr. 1640. — 207 ark.
12. TsDAHOU. F. 1. Op. 23. Spr. 4081. — 175 ark.
13. Bozhoyu Mylistyu, Smyrenny Makariy, yepyskop L'vivs'kyu i Ternopil's'kyu, svyashchenno-Arkhimandryt Pochayivs'koyi sv. Uspens'koyi Lavry. Pastyryam i pastvi Svyatoyi Pravoslavnoyi Tserkvy i vsim chadam Halychyny. 24. 6. 1945. — L'viv, 1945.— 4 s.
14. Yoann, mytropolyt Kyevskyy u Halytskyy, Экзарх vsyua Украуны. Bozhyye mylost'yu smyrenny Yoann, mytropolyt Kyevskyy u Halytskyy Экзарх vsyua Украуны пастыгуам у veruyushchym hreko-katolycheskoy tserkvy prozhyvayushchym v Zapadnykh oblastiakh Украуnskoy SSR 4. 12 1945 // ZhMP. — 1946. — № 1. — S. 9-11.
15. Kostel'nyk H. Apostol Petro i Ryms'ki papu, abo dohmatychni pidstavy papstva / H. Kostel'nyk. — L'viv, 1945. — 56 s.
16. Likvidatsiya UHKTs (1939-1946). Dokumenty i materialy. Dokumenty radyans'kykh orhaniv derzhavnoyi bezpeky. — K.: PP Serhiychuk M.I., 2006. — T.I. — 920 s.
17. Havryyil Kostel'nyk na tli doby: poshuk istyny: Zbirnyk naukovykh prats'. — L'viv-Uzhhorod, Hradzha, 2007. — 526 s.

18. Petruk O. My povynni buty hranychno chesnymy zi soboyu / O. Petruk // Viruyu. — 1995. — № 9(35). — S. 4-5.
19. Rosovych V. (Halan Ya.) Z khrestom chy z nozhem / Ya. Halan. — L'viv, 1945. — 21 (3) s.
20. Skurat K.E. Ystoryya Pomestnykh Pravoslavnykh Tserkvey: Uchebnoe posobyе. V 2-kh t. / K. Skurat. — M.: Russkyye ohny, 1994. — T. 2. — 320 s.
21. Stots'kyu Ya. Derzhava i relihiyi v zakhidnykh oblastiakh Ukrayiny: konfesiyni transformatsiyi v konteksti derzhavnoyi polityky 1944-1964 rokiv / Ya. Stots'kyu. — K.: FADA, LTD, 2008. — 510 s.

Стаття надійшла до редакції 01.08.2014 р.

Н. Н. Лагодыч

Роль о. Г. Костельника в создании «Инициативной группы по воссоединению греко-католической церкви с православной» и подготовке Львовского собора 1946

В статье освещен вклад львовского протопресвитера Гавриила Костельника в процесс воссоединения Украинской греко-католической церкви с Православием и проанализирована специфика деятельности правительственных органов советской власти относительно конфессиональной трансформаций в Галицком регионе в 1945 - 1946 гг. Опираясь на широкую базу документальных свидетельств, автор делает наглядными основные пути реализации воссоединительных положений и планов дальнейшей структуризации религиозно-церковных отношений региона предложенных Костельником.

Ключевые понятия: Протопресвитер Гавриил Костельник, «Инициативная группа по воссоединению греко-католической церкви с православной», Львовский собор 1946 г., Русская православная церковь (РПЦ), Украинская греко-католическая церковь (УГКЦ), Совет по делам РПЦ (РСРПЦ), уполномоченный по делам религии.

M. Lahodych

The role of Fr. H. Kostel'nyk in creation of "The initiative group on the reunification of the Greek Catholic Church with the Orthodox" and the preparation of Lviv Synod 1946

The article highlights the contribution of Lviv Protoperesbyter Havryil Kostel'nyk in the process of reunification of the Ukrainian Greek Catholic Church with the Orthodoxy and studies the specifics of the government activity of Soviet Power as to the religious transformations in Galician region in

years 1945-1946. Basing himself on a broad basis of documentary evidence, the author exemplifies the main ways to implement the reunification policies and plans of the further structuring of religious and church relations in the region proposed by Kostel'nyk. In particular, the stages of preparation of liquidation of the UGCC in the western regions of Ukraine are specified, and the evolution process of H. Kostel'nyk's unifying views in the period 1941-45 is disclosed. Particular attention is paid to his cooperation with the Soviet state authorities.

As a result of this study, we conclude that Fr. H. Kostel'nyk led his game. Though cooperating with the Soviet authorities, he never belonged to their supporters, because he hoped that, formally transforming the Greek Catholic Church in Galicia into the Orthodox, he could preserve the local clergy, religious traditions and religious culture inherent to Galicians. Besides, he wanted the "orthodoxy", which would appear in Galicia on the basis of the Greek Catholic Church, to have deep local roots.

Key concepts: Protopresbyter Havryil Kostel'nyk "The initiative group on the reunification of the Greek Catholic Church with the Orthodox", Lviv Synod in 1946, Russian Orthodox Church (ROC), Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), the Council of the ROC (RSRPTS), authorized person in religion affairs.

Ю.Ю. Ілляшенко

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ДІТЕЙ НАЙБІЛЬШ УРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (90-ТІ РР. ХХ СТ.)

У статті висвітлено ключові моменти процесу становлення та розвитку в Україні в останнє десятиліття ХХ ст. інституту соціально-правової захищеності представників наймолодшої частини українського суспільства, зокрема дітей найбільш уразливих категорій — дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей з особливими потребами, безпритульних та бездоглядних дітей.

Ключові слова: діти, соціально-правова захищеність дітей, діти найбільш уразливих категорій, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти з особливими потребами, безпритульні та бездоглядні діти.

Проблема соціально-правової захищеності дітей набула особливої гостроти в період розбудови в Україні громадянського суспільства, адже тривалі економічні кризи, політичні та соціальні протиріччя не могли не позначитися на становищі наймолодшої частини населення нашої держави. Особливо це стосується дітей найбільш уразливих категорій, до яких можна віднести дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей з особливими потребами, безпритульних та бездоглядних дітей.

Вирішення даної проблеми є одним із першочергових завдань української держави та громадськості, оскільки визначення пріоритетної ролі дітей у соціумі, формування принципів недискримінаційного ставлення до них є найголовнішим показником демократизації суспільства та еволюціонування державної політики України у сфері дитинства.

Проблема соціально-правової захищеності дитинства постійно перебуває в полі зору українських науковців, а її специфіка вимагає ґрунтовного вивчення. Так, ряд публікацій присвячено проблемам захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки. Негативний феномен соціального сирітства набуває все більшого поширення, перет-

ворюючись на проблему загальнодержавного значення. Саме питанням соціального та правового захисту дітей, які залишилися сиротами при живих батьках присвячені праці Т. Завгородньої, [1], Н. Коровашкіної [2], Л. Волинець [3;4;5;6], І. Пеші [7], Н. Козачинського [8] та ін.

У продовження розробки теоретичних засад правової захищеності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, в українській історіографії з'явилися праці, присвячені питанням реалізації державних програм зі створення в Україні нових форм опіки, таких як прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу. Цих питань, зокрема, стосується дослідження А. Капської, присвячене проблемам впровадження новітніх технологій роботи з дітьми-сиротами у прийомних сім'ях з метою забезпечення індивідуального підходу до кожного з таких дітей. Також увагу автора акцентовано на соціально-правових аспектах створення та функціонування ДБСТ [9].

Значну увагу з боку українських науковців приділено вивченню питань про місце дітей з функціональними обмеженнями в суспільстві та системі соціально-правового захисту України. Цим аспектам присвячено ряд монографічних досліджень, видань Державного центру соціальних служб для молоді, Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Українського інституту соціальних досліджень. Зокрема, у праці І. Іванової особливу увагу приділено проблемам соціально-психологічного плану, з якими постійно стикаються функціонально неспроможні діти в процесі соціалізації та інтеграції в суспільне життя [10].

В колі досліджуваних проблем перебувають також негативні соціальні феномени безпритульності та бездоглядності, що стали особливо помітними в суспільстві в період трансформації та соціальних змін. Так, І. Цушка називає основні причини появи «дітей вулиці», аналізуючи виконання нашою державою статей Конвенції ООН стосовно дітей вказаної категорії, приходять до висновку про майже повне їх невиконання. Автор наголошує на тому, що лише громадські організації виконують певною мірою вимоги щодо забезпечення безпритульних дітей харчуванням та одягом [11]. В Україні постійно збільшується кількість проєктів, таких як «Діти вулиці» [12] та «Соціальна допомога дітям на вулиці» [13], спрямованих на надання допомоги безпритульним дітям та їхню реабілітацію у спеціальних психологічних центрах. Та все ж дана проблема залишається невирішеною, з року в рік її актуальність зростає.

Автор даної публікації має на меті прослідкувати окремі аспекти становлення та розвитку інституту соціально-правової захищеності дітей найбільш уразливих категорій (дітей-сиріт, дітей, позбавлених

батьківського піклування, дітей з особливими потребами, безпритульних та бездоглядних дітей) в Україні в 90-х рр. ХХ ст.

З моменту проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності Україна стала повноправним суб'єктом міжнародного права. Отримавши можливість самостійно визначати напрями побудови своєї державності та пріоритети в політиці, парламент нашої держави задекларував приєднання до загальнолюдських цінностей і загальновизнаних принципів міжнародного права, що отримало відображення у підписанні та ратифікації ряду схвалених Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй міжнародно-правових документів, особливо в галузі прав людини. Одним із перших міжнародних документів, ратифікованих Верховною радою України стала Конвенція ООН про права дитини, яка набрала чинності для України з 27 вересня 1991 р. З цього моменту даний документ став невід'ємною складовою законодавства нашої держави. Головним засадам Конвенції про права дитини відповідають і концептуально-правові принципи вирішення проблем дитинства, сформульовані в Конституції України (1996 р.), в якій відображено світовий рівень розуміння сучасних прав і свобод громадянина.

Згідно статті 52 Конституції України «утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу» [14], що повністю відповідає вимогам статті 20 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини («Дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення, має право на особливий захист і допомогу, що надається державою») [15,с.20]. За даними Міністерства статистики України на кінець 1997 року в нашій країні нараховувалося 39 шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на утриманні яких знаходилося 10723 дітей; 50 дитячих будинків системи Міністерства освіти України, в яких виховувалося 4076 дітей; 43 будинки дитини системи Міністерства охорони здоров'я України, в яких перебувало 4620 дітей. 93 % від загальної кількості цих дітей — соціальні сироти і лише 7 % — біологічні [16,с.174].

У зв'язку із загостренням проблеми сирітства, зокрема соціального сирітства, видано Указ Президента України від 17 жовтня 1997 року «Про затвердження заходів щодо поліпшення становища дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків», в якому були окреслені завдання щодо поліпшення становища дітей вказаних категорій. Зокрема, в Указі зазначено, що «діюча структура закладів державної опіки потребує вдосконалення, існує необхідність створення нових форм влаштування дітей цієї категорії. Заходи передбачають вдосконалення системи соціальної адаптації дітей-сиріт і дітей, які залишилися без

піклування батьків, розвиток сімейних форм влаштування цієї категорії дітей, захист їх майнових, житлових та інших інтересів, розширення соціально-правових гарантій неповнолітніх». Реалізація заходів, окреслених в Указі, відбувалася за такими напрямками: запобігання соціальному сирітству; поліпшення умов для розвитку, виховання та освіти дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків; створення умов для соціальної адаптації; матеріальне забезпечення; нормативно-правове забезпечення охорони прав дітей даної категорії [17].

Одним із шляхів подолання явища сирітства є усиновлення (удочеріння), яке згідно статті 101 Кодексу України про шлюб та сім'ю являє собою оформлене спеціальним юридичним актом прийняття в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки [18, с.105]. Усиновлення (удочеріння) дітей-сиріт і дітей, позбавлених піклування батьків, відбувається відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 775 від 20 липня 1996 р. «Про затвердження порядку передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземним громадянам і здійснення контролю за умовами їх проживання у сім'ях усиновителів». Усиновлення (удочеріння) є однією з найбільш прийнятних та сприятливих форм виховання дітей, позбавлених батьківського піклування. У правовому відношенні такі діти повністю прирівнюються до рідних дітей і мають в особі батьків-усиновителів рідну сім'ю. Усиновлення здійснюється виключно в інтересах дитини, у разі усиновлення дитини, що досягла десятирічного віку, необхідна її згода. Усиновителем може бути кожен повнолітній дієздатний громадянин. Між усиновителем та усиновленою дитиною різниця у віці повинна становити не менше 15 років. У випадку усиновлення дітей родичами різниця у віці до уваги не береться. За статистичними даними, щорічна кількість усиновлень (удочерінь) в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. зросла до 7800 дітей у 1994 р., у період до 1996 р. зменшилася до 4400, а починаючи з 1998 р. знову збільшувалася й досягла у 2000 році позначки 7700 тис. [16, с.13-14].

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. в Україні активізується процес створення альтернативних державній форм опіки дітей-сиріт і дітей, що залишилися без батьківського піклування. Насамперед це стосується появи в нашій країні дитячих будинків сімейного типу (ДБСТ). Історія їхнього створення розпочалася з 5 жовтня 1988 р., коли було затверджено постанову Ради Міністрів УРСР «Про створення в республіці дитячих будинків сімейного типу». Реалізація цієї постанови набула значного поширення в 1989 р., але в 1991-1993 рр. створення ДБСТ майже припинилося, що було пов'язано з кризовою ситуацією періоду становлення української державності й, відповідно, зменшенням соці-

альних витрат на заклади такого типу. Положення «Про дитячий будинок сімейного типу», затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1994 р. (зміни та доповнення у Положення були внесені постановою Кабінету Міністрів України від 17 березня 1998 р.), було спрямоване на відродження будинків сімейного типу. У ньому зазначено, що «будинок сімейного типу є пріоритетною формою турботи про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Метою створення дитячого будинку сімейного типу є подальше посилення державної допомоги дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, забезпечення якнайповнішого поєднання громадських, колективних і родинних форм виховання» [19, с.127]. Активізація процесу організації ДБСТ розпочалася зі створенням у 1996 р. Міністерства у справах сім'ї та молоді України. Про необхідність надання переваги даній формі утримання дітей, що перебувають в особливо складних і надзвичайних умовах, засвідчила Національна програма «Діти України», що була затверджена Указом президента України від 18 січня 1996 року [20, с.57]. А наслідком реалізації Програми розвитку дитячих будинків сімейного типу, затвердженої Наказом Міністерства у справах сім'ї та молоді від 19 листопада 1998 р., стало те, що наприкінці 1999 р. в Україні вже діяв 91 дитячий будинок сімейного типу, де мешкали й виховувалися 762 прийомні дитини [21, с. 48].

Підтвердженням подальшого розвитку процесу трансформації системи органів опіки стала поява в Україні такої нової форми опікування над дітьми-сиротами як прийомні сім'ї. Завдання створення прийомних сімей в нашій країні вперше було визначено Національною програмою «Діти України». Становлення та функціонування інституту прийомної сім'ї відбувалося в межах проекту «Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину», реалізація якої відбувалася згідно з угодою на співпрацю між Урядом України та Представництвом ЮНІСЕФ (Дитячого Фонду ООН) в Україні.

У Постанові Кабінету Міністрів України «Положення про прийомну сім'ю» від 2 березня 1998 р. № 241 прийомна сім'я трактується як форма родинної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Це сім'я, яка добровільно взяла із закладів державної опіки від одного до чотирьох дітей для спільного проживання [22]. Становлення інституту прийомної сім'ї в Україні розпочалося з моменту підписання постанови Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. «Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей в Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю» з метою створення нової форми сімейної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечення найбільш повного

захисту їх інтересів. Виконання постанови відбулося за сприяння управління у справах сім'ї та молоді Запорізької облдержадміністрації, в області були створені перші прийомні сім'ї, до яких були влаштовані як біологічні сироти, так і діти, позбавлені батьківського піклування. У відповідності з постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 р. «Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей у деяких регіонах України» практика утворення таких сімей була поширена на Автономну Республіку Крим, Львівську, Одеську, Харківську області та місто Київ з метою визначення регіональних особливостей функціонування нової для України форми опіки дітей-сиріт, а також відпрацювання механізму контролю за вихованням дітей у прийомних сім'ях, надання допомоги прийомним батькам, вдосконалення правового механізму функціонування інституту прийомної сім'ї. До кінця 90-х років ХХ ст. в Україні були створені й успішно функціонували 31 прийомна сім'я (на виховання було взято 38 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки).

Одним із напрямків загальнонаціональної державної політики України є особлива увага до однієї з найбільш уразливих категорій суспільства — дітей з особливими потребами (або ж функціональними обмеженнями — фізичними чи психічними відхиленнями у здоров'ї). Про необхідність вирішення питань захисту прав дітей з функціональними обмеженнями свідчить прийняття Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (1991 р.), Національної програми «Діти України» (1996 р.), постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення міжвідомчої комісії з питань охорони дитинства» (2000 р.).

Як свідчать дані Державного комітету статистики України, в нашій країні протягом останнього десятиліття ХХ ст. постійно прослідковувалася тенденція зростання кількості дітей з особливими потребами: у 1993 р. чисельність дітей цієї категорії віком до 16 років, які отримували соціальні пенсії, становила 93,1 тис. осіб; у 1994 р. — 104,6 тис. осіб; у 1995 р. — 115,2 тис. осіб; у 1996 р. — 120,4 тис. осіб; у 1997 р. — 126,3 тис. осіб; у 1998 р. — 134,0 тис. осіб. Тобто кількість дітей з особливими потребами зростає більше, ніж на 50 %. Але ці дані не можна вважати повними, адже певна частина функціонально обмежених дітей з тих чи інших причин не отримує соціальних пенсій, відсутні також статистичні дані щодо безпритульних дітей даної категорії. Негативним є те, що постійне збільшення в Україні кількості дітей з вадами фізичного та психічного розвитку відбувалося при постійному зменшенні загальної кількості дитячого населення (якщо в 1991 р. чисельність дітей віком до 16 років у складі населення

України становила 11,8 млн. осіб, то в 2001 р. вона зменшилася до 9,2 млн. осіб) [23,с.7-9].

Згідно Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «інваліди мають право на зарахування до вищих і середніх спеціальних закладів» [24]. Але практика свідчить, що багато дітей з функціональними обмеженнями, особливо випускники інтернатних закладів та діти з малозабезпечених сімей, які не мають змоги оплачувати навчання, відчують труднощі при вступі. Процес одержання освіти утруднюється непристосованістю транспорту та навчальних приміщень до потреб дітей з функціональними обмеженнями. На кінець ХХ ст. в Україні існувало лише 6 закладів Міністерства праці та соціальної політики, пристосованих для дітей з вадами здоров'я. Ці заклади діяли за інтернатним принципом, надаючи дітям з функціональними обмеженнями змогу отримати освіту на рівні технікуму, коледжу, ліцею, професійно-технічного училища. Але через недостатню кількість таких закладів, розташованих у різних містах країни, дана проблема залишається невирішеною у повній мірі. Також невирішеною залишається проблема працевлаштування: із майже 7 тис. дітей з вадами здоров'я, які щороку закінчують навчання у спецшколах чи навіть у вищих навчальних закладах, лише 20-25% отримують роботу [16,с.30].

Як відомо, кризові явища в усіх сферах життя українського суспільства кінця ХХ ст. спричинили також загострення проблеми дитячої безпритульності.

Згідно статті 1 Закону України «Про охорону дитинства», безпритульними є діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади опіки, і не мають певного місця проживання [25]. Лише кожна четверта з безпритульних дітей є біологічною сиротою. «Діти вулиці» — це соціальні сироти, тобто діти, батьки яких відмовилися від виконання своїх батьківських обов'язків, або були позбавлені державою батьківських прав. Близько половини безпритульних дітей походять з багатодітних сімей. Дитяча безпритульність, як правило, є наслідком бездоглядності — відсутності забезпечення сприятливих умов для фізичного, духовного, інтелектуального розвитку дитини з боку батьків чи осіб, які взяли на себе зобов'язання стосовно догляду за дитиною.

18 березня 1998 р. був підписаний Указ Президента України «Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві». Комплексні заходи стали складовою частиною Національної програми «Діти України» і були спрямовані на її виконання. Дитяча бездоглядність і правопорушення — це негативні соціальні явища, що взаємообумовлюють та взаємодоповнюють одне одного, вони є однією з причин

загострення криміногенної ситуації серед неповнолітніх, їх соціальної дезадаптації. Тому формування основ комплексного розв'язання проблем профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей є метою вище вказаного документу. Його ж головними завданнями є вдосконалення нормативно-правової бази, підвищення ефективності діяльності всіх суб'єктів державної системи соціального і правового захисту щодо розв'язання проблем профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їхньої соціальної реабілітації, організація теоретичних і методичних досліджень з даної проблеми, створення умов для соціальної, психолого-педагогічної, медичної, правової підтримки і реабілітації дітей з девіантною поведінкою шляхом створення мережі притулків для неповнолітніх, підготовки й підвищення кваліфікації фахівців з проблем профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей [26].

Таким чином, розглянувши окремі аспекти становлення та розвитку в Україні інституту соціально-правової захищеності дітей найбільш уразливих категорій (дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей з особливими потребами, безпритульних та бездоглядних дітей) періоду розбудови громадянського суспільства (90-ті рр. ХХ ст.) слід відмітити значне зростання інтересу держави до проблем дитинства. В цей час утверджується державна політика, спрямована на створення умов для якнайшвидшого соціального становлення дітей, їхньої щонайповнішої самореалізації як у власних, так і суспільних інтересах, надання для цього необхідних гарантій.

Разом з тим, зазначимо, що найбільш ефективно права дітей, особливо найуразливіших категорій, можуть бути реалізовані в Україні лише за умови позитивних змін у суспільстві (в економічному, соціальному і правовому аспектах). Соціально-правова захищеність дитини повинна не лише декларуватися офіційними документами, а й мати дієву реалізацію у сфері державної політики з питань дитинства.

Список використаних джерел

1. Опіка над дітьми в добу трансформації суспільного устрою / [Завгородня Т.К., Лисенко Н.В., Мажец Д.-К., Ступарик Б.М.]. — Івано-Франківськ — Ужгород: «Мистецька лінія». — 2002. — 152 с.
2. Коровашкіна Н.В. Соціальна підтримка дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків / Н.В. Коровашкіна // Соціальна робота з дітьми, молоддю, жінками, різними категоріями сімей: Аналітичний звіт щодо діяльності центрів соціальних служб для молоді / упорядники: Драпушко Р.Г., Толстоухова С.В., Шагохіна О.К., Шамрай Л.І. — К.: УДЦССМ. — 1999. — С. 48-58.
3. Волинець Л.С. Права дитини в Україні : проблеми та перспективи / Л.С.Волинець. — К.: Логос, 2000. — 74 с.

4. Про становище дітей в Україні за підсумками 1997 року: Державна доповідь / [Довженко В.І. та ін. (ред. кол.); Волинець Л.С., Балим Л.В. та ін.]. — К., 1998. — 150 с.
5. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / [Волинець Л.С., Комарова Н.М., Антонова-Турченко О.Г. та ін.]. — Український ін-т соціальних досліджень. — К., 1998. — 120 с.
6. Чи зйдуться наші долі... Реінтеграція батьків і дітей: перші кроки до усвідомлення проблеми / [авт. кол.: Волинець Л.С., Говорун Т.В., Постолик Г.І., Косаревська Л.В., Балим Л.В.]. — К., 2002. — 104 с.
7. Пеша І.В. Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування) / І.В. Пеша. — К.: Логос, 2000. — 84 с.
8. Козачинський Н. Захист прав дитини в Україні / Козачинський Н., Маковой В. // Український журнал про права людини. — 2005. — № 6. — С. 5-17.
9. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / [Капська А.Й., Безпалько О.В., Вайнола Р.Х.; загальна редакція Капської А.Й.]. — К., 2002. — 164 с.
10. Іванова І.Б. Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів / І.Б.Іванова. — К., 2000. — 85 с.
11. Психолого-педагогічна реабілітація «дітей вулиці» / [за ред. І.І. Цушка]. — К.: Ніка-Центр, 2004. — 292 с.
12. Дети улицы. Что нужно знать для успешного управления проектом / Разработано Child Hope (Великобритания), издано ЮНИСЕФ, 2000. — 56 с.
13. Социальная помощь детям на улице. Исследования и методические рекомендации. Опыт проекта «Дети улицы в Украине. 1997-1998 гг.» / Издано при содействии Представительства Детского Фонда Объединенных Наций в Украине, 2000. — 80 с.
14. Конституція України. — К.: Україна, 1996. — 54 с.
15. Конвенція прав дитини // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, Державний комітет України у справах сім'ї та молоді, Академія адвокатури України, Центр «Розвиток демократії», Інформаційно-методичний центр «Дебати», Жіночий консорціум України. — К., 2003. — С. 17-25.
16. Причини інституціалізації і майбутнє молодих людей, які залишають заклади державної опіки: Тематичне дослідження. — К, 2001. — 47 с.
17. Указ Президента України «Про затвердження заходів щодо поліпшення становища дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків» від 17 жовтня 1997 р. № 1153/97 // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту дітей / Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, Державний комітет України у справах сім'ї та молоді, Академія адвокатури України, Центр «Розвиток демократії», Інформаційно-методичний центр «Дебати», Жіночий консорціум України. — К., 2003. — С. 219-223.
18. Кодекс про шлюб та сім'ю України від 20 червня 1969 р. № 2006-7 // Збірник міжнародних правових документів, законодавчих актів і нормативних

- документів України з питань соціально-правового захисту дітей. — К., АТ «Видавництво «Столиця», 1998. — С. 83-127.
19. Постанова Кабінету Міністрів України «Положення про дитячий будинок сімейного типу» від 27 квітня 1994 року № 267 // Звід постанов Кабінету Міністрів України. — 1999. — №2. — С. 111-124.
20. Національна програма «Діти України». Затверджена Указом Президента України від 18 січня 1996 року № 63 // Притулки для неповнолітніх: статус та особливості роботи. Матеріали на допомогу працівникам притулків для неповнолітніх. — К.: НВФ «Студцентр», 1998. — С. 41-67.
21. Соціальні служби — родині: Розвиток нових підходів в Україні (перевидання) / [за заг. ред. І. М. Григи, Т. В. Семігіної]. — К., 2003. — 128 с.
22. Постанова Кабінету Міністрів України «Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей в Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю» від 2 березня 1998 р. // Збірник міжнародних правових документів, законодавчих актів і нормативних документів України з питань соціально-правового захисту дітей. — К., АТ «Видавництво «Столиця», 1998. — С. 151.
23. Прийомні сім'ї для дітей-сиріт з функціональними обмеженнями // [Яременко О.О. (керівник авт. кол.), Комарова Н.М., Левін Р.Я. та ін.]. — К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. — 120 с.
24. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 21 березня 1991 р. № 875 // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — №21. — С. 252.
25. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради. — 2001. — № 30. — С. 142.
26. Указ Президента України «Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві» від 18 березня 1998 р. № 200-98 // Урядовий кур'єр. — 1998. — 27 березня. — С. 6.

References

1. Opika nad dit'my v dobu transformatsiyi suspil'noho ustroyu / [Zavhorodnya T.K., Lysenko N.V., Mazhets D.-K., Stuparyk B.M.]. — Ivano-Frankivs'k — Uzhhorod: «Mystets'ka liniya». — 2002. — 152 s.
2. Korovashkina N.V. Sotsial'na pidtrymka ditey-syrit i ditey, yaki zalyshylysia bez pikluvannya bat'kiv / N.V. Korovashkina // Sotsial'na robota z dit'my, moloddyu, zhinkamy, riznymy katehoriyamy simey: Analitychnyy zvit shchodo diyal'nosti tsentriv sotsial'nykh sluzhb dlya molodi / uporyadnyky: Drapushko R.H., Tolstoukhova S.V., Shatokhina O.K., Shamray L.I. — K.: UDTsSSM. — 1999. — S. 48-58.
3. Volynets' L.S. Prava dytyny v Ukrayini : problemy ta perspektyvy / L.S.Volynets'. — K.: Lohos, 2000. — 74 s.
4. Pro stanovyshe ditey v Ukrayini za pidsumkamy 1997 roku: Derzhavna dopovid' / [Dovzhenko V.I. ta in. (red. kol.); Volynets' L.S., Balym L.V. ta in.]. — K., 1998. — 150 s.

5. Sotsial'ne syrit stvo v Ukraini: ekspertna otsinka ta analiz isnyuchoyi v Ukraini systemy utrymannya ta vykhovannya ditey, pozbavlenykh bat'kivs'koho pikluvannya / [Volynets' L.S., Komarova N.M., Antonova-Turchenko O.H. ta in]. — Ukrayins'kyi in-t sotsial'nykh doslidzhen'. — K., 1998. — 120 s.
6. Chy ziydut'sya nashi doli... Reintehratsiya bat'kiv i ditey: pershi kroky do usvidomlennya problemy / [avt. kol.: Volynets' L.S., Hovorun T.V., Postolyk H.I., Kosarevs'ka L.V., Balyk L.V.]. — K., 2002. — 104 s.
7. Pyesha I.V. Sotsial'nyy zakhyst ditey-syrit i ditey, pozbavlenykh bat'kivs'koho pikluvannya (problemy reformuvannya) / I.V. Pyesha. — K.: Lohos, 2000. — 84 s.
8. Kozachyns'kyi N. Zakhyst prav dytyny v Ukraini / Kozachyns'kyi N., Makovey V. // Ukrayins'kyi zhurnal pro prava lyudyny. — 2005. — № 6. — S. 5-17.
9. Aktual'ni problemy sotsial'no-pedahohichnoyi roboty (modul'nyy kurs dystantsynoho navchannya) / [Kaps'ka A.Y., Bezpal'ko O.V., Vaynola R.Kh.; zahal'na redaktsiya Kaps'koyi A.Y.]. — K., 2002. — 164 s.
10. Ivanova I.B. Sotsial'no-psykholohichni problemy ditey-invalidiv / I.B. Ivanova. — K., 2000. — 85 s.
11. Psykholoho-pedahohichna reabilitatsiya «ditey vulytsi» / [za red. I.I. Tsushka]. — K.: Nika-Tsentr, 2004. — 292 s.
12. Dety ulytsy. Chto nuzhno znat' dlya uspeshnoho upravlennya proektom / Razrabotano Child Hope (Velykobrytaniya), yzdano YuNYSEF, 2000. — 56 s.
13. Sotsyal'naya pomoshch' detyam na ulytse. Yssledovannya y metodycheskye rekomendatsyy. Opyt proekta «Dety ulytsy v Ukrainy. 1997-1998 hh.» / Yzdano pry sodeystvyy Predstavytel'stva Det'skoho Fonda Ob'edynennykh Natsyy v Ukrainy, 2000. — 80 s.
14. Konstyutsiya Ukrainy. — K.: Ukrayina, 1996. — 54 s.
15. Konventsiya prav dytyny // Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv u sferi zakhystu prav ditey / Predstavnytstvo Dytyachoho fondu OON (YuNISEF) v Ukraini, Derzhavnyy komitet Ukrainy u spravakh sim'yi ta molodi, Akademiya advokatury Ukrainy, Tsentr «Rozvytok demokratiyi», Informatsiyno-metodychnyy tsentr «Debaty», Zhinochyy konsortsium Ukrainy. — K., 2003. — S. 17-25.
16. Prychyny instyutsializatsiyi i maybutnye molodykh lyudey, yaki zalyshayut' zaklady derzhavnoyi opiky: Tematychno doslidzhennya. — K., 2001. — 47 s.
17. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro zatverdzhennya zakhodiv shchodo polipshennya stanovyshcha ditey-syrit i ditey, yaki zalyshylysia bez pikluvannya bat'kiv» vid 17 zhovtnya 1997 r. № 1153/97 // Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv u sferi zakhystu ditey / Predstavnytstvo Dytyachoho fondu OON (YuNISEF) v Ukraini, Derzhavnyy komitet Ukrainy u spravakh sim'yi ta molodi, Akademiya advokatury Ukrainy, Tsentr «Rozvytok demokratiyi», Informatsiyno-metodychnyy tsentr «Debaty», Zhinochyy konsortsium Ukrainy. — K., 2003. — S. 219-223.
18. Kodeks pro shlyub ta sim'yu Ukrainy vid 20 chervnya 1969 r. № 2006-7 // Zbirnyk mizhnarodnykh pravovykh dokumentiv, zakonodavchykh aktiv i

- normatyvnykh dokumentiv Ukrainy z pytan' sotsial'no-pravovoho zakhystu ditey. — K., AT «Vydavnytstvo «Stolytsya», 1998. — С. 83-127.
19. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Polozhennya pro dytyachyy budynok simeynoho typu» vid 27 kvitnya 1994 roku № 267 // Zvid postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy. — 1999. — № 2. — S. 111-124.
20. Natsional'na prohrama «Dity Ukrainy». Zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 18 sichnya 1996 roku № 63 // Prytulky dlya nepovnolitnikh: status ta osoblyvosti roboty. Materialy na dopomohu pratsivnykam pryulkiv dlya nepovnolitnikh. — K.: NVF «Studtsentr», 1998. — S. 41-67.
21. Sotsial'ni sluzhby — rodyni: Rozvytok novykh pidkhodiv v Ukraini (perevydannya) / [za zah. red. I. M. Hryhy, T. V. Semyhinoyi]. — K., 2003. — 128 s.
22. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro provedennya eksperymentu z utvorennya pryomnykh simey v Zaporiz'kiy oblasti ta zatverdzhennya Polozhennya pro pryomnu sim"yu» vid 2 bereznya 1998 r. // Zbirnyk mizhnarodnykh pravovykh dokumentiv, zakonodavchykh aktiv i normatyvnykh dokumentiv Ukrainy z pytan' sotsial'no-pravovoho zakhystu ditey. — K., AT «Vydavnytstvo «Stolytsya», 1998. — С. 151.
23. Pryyomni sim"yi dlya ditey-syrit z funktsional'nymy obmezhenyamy // [Yaremenko O.O. (kerivnyk avt. kol.), Komarova N.M., Levin R.Ya. ta in.].— K.: Ukrainy's'kyi in-t sotsial'nykh doslidzhen', 2001. — 120 s.
24. Zakon Ukrainy «Pro osnovy sotsial'noyi zakhyshchenosti invalidiv v Ukraini» vid 21 bereznya 1991 r. № 875 // Vidomosti Verkhovnoyi Rady URSR. — 1991. — № 21. — S. 252.
25. Zakon Ukrainy «Pro okhoronu dytynstva» vid 26 kvitnya 2001 r. № 2402-III // Vidomosti Verkhovnoyi Rady. — 2001. — № 30. — S. 142.
26. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro zatverdzhennya kompleksnykh zakhodiv shchodo profilaktyky bezdohlyadnosti ta pravoporushen' sered ditey, yikh sotsial'noyi rehabilitatsiyi v suspil'stvi» vid 18 bereznya 1998 r. № 200-98 // Uryadovyy kur"yer. — 1998. — 27 bereznya. — S. 6.

Стаття надійшла до редакції 10.07.2013 р.

Ю.Ю. Ильшенко

История становления и развития института социально-правовой защищенности детей наиболее уязвимых категорий в Украине периода развития гражданского общества (90-е гг. XX ст.)

В статье освещены ключевые моменты процесса становления и развития в Украине в последнее десятилетие XX в. института социально-правовой защищенности представителей самой младшей части украинского общества, в частности детей наиболее уязвимых категорий -

детей-сирот, детей, лишенных родительской опеки, детей с особыми потребностями, беспризорных и безнадзорных детей.

Ключевые слова: дети, социально-правовая защищенность детей, дети наиболее уязвимых категорий, дети-сироты, дети, лишенные родительской опеки, дети-инвалиды, беспризорные и безнадзорные дети.

Ilyashenko J.

History of development of institutions of social-legal protection of the most vulnerable groups children in Ukraine period strengthening civil society (90 's of the XX century)

The article highlights the key points of the process of formation and development in Ukraine in the last decade of the twentieth century. Institute of social and legal protection of the youngest members of Ukrainian society, especially the most vulnerable groups of children - orphans and children deprived of parental care, children with special needs, homeless and neglected children.

The problem of social and legal protection of children has become particularly acute acquired during the development of civil society in Ukraine, because prolonged economic crisis, political and social contradictions could not affect the position of the youngest part of the population of our country.

Having examined some aspects of the formation and development of Ukraine Institute of social and legal protection of children most vulnerable groups period of civil society (90's of the XX century) it should be noted a significant increase in the interest of the state to the problems of childhood. At this time asserted state policy aimed at creating conditions for the rapid social formation of children, its full of self-realization as their own and the public interest to provide for the necessary guarantees.

Key words: children, socio-legal protection of children, the children most vulnerable, orphans, children deprived of parental care, children with special needs, homeless and street children.

I.В. Перехрест

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОЦЕСИ У СФЕРІ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПОВОЄННИХ РОКІВ 1944-1950 РР.

В запропонованій статті автор аналізує особливості проблем, які мали місце в системі освіти в УРСР у перші повоєнні роки та ставить за мету з'ясувати основних проблем у справі покращення функціонування даної галузі в складні повоєнні роки.

Ключові слова: шкільна освіта, фінансування, вчитель, заклади освіти, умови проживання.

Соціальна політика держави, як система заходів, спрямованих на впровадження найбільш необхідних соціальних програм, підвищення рівня життя народу за рахунок покращення забезпечення, підтримка всіх галузей соціальної сфери, запобігання соціальним конфліктам, є одним із важливіших її завдань, оскільки саме повсякденне життя людей, їх матеріально-побутовий стан, рівень надання послуг та гарантії держави відображають дійсний рівень розвитку та пріоритети держави.

Розглядаючи питання відновлення діяльності сфери освіти в повоєнній Україні, зазначимо, що цей процес було розпочато в досить складних умовах, оскільки за роки війни, рівень освіти значно знизився, внаслідок майже повного припинення освітнього процесу. Тож для подальшого розвитку держави необхідно було відновити функціонування освітніх закладів усіх рівнів та ступенів.

Метою запропонованої статті є висвітлення основних проблем у сфері освіти та їх подолання у повоєнний період. Об'єктом дослідження є заклади шкільної освіти й вищі навчальні заклади, труднощі у відновленні їх функціонування та кадровий склад освітян на Україні у повоєнний період. Предметом є визначення особливостей відновлення кількісних та якісних показників у системі освіти УРСР в період 1944-1950 рр.

Історіографічний доробок з даної тематики має достатньо велику базу, оскільки питання освіти було в центрі уваги радянських і вітчизняних науковців. Так, серед відомих дослідників, що вивчали назване питання виділимо М. В. Ковалю [2], Т.Т. Гриценку, [1], С. Черника [10] та багато інших істориків та науковців інших спеціальностей. Але значний обсяг існуючої

літератури не розкриває усіх проблемних питань, пов'язаних із системою освіти повоєнного періоду тож зазначена тематика потребує подальшого дослідження.

В період повоєнної відбудови для підпорядкування партійно-державним інтересам вчителів та підростаючого покоління, існував широкий спектр заходів — від ідеологічного впливу до партійно-державного примусу й заходів репресивного характеру. Зустрічались випадки, коли вчителів вважали неблагонадійними. Так, політично-небезпечними елементами визначалися вчителі, які проживали на окупованих територіях та землях Західної України. Особливу увагу органи влади приділяли вивченню особистих справ вчителів німецької мови, їм приписувалася перекладацька діяльність на користь німців.

Ще однією проблемою повоєнної освіти в Україні було так зване мовне питання. Так, в більшості закладів освіти республіки навчання проводилося переважно російською мовою, періодична та методична література в Україні теж була російськомовною. Деформації в національній та мовній політиці викликали невдоволення серед частини вчителів, але під адміністративним тиском і страхом репресій, вони не вдавалися до відкритого протесту. Тож реальний стан у сфері освіти був досить складним в силу політичних умов в яких відбувався процес повоєнної відбудови. Слід зазначити, що увага до шкільної освіти, зокрема до ідейного виховання молоді була пріоритетним завданням для партійних та державних владних структур. Тоталітарно-репресивний режим післявоєнних років призвів до втрати національного педагогічного досвіду, руйнувань українських традицій в освіті, деформував майбутній розвиток українського суспільства.

Значною проблемою була також загальна якість навчання. Тож з метою її підвищення, в 1944/45 н. р. запроваджено випускні та перевідні іспити, а також іспити на атестат зрілості, нагородження золотими і срібними медалями тих учнів, які виявили відмінні знання та зразкову поведінку.

В перші повоєнні роки сотні постанов республіканських, обласних, міських та районних органів влади були спрямовані на поліпшення матеріально-технічної бази закладів освіти та поліпшення умов навчання, оскільки шкільних приміщень не вистачало. Зазначимо, що в умовах повоєнної розрухи, без узгодження із Наркоматом освіти, лише в 13 областях УРСР різними установами було зайнято 226 шкільних будинків [10, с.168]. Так, постанова РНК СРСР від 5 березня 1944 р. та РНК УРСР від 26 червня 1944 р. «Про порядок звільнення шкільних приміщень, що використовувались не за призначенням» зобов'язала радянські та партійні органи на місцях негайно приступити до вирі-

шення питань про повернення органам освіти шкільних приміщень, зайнятих військовими частинами та організаціями. У налагоджені навчального процесу великі труднощі викликала й гостра нестача підручників, дидактичних та методичних посібників, зошитів, канцелярського приладдя. Наприклад, у 1944 р. на одного учня в рік припадало 1-2 зошити, тому здебільшого, діти писали на старих газетах, книгах. Досить складна ситуація була й з підручниками, адже більшість із них були знищена [10, с.174].

Навчальний процес ускладнювався, й тим, що у складні повоєнні роки були серйозні перебої з забезпеченням шкіл паливом. Класні кімнати в основному опалювались бадиллям, хмизом, качанами, соломою, торфом. Але оскільки навіть такого палива було обмаль, температура в класах залишалась настільки низькою, що замерзало саморобне чорнило. Діти сиділи на уроках одягнені у верхній одяг і в шапках.

Досить негативно на відновлення системи освіти впливав й той факт, що вчителі проживали в надзвичайно скрутному становищі й не були забезпечені необхідним прожитковим мінімумом. Державна влада не виділяла кошти на забезпечення освітян житлом, переклавши ці завдання на місцеві органи влади. Заробітна плата вчителів суттєво відставала від державних цін на промислові товари та продукти харчування. Вчителі несвоєчасно отримували передбачені пайки. Тяжке матеріальне становище вчителів було значною перепорою на шляху зростання їх педагогічної майстерності, а це негативно відбивалося на якості навчально-виховного процесу.

У повоєнний період, внаслідок вище окреслених труднощів, перед органами влади досить гостро постала проблема нестачі кваліфікованих кадрів у закладах освіти, особливо школах. За роки війни Україна втратила близько 27,5% довоєнного складу вчителів. Так, у 1944 р., за офіційними даними, в 20 звільнених від окупантів областях України не вистачало 30 498 педагогів. У 1944/45 навчальному році налічувалось 154812 вчителів, що становило лише половину довоєнної кількості [6, с.9]. Поповнення вчительських кадрів відбувалося за рахунок реєвакуації вчителів, діяли короткотермінові педагогічні курси, жіночі педагогічні класи, мережа заочної освіти, до роботи в школи залучалися спеціалісти, які не мали педагогічної освіти. Підготовку вчителів почали здійснювати університети, педагогічні інститути, педагогічні училища.

Поступово педагогічні вузи почали відновлювати навчання студентів. Упродовж 1944 — 1945 рр. в Україні розпочали роботу 6 університетів, 20 педагогічних та 18 учительських інститутів, 77 педагогічних училищ. У 1943 р. були введені нові правила вступу до навчальних закладів, згідно з якими без іспитів приймалися особи, які закінчили

середню школу з оцінками «відмінно» і «добре», а на вільні місця зараховувалися й абітурієнти із задовільними оцінками. Дозволявся прийом абітурієнтів в учительські інститути з освітою 9 класів середньої школи. За таких умов кількість студентів університетів і педагогічних інститутів у 1944-1945 рр. зросла в кілька разів. При цьому не виконувався план заочної освіти, це було пов'язано із значним відтоком заочників (лише за три роки вибуло 19,5 тис. чоловік). Згідно з «Законом про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946-1950 рр.» перед педагогічним ВНЗ УРСР було поставлене завдання збільшити кількість студентів й випустити вже до кінця п'ятирічки 40,7 тис. вчителів [7, с.20].

Збільшенню кількості вчительських кадрів, заважало й зменшення популярності педагогічної освіти внаслідок того, що молоді вчителі отримували призначення на роботу у сільські та районні школи, де найбільше бракувало педагогічних кадрів. Тому навіть у суворі часи тоталітарної системи, чимало молодих вчителів не прибували на місце свого призначення. Так, наприклад, по Харківській області протягом 1945-1947 рр. з 700 випускників на роботу з'явилося лише 203, тобто 29%, по Сталінській області (сучасна Донецька) з 872 випускників не прибуло 389, а це майже 45% [6, с.12]. Схожа ситуація спостерігалась й по іншим областям республіки.

Відновлення довоєнного контингенту студентів у вищих навчальних закладах ускладнювала й плата за навчання у VIII — X класах середньої школи та у вищих навчальних закладах, яка була введена з метою збільшення кількості робочої сили на виробництві. За продовження освіти у старших класах шкіл плата складала у Києві 200 крб. на рік й 150 крб. в інших містах та селищах. Платним було також навчання в училищах та вузах. Так, за навчання у педагогічному виші Києва, плата складала 400 крб. на рік, в інших містах та селищах — 300, заочна освіта коштувала в половину менше [7, с.19-21].

Для популяризації вищої педагогічної освіти влада розгорнула профорієнтаційну роботу серед молоді. Проте, у 1945 р. кількість поданих заяв у педагогічні та вчительські інститути не перевищувала кількості місць. Підсумовуючи роботу вищих навчальних закладів, Міністерство освіти УРСР протягом навчального року звернуло увагу на значну плінність студентів педагогічних навчальних установ. У цілому, за рік, кількість студентів педагогічних вузів України зменшилась на 7,5 %. Було визначено, що причини скорочення чисельності студентів педагогічних інститутів полягали у тому, що частина студентів перейшла до інших вузів за власним бажанням, частина — відрахована за незадовільне навчання, багато зарахованих студентів взагалі

не з'явилися на навчання. Однак були й такі, що залишили навчання через незадовільне матеріальне становище. [9, арк.86].

Для популяризації педагогічної професії використовувалось також матеріальне заохочення. Одним із засобів підвищення престижності професії вчителя стали пільги для молодих спеціалістів у вирішенні житлового питання. Ці пільги мали особливу привабливість, адже у повоєнній Україні гостро стояла проблема відновлення житлового фонду. Місцеві органи влади повинні були надати молодому спеціалісту-педагогу довготерміновий кредит на спорудження будинку або надати вже готове житло.

Крім пільгового забезпечення житлом, діти вчителів, вчителів-пенсіонерів, директорів і завідувачів навчальною частиною початкових, семирічних та середніх шкіл звільнялись від оплати за навчання у VIII-X класах середніх шкіл, педагогічних училищ, учительських та педагогічних інститутах.

В умовах повоєнного відновлення господарства республіки, важливим завданням було збільшення кількості кваліфікованих спеціалістів в різних галузях. В цьому контексті велику роль відіграло питання відновлення функціонування закладів вищої освіти, які б готували фахівців з різних спеціальностей, особливо інженерних. Розвитку вищої освіти у повоєнній Україні заважали причини, в основному матеріального та побутового характеру. Як і в інших сферах життя, більшість викладачів та працівників інститутів та університетів, опинилися в скрутному матеріальному становищі та проживали в незадовільних умовах, відчували нестачу продовольчих товарів й товарів широкого вжитку.

Так, зокрема, найскладнішою соціально-побутовою проблемою для викладачів, як і для більшості населення повоєнної України, залишалась житлова. Викладачі та їхні родини шукали притулок у родичів, жили на горищах та в непридатних для проживання приміщеннях. Деякі викладачі через дефіцит житла змушені були оселятися на своїх робочих місцях, в аудиторіях, лабораторіях та інших приміщеннях університетів та інститутів. Проблема забезпечення житлом професорсько-викладацького складу не була повністю вирішена й до кінця повоєнної п'ятирічки.

Щодо оплати праці названої категорії населення, то варто сказати, що вона була досить низькою й сильно відставала від зарплати працівників виробництва. В будь-якому суспільстві винагорода за працю є еквівалентом важливості та поваги, вона є оцінкою потреби того чи іншого спеціаліста для країни. Оплата праці викладачів залежала від стажу педагогічної роботи, посади та кваліфікації, а також від наявності наукового ступеня і вченого звання й від рівня самого навчального

закладу й складала в середньому від 1000 до 1300 руб. З метою покращення соціально-побутового та матеріального становища науково-педагогічної інтелігенції у вересні 1946 р. було прийнято постанову «Про підвищення окладів і покращення матеріально-побутових умов професорсько-викладацького складу» [5, с.321]. Звичайно, суттєвого покращення викладачі та їх родини відразу не відчули, оскільки незначне підвищення заробітної платні не вплинуло на підвищення їх рівня життя.

Постачання продуктами харчування та товарами першої необхідності професорсько-викладацького складу та студентів інститутів, за даними Наркомату освіти, в більшості областей УРСР відбувалося на незадовільному рівні. Так, наприклад, торгівельні організації видавали продовольчі товари у зменшених розмірах, незважаючи на встановлені розміри, картки сухого пайка отоварювали нерегулярно. При відвідуванні квартир науково-педагогічної інтелігенції, представниками органів соціального забезпечення було виявлено, що педагоги мають надзвичайно незадовільні матеріальні умови, особливо погано були забезпечені продуктами харчування [5, с. 333].

Зазначимо той факт, що науково-педагогічна інтелігенція, як правило, отримувала картки II категорії, за якими отримували значно менший харчовий пайок. Так, наприклад, денна порція хліба за картою I категорії становила 800 грамів, а II-ї — лише 600. Ціни на картові продукти були порівняно низькими і фіксованими. Щодо інших продуктів, то викладач вищого навчального закладу, наприклад, міг отримати щомісяця на одну особу: м'яса — 180 гр., жиру й цукру — по 400 гр., круп і макаронних виробів — 1 кг 200 гр. Ці фіксовані продукти не вирішували проблеми скрутного матеріального становища, але певним чином підтримували прожитковий мінімум. До того ж, продукти видавали лише на одну особу, незважаючи що науковці мали родини. Тільки штатні викладачі стаціонару отримували хлібні і робітничі картки [5, с. 331].

Більшість викладачів не мали необхідних засобів гігієни, належного одягу тощо. Порівняно з іншими групами населення, люди інтелектуальної праці зубожіли найбільше. За період військового часу, одяг науково-педагогічної інтелігенції обносився. В навчальних закладах дуже часто можна було зустріти викладачів і студентів у військовій формі періоду війни, адже саме цей одяг виявлявся найновішим. Дані Наркомату освіти свідчили, що серед професорсько-викладацького складу та студентів велика кількість осіб, відчуває гостру потребу в одязі, взутті та білизні. Нажаль отримати допомогу вони не могли, оскільки фінансування галузі освіти залишалось на досить низькому

рівні, що створювало не тільки важкі, але і неприпустимі умови життя та науково-педагогічної діяльності для викладачів [5, с.340].

Всі заклади системи освіти повоєнних років знаходилися в прямій залежності від суспільно-політичних явищ і процесів, які в цілому визначали їх зміст і функціонування. Залишковий підхід до фінансування був перешкодою у своєчасній відбудові, спричинив відставання матеріально-виробничої бази від реальних потреб, згубно позначився на інформаційному просторі учнів та студентів, забезпеченні підручниками, навчальним приладдям тощо. А це негативно відбивалося на якості навчання підростаючого покоління. Важливим чинником підтримки школи та вищих навчальних закладів була громадськість, батьки учнів, індивідуальна зацікавленість самих працівників учбових закладів, їх керівників.

Варто зазначити, що загалом, у системі освіти в зазначений період були й позитивні зрушення. Так, до беззаперечних досягнень післявоєнної освіти, слід віднести налагодження навчального процесу, запровадження загальнообов'язкової семирічної освіти, збільшення кількості студентів вищих навчальних закладів. Але екстенсивний розвиток та зовнішні зміни не зачепили внутрішньої сутності освітньої галузі. Вона залишалася системою авторитарних відносин, репродуктивної діяльності учнів студентів, одноманітного змісту освіти, обов'язкової участі дітей у всіх виховних заходах, які пропонувалися зверху. Ідеологічні принципи партії зумовлювали уніфікацію навчальних програм, цензуру підручників, методичної літератури й спричинили заформалізованість навчально-виховного процесу.

Зусилля влади були зосереджені переважно не на формуванні професійних й особистих якостей фахівців, а на кількісній, швидкій підготовці кадрів. Негативно впливала на якість навчання в повоєнні роки й відсутність механізму соціального захисту і стимулювання праці професорсько-викладацького складу інститутів та університетів й вчителів.

В дослідженні зазначеного питання залишається багато не вивчених питань, особливо у аспекті відновлення вищої освіти. Тож вітчизняна історична наука, зважаючи на сучасні можливості дослідників, має звернути увагу на ці питання та продовжувати його розгляд. Отже, в результаті проведеного дослідження можемо зазначити, що загалом, відновлення системи освіти в повоєнний період відбувалось досить повільно через низку причин, але основна та найвідчутніша полягала в нестачі фінансування. Рівень державної допомоги працівникам освіти протягом повоєнних років, залишався на низькому рівні, а позитивні зрушення в даній сфері розпочались лише з хрущовськими реформами.

Список використаних джерел:

1. Гриценко Т.Т. Забота партии о материально — бытовом обеспечении населения освобожденных районов / Т.Т. Гриценко // Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков — К., 1975. — С. 319 — 328.
2. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М.В. Коваль. — К: Наукова думка, 1977. — 264 с.
3. Коваль М. В., Чернега П. М. Участь профспілок у налагодженні матеріально-побутового обслуговування трудящих Української РСР / М.В. Коваль // Український історичний журнал. — 1980. — № 5. — С. 51 — 61.
4. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко — К.: "Основи", 1997.-423с.
5. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1950): Зб. док. — К.: Наукова думка, 1989. — 187 с.
6. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х—середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. — Ч 3. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 336 с.
7. Про поліпшення підготовки учительських кадрів. Наказ № 535 від 31 березня 1948 р. // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства Української РСР. — 1948. — №8.
8. Про плату за навчання у вишах, технікумах і VIII-X класах середніх шкіл. Директивний лист №13-07 від 4 червня 1949 р. // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. — 1949. — №11.
9. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: У 2-х т. — К., 1973. — Т.1. — 319 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф.166.- Оп.15. - Спр.306 . — Арк.86.
11. Черник С. Советская общеобразовательная школа в годы Великой Отечественной войны / С. Черник. — М., 1984. — 240 с.

References

1. Hrytsenko T.T. Zabota partyy o materyal'no — bytovom obespecheny naselenyya osvobozhdennykh rayonov / T.T. Hrytsenko // Kommunystycheskaya partyya — orhanyzator osvobozhdenyya Sovet-skoy Ukrayny ot fashyst skykh zakhvatchykov — K., 1975. — S. 319 — 328.
2. Koval' M. V. Obshchestvenno-polytycheskaya deyatel'nost' trudyashchykhysya Ukraynskoy SSR v peryod Velykoy Otechestvennoy voyny / M.V. Koval'. — K: Naukova dumka, 1977. — 264 s.
3. Koval' M. V., Cherneha P. M. Uchast' profspilok u nalahodzhenni material'no-pobutovoho obsluhovuvannya trudyashchykh Ukrayins'koyi RSR / M.V. Koval' // Ukrayins'kyu istorychnyy zhurnal. — 1980. — № 5. — S. 51 — 61.

4. Kravchenko B. Sotsial'ni zminy i natsional'na svidomist' v Ukrayini XX st. / B. Kravchenko — K.: "Osnovy", 1997.-423s.
5. Kul'turne budivnytstvo v Ukrayins'kiy RSR (cherven' 1941 – 1950): Zb. dok. – K.: Naukova dumka, 1989. – 187 s.
6. Povoyenna Ukrayina: narysy sotsial'noyi istoriyi (druha polovyna 1940-kh—seredyna 1950-kh rr.): Kolektyvna monografiya / Vidp. red. V. M. Danylenko: U 3-kh chastynakh. — Ch 3. — K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2010. — 336 s.
7. Pro polipshennya pidhotovky uchytel's'kykh kadriv. Nakaz № 535 vid 31 bereznya 1948 r. // Zbirnyk nakaziv ta rozporядzhen' Ministerstva Ukrayins'koyi RSR. — 1948. — №8.
8. Pro platu za navchannya u vyshkakh, tekhnikumakh i VIII-X klasakh serednikh shkil. Dyrektyvnyy lyst №13-07 vid 4 chervnya 1949 r. // Zbirnyk nakaziv ta rozporядzhen' Ministerstva osvity Ukrayins'koyi RSR. — 1949. — №11.
9. Suspil'no-politychne zhyttya trudyashchykh Ukrayins'koyi RSR: U 2-kh t. — K., 1973. — T.1. — 319 s.
10. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlady Ukrayiny. — F.166.-Op.15. - Spr.306. — Ark.86.
11. Chernyk S. Sovetskaya obshcheobrazovatel'naya shkola v hody Velykoy Otechestvennoy voyny / S. Chernyk. — M., 1984. — 240 s.

Стаття надійшла до редакції 31.07.2014 р.

И.В.Перехрест

Основные тенденции и процессы в сфере образования на Украине в период послевоенных лет 1944 - 1950 гг.

Аннотация: в предлагаемой статье автор анализирует особенности возникших проблем в системе образования в УССР в первые послевоенные годы и ставит целью выяснения основных тенденций в деле улучшения функционирования данной отрасли в сложные послевоенные годы.

Ключевые слова: школьное образование, финансирование, учитель, заведения образования, условия проживания.

I.Perekhrest

Major trends and processes in the field of education in Ukraine during the post-war years 1944 - 1950 pp.

Annotation: the proposed article, the author analyzes the features of the educational system in the USSR in the early postwar years, and aims to clarify the main problems in improving the functioning of the industry in difficult post-war years.

Key words: school education, financing, teacher, establishments of education, condition of residence.

І.С. Азарх

ПРОЦЕС АДАПТАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО СОЦІУМУ ЧЕРНІГІВЩИНИ
ДО УМОВ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
1941-1943 рр.

В статті охарактеризовано настрої населення довоєнного села, що стали причиною співробітництва з німцями. Висвітлено адаптацію населення Чернігівщини до повсякденного життя в окупаційний період 1941-1943 рр. Розкрито прояви соціально-побутової та економічної адаптації цивільного населення до нових умов існування.

Ключові слова: соціально-побутова, економічна адаптація, повсякденне життя, Чернігівщина, цивільне населення, окупаційна влада.

Адаптація сільського соціуму окупованих територій України належить до найболючіших, найбільш замовчуваних і табуйованих проблем повсякденного існування населення 1941-1943 рр. Починаючи з перших днів нацистського вторгнення, всі питання, що стосувалися життя та побуту цивільного населення України, не бралася до уваги або взагалі, або ж у своїй більшості безпеліційно замовчувалися.

Домінування методологічних підходів, що слугували заданому вектору створення образу “священної” війни, апіорі не передбачало використання термінології, що стосувалася адаптивних форм виживання. З огляду на те, що суб’єктом соціальної адаптації принагідно виділяють певну особу, а об’єктом її адаптації виступають тогочасні соціальні умови, наукові студії в даному контексті були приречені в радянському суспільстві на критично-непримириме ставлення і загальний осуд. Дослідження життєдіяльності окупованих населених пунктів мало йти лише у напрямі висвітлення боротьби із ворогами, незалежно від статі, віку та власних вподобань.

Прихід німецьких військ сприймався передусім в контексті подій попередніх десятиліть, що призвели до масового фізичного винищення українських селян. Цілеспрямована політика компартійного керівництва була спрямована на нівелювання статусу селянина як господаря своєї землі.

Очевидець тогочасних подій Ф.Пігідо-Правобережний зазначав, що на

початку 1941 р., коли “повітря було насичене “війною” до краю”, селянство було морально готовим до її початку і цілком визначилося у своїх діях: за комісарів, за колгоспи люди не підуть воювати...” [17, с. 27]. Адже кріпосницькі порядки, якими гітлерівці планували “ перетворити селян на своїх слухняних рабів” [19, с. 300], насправді вже були запроваджені за часів радянської влади в українському селі й мало чим між собою відрізнялися. Масштабами колективізації, що пройшла в Україні, були часто вражені навіть німецькі офіцери, про що неодноразово зазначали у своїх листах та щоденниках. “Колгоспи стали своєрідними резерваціями для селян, експериментальним полем сталінської модернізації сільського господарства, а безпаспортний селянин — її заручником і жертвою» [10, с. 211]. Тому перші місяці війни, як зазначив дослідник соціальної історії В. Гриневиц, увиразнили “ кризу лояльності до сталінського режиму”[2, с. 517] Висновки сучасних істориків спростовують офіційно насаджуване твердження щодо довоєнного “щасливого, радісного життя” колгоспників [2, 10, 12, 13, 16].

Поява перших воєнізованих німецьких підрозділів на українських теренах ознаменувала крах комуністичної влади та перехід до невідомого. Величезна кількість першокласної військової техніки, зброї, машин, що колонами йшли по українській землі, справляли на місцеве населення враження величі та непереможності. Житель села Авдіївки, вчитель Дмитро Браженко, став свідком стрімкого просування на схід бойових з'єднань Г. Гудеріана: “ Різні системи мотоциклів змінюються різними системами автомашин, їх змінюють різні пушки, вездеходки і інші засоби озброєння. Мимовільно виникає твердження, що така армія кріпка і труднопереможна [9, с. 77].

Життя докорінно мінялося, стереотипи ламалися й кожен мав знайти свій шлях виживання в такій ситуації. Однак зміна режиму не сприймалася народом як трагедія, про що виразно свідчать слова Дмитра Браженка: Я ніколи не був проти народу, а завжди ішов з ним. І от зараз, коли змінився режим на Україні я переключуся і знову буду працювати в ім'я народу, для народу [9, с. 88].

Безумовно, початок війни, її масштаби, відсутність достовірної інформації про бойові дії, страх породжували в свідомості цивільного населення різноманітні специфічні психологічні реакції. Наявність політичного та ідеологічного контролю, офіційної комуністичної ідеології, поширення слухів та інші моменти, супутні війні, емоційні стреси викликали в суспільстві деструктивні, в тому числі й панічні, прояви.

Базуючись на архівних джерелах та історіографічних надбаннях з даної проблематики, ми звернулися до висвітлення “білих плям”

повсякденного життя селянства Чернігівщини, починаючи з перших днів нацистської окупації - між політикою спаленої землі, проголошеної Сталіним і втіленою відступаючими радянськими військами та приведенням в дію аналогічних лозунгів при відступі вермахту в 1943 р. Ми вирішили здійснити певний зріз і розглянути деякі аспекти повсякденного життя сільського населення та його адаптацію до умов існування на тилівій прифронтовій території.

Чернігівщина - одна з областей, що входили до складу військової зони України. Слід зазначити, що вітчизняні дослідники не оминули цей регіон своєю увагою, їй присвячено численні наукові студії та дисертаційні роботи, що розглядають історію краю в контексті загальної історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, а також розкривають окремі аспекти німецького окупаційного режиму на території України.

Дослідники становища селянства в роки Великої Вітчизняної війни оцінюють життя і побут мешканців регіонів зони військового управління порівняно з іншими окупованими територіями значно легшим. Один із основоположників об'єктивного висвітлення історії України періоду Другої світової війни Коваль М.В зазначав, що “у прифронтових районах (східні області), де господарювала військова адміністрація, визиск був меншим, оскільки залежав від поточних потреб армії” [11, с. 223]. Український історик Перехрест О.Г. на основі достовірних документальних даних підтвердив, що в Наддніпрянській Україні продовольче забезпечення було порівняно кращим через менший тиск з боку влади [16, с. 217]. У своїх спогадах інженер-будівельник Ф.Пігідо-Правобережний, котрий часто бував у справах по відновленню зруйнованих споруд і був обізнаний із настроями селян різних районів, зауважив, що “на Чернігівщині, наприклад, та зокрема, на Новгород-Сіверщині в 1941-42 роках селяни одержували по три-чотири кілограми на трудовень, тоді як за весь час совєтсько-колгоспного життя оплата трудовня в цих місцях майже ніколи не перевищувала 500-700 грамів на трудовень [17, с. 146]. Ознайомившись із аналітичною запискою органів ДБ УРСР від 24 січня 1943 р., російський історик О. Гогун дійшов висновку, що фашистська влада у прифронтовій зоні, на відміну від тиллових областей, проводила по відношенню до населення більш м'який режим. В цьому ж документі констатувалися значно менші розміри податків та факт видачі працівникам сільського господарства по 10-16 кг зерна в місяць [1, с. 15-16]. Цілком очевидно, що німецьке керівництво військовою зоною України до певної міри погоджувалося із настановами А.Розенберга “не вживати заходів і рішень, які кінець

кінцем можуть привести до тупого відчаю підкореного населення замість того, щоб викликати бажане продуктивне напруження робочої сили” [15, с. 98].

Напередодні окупації Чернігівщини на її території було зібрано і здано державі 72, 7% всього урожаю [13, с. 76]. А все цінне майно, сировинні і продовольчі запаси, хліб ... при неможливості вивозу ... мало бути приведено в повну непридатність, розрушено, знищено або спалено...[18, с. 267].

Така політика держави щодо населення України в період повного безладдя та цілковитої невизначеності дала поштовх масовому розкраданню державного, колгоспного та іншого, на той час безгосподарного, майна. В селі Авдієвці, обурено зауважив у своєму щоденнику Дмитро Браженко, “дійшло до того, що з конюшень почали зникати коні, з бригад вози, з кладових упряж і інше колгоспне майно, та не тільки колгоспне, а зникає майно і установ і організацій» [9, с. 78]. Під час молотьби кожна жінка забирала від 2 до 5 кілограмів гороху [9, с. 82]. Із-за такої кількості крадіжок керівництво господарства вимушене було різними шляхами діставати замки. Комори з зерном стояли не замкнені, а замки було вкрадено чи поламано. За один замок потрібно було віддати 8 — 10 кг. зерна збіжжя [9, с. 84].

В деяких селах Любечської райуправи місцеві жителі розібрали пожежні обози, а колеса від пожежних бочок пристосували до возів індивідуального користування [8, арк. 26].

В селі Горбів Куликівського району було повністю розкрадено майно сільбуду — музичні інструменти, лампи, книги довелося опісля збирати голові сільбуду по домівках односельчан [5, арк. 2]. Один із громадян цього ж села в листопаді 1941 року був вимушений повернути назад у колгосп 3 коліс, 2 бочки, 2 хомутів, 5 парникових рам, 2 дверей, 3 колісних шин [5, арк. 5].

Новопризначеною владою відразу ж було організовано суворий контроль щодо повернення незаконно присвоєного колгоспного майна. Крадіжки набули такого поширення, що було запроваджено систему розписок щодо взяття відповідальності за скоєний злочин. Кожен житель у письмовому вигляді зазначав наявність у його господарстві колгоспних речей (з обов’язковим їх перерахуванням), та особливо ям із закопанним збіжжям. Ці документи мали обов’язкове закінчення: “ За найденное я отвечаю по сучасним законам німецьких властей” [5, арк. 1, 4, 5].

В районному центрі Понорниці, куди приїхав по справах Дмитро Браженко, в магазинах продавці приймали розграбований товар. За його спостереженням, “такий товар поступає слабо, а все ж таки поступає. Соромно нести назад, а несуть, бо в противному разі грозить

розстріл» [9, с. 87].

Не менш важливим кроком стало вилучення наявних грошових залишків, що залишалися підзвітними на день вступу німецької армії, у осіб, котрі працювали в споживчих коопераціях, різноманітних артілях, працівників сільрад, податкових агентів, працівників зв'язку та інших підприємств. Відповідно наказу названі організації та особи до 30 листопада мали завершити звітність про наявність /ненаявність коштів.

Досить часто траплялися випадки, коли за муку та інші продукти можна було виміняти у мадьяр та італійців зброю [20, с. 166]. А в 1943 році склалася досить неординарна ситуація. У володінні цивільного населення Чернігівської області опинилася значна кількість німецького військового одягу та предметів військової амуніції. Німецьке командування, стурбоване цим незаконним явищем, звернулося до населення із таким наказом:

“До 31 липня 1943 р. треба здати старостам весь, що є у володінні цивільного населення німецький військовий одяг та предмети амуніції. Справа йде при цьому про посуд для варіння страви, польові фляжки, бльові мішки, полотнища для палаток, шкіряні ремні, формений одяг, військові шапки, кітелі, взуття всіх родів і шинелі. За здані предмети видаються квитанції. За зданий посуд для варіння страви видаються фаянсові або глиняні горшки, а за військові фляжки — фаянсові або глиняні кружки. Бльові мішки і полотнища для палаток оплачуються ціною до 1 марки. Гімнастерки, штани, кітелі, шинелі, ремні і взуття треба здавати безкоштовно. Райуправа”[4, арк. 9]. На майбутнє ми плануємо віднайти документи для уточнення джерел надходження військової амуніції та інших предметів у приватне користування цивільним населенням.

Бойові дії на території Чернігівщини призвели до того, що побутові умови цивільного населення набули ознак існування. Про це красномовно свідчать циркуляри “нової влади” на окупованій території Новгород-Сіверського району: “С военными действиями была нарушена жизнь населения. Приходилось спать не раздеваясь 10 и более дней. Ненормальное питание, зачастую голодание...” [3, арк. 3]. Новопризначеного завідувача районної санстанції, безумовно, турбувала не особиста гігієна населення, що так активно декларувалася в наказі від 27 жовтня 1941 р., скільки перспектива поширення захворювань на сипний тиф. Тому місцевим жителям рекомендували терміново привести до ладу житло та особисті речі, а самим пройти, при наявності умов у їхніх населених пунктах, дезинсекцію.

За відсутності фабричних медикаментів широко розгорнулося

кустарне виготовлення ліків не тільки лікарями, але й незнайомими з цією справою особами. Приватна торгівля ліками набула характеру шахрайства, від хворих вимагали непомірні ціни — до пуда хліба за порошок сумнівної якості. Медичний інструмент та інвентар було розкрадено із лікарень ще на початку війни і зібрати його було практично не можливо. При наданні допомоги хворим лікарям доводилося позичати інструментарій у співробітників. Задля встановлення елементарного порядку в даній галузі німецьким керівництвом було видано наказ відпускати ліки для населення виключно у аптеках за рецептами медперсоналу, зареєстрованого у райздраввідділах [7, арк. 40].

Німецькі службовці були здивовані поширенням серед населення потягу до алкоголю. Вони зауважували, що “незважаючи на заборону, українці самі женуть самогон. ...Зараз вони переганяють зерно на горілку, а взимку будуть голодувати” [14, с. 145]. Німецькі вояки відразу скористалися можливістю “підтримати” психологічний стан населення: в селі Авдіївці Пронорницького району півлітру спирту можна було виміняти за півдесятка яєць [9, с. 75]. Суворо попереджали сільських жителів і щодо утримання самогонних апаратів. За знайдений апарат також притягали до примусових робіт. Однак у випадку добровільної здачі самогонного куба винуватець звільнявся від покарання і отримував лише попередження не використовувати його надалі [5, арк. 182].

Більшість представників сільського населення активно працювали у громадських господарствах, адже, як зазначають В.І. Кучер та О.В.Потильчак, “пропаганда окупантів впала на доволі благодатний ґрунт, підготовлений десятиліттями більшовицького геноциду українців” [12, с.178]. За сумлінну працю в громадських господарствах на кінець 1942 року трудяще населення Менського району отримало глибоку подяку від бургомистра Репяха. У своїй відозві до Нового року він зазначив, що минулий рік був роком напруженої праці “по зміцненню новоутвореної влади та відбудови народного господарства, за проводом і допомогою представників німецького військового командування” [7, арк. 56].

Основними причинами економічного колабораціонізму українські історики В.І. Кучер та О.В.Потильчак називають національно-державницькі прагнення частини свідомих українців, реалії двадцятилітнього більшовицького правління та активну нацистську пропаганду [12, с. 182]. Однак не можна оминати увагою головну причину - обставини життя, матеріальні нестатки спонукали *заставляли втрачувати можливість* фізичного виживання, утримання та прохарчування власних сімей та дітей. Більшість сільського

населення вірила обіцанням аграрним реформам. Врешті решт, щоденне задоволення потреб вимагало наявності коштів.

Численні обіцанки щодо приватного володіння землею так і залишилися на папері. В січні 1942 року до відома населення окупованих районів було доведено, що надалі, до розпорядження, зберігають чинність форми господарювання, які були до зайняття місцевості німецькими військами. Отже, тих суттєвих змін, на які сподівалося українське селянство, не відбулося.

Випадки непослуху та невиконання розпоряджень влади на Чернігівщині були настільки частими, що нерідко це було зафіксовано і в повторно виданих циркулярах. Наприклад, в циркулярі № 92 від 03/липня 1943 р. зазначалося невиконання циркуляра № 74 від 18 червня 1943 р. щодо відправлення на роботи в Количівській торфорозробки [3, арк. 14]. Німецьке командування не обмежувалося адміністративними заходами проти порушників порядку. За саботаж та невихід на роботу призначалося покарання у вигляді примусових робіт. 9 лютого 1942 року наказом № 4 по Добрянській райуправі було зазначено, що “випадки ухилення працездатного населення від виконання відбуття трудових обов’язків надзвичайно погано відбиваються на перебігові громадських робіт, які йдуть на користь загального добробуту населення, а також на військові заходи. Особливо це має місце в галузі шляхового та залізничного будівництва, інших громадських робіт по добровпорядженню населених пунктів”. Тому голова Добрянської райуправи Прянишників наказав коменданту Добрянської поліції утворити трудовий табір, куди інтернували осіб, що ухилялися від трудової повинності [6, арк. 49]. Задля цього в м. Ніжин у 1943 р. було відкрито табір примусової праці.

На основі використаних документальних даних можна зробити наступні попередні висновки. Процес адаптації населення даного регіону до життя в окупаційному режимі відбувався, порівняно з іншими областями, значно легше. Хоча сільське господарство залишалося основним джерелом продовольства для потреб німецької армії, запроваджені окупаційною владою продовольчі податки були менші, ніж за радянської влади. Основна маса селянства мала необхідну кількість продуктів для харчування родини. Життя села було цілком підпорядковане наказам і розпорядженням німецького військового командування, однак на території Чернігівщини надзвичайно частими були прояви непокори та ігнорування розпоряджень і наказів німецьких властей з боку цивільного населення та представників місцевої адміністрації - старост і керівників сільських управ. Критичний аналіз усього спектру джерельних матеріалів щодо

життя та праці сільського населення Чернігівщини в період Великої Вітчизняної війни стане істотним доповненням для майбутніх досліджень, надасть можливість для об'єктивного та комплексного висвітлення специфіки побуту та адаптації сільського населення на території військової зони України.

Список використаної літератури

1. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории / А.Гогун. - М.: Центрполиграф, 2008. - 477 с.
2. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.) / В.А.Гриневич. - К., 2007. - 522 с.
3. ДАЧО. - Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
4. ДАЧО. - Р-3064, оп. 1, спр. 1, арк. 9.
5. ДАЧО. - Р-3472, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
6. ДАЧО. - Р-3543, оп. 1, спр. 1, арк. 49.
7. ДАЧО. - Р-3563, оп. 1, спр. 1, арк. 40.
8. ДАЧО. - Р-3574, оп. 1, спр. 1, арк. 26.
9. Еткіна І. Понорницький край. Чернігівщина на початку німецької окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) / І.Еткіна // Сіверянський лоітопис, 2013. - № 2(110). - С. 71-89.
10. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. - Т. 2. - К.: Наук. Думка, 2006. - 653 с.
11. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / Михайло Васильович Коваль. / Україна крізь віки. Т. 12. - К.: Альтернативи, 1999. - 336 с.
12. Кучер В.В., Потильчак О.В. Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: Монографія. — К.: Біла Церква, 2011. — 368 с.
13. Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939-1945). - К.: Генеза, 2004. - 271 с.
14. «Люба моя Еллі! ...». Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942-1943 рр.) / К., 2012. - 336 с.
15. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. - К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1963. - 487 с.
16. Перехрест О.Г. Українське село 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище. — Черкаси, 2011. — 668 с.
17. Пігідо-Правобережний Ф. “Велика вітчизняна війна”. Спогади та роздуми очевидця / Ф.Пігідо-Правобережний. - К.: Смолоскип, 2002. - 288 с.
18. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Документы и материалы в 3-х томах. - К.: Наук. Думка, 1980. - Т. 1. - С. 267.
19. Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941-1943 рр.). - Чернігів: Деснянська правда, 1947. - 324 с.

20. Черниговщина в период Великой отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. - К., 1978. - С. 166.

References

1. Hohun A. Stalynskyye komandos. Ukraynyskyye partyzanskye formirovaniya. Maloyzuchennyye stranyty ystoryy / A.Hohun. - M.: Tsentrpolihraf, 2008. — 477 s.
2. Hrynevych V.A. Suspil'no-politychni nastroyi naselennyya Ukrayiny v roky Druhoi svitovoyi viyny (1939-1945 rr.) / V.A.Hrynevych.- K., 2007. - 522 s.
3. DACHO. - R-1502, op. 1, spr. 1, ark. 3.
4. DACHO. - R-3064, op. 1, spr. 1, ark. 9.
5. DACHO. - R-3472, op. 1, spr. 1, ark. 2.
6. DACHO. - R-3543, op. 1, spr. 1, ark. 49.
7. DACHO. - R-3563, op. 1, spr. 1, ark. 40.
8. DACHO.- R-3574, op. 1, spr. 1, ark. 26.
9. Etkina I. Ponornyt's'kyy kray. Chernihivshchyna na pochatku nimets'koyi okupatsiyi (za shchodennykom Dmytra Zakharovycha Brazhenka) / I.Etkina // Siveryans'kyy loitopys, 2013. - № 2(110). - S. 71-89.
10. Istoryia ukrayins'koho selyanstva. Narysy v 2-kh tomakh. - T. 2. - K.: Nauk. Dumka, 2006. - 653 s.
11. Koval' M.V. Ukrayina v Druhiy svitoviy i Velykiy Vitchyznyaniy viynakh (1939-1945 rr.)/ Mykhaylo Vasyl'ovych Koval'./ Ukrayina kriz' viky. T. 12. - K.: Al'ternatyvy, 1999. - 336 s.
12. Kucher V.V., Potyl'chak O.V. Ukrayina 1941-1944: trahediya narodu za fasadom Svyashchennoyi viyny: Monohrafiya. — K.: Bila Tserkva, 2011. — 368 s.
13. Kucher V.I., Cherneha P.M. Ukrayina u Druhiy svitoviy viyni (1939-1945). - K.: Heneza, 2004. - 271 s.
14. «Lyuba moya Elli! ...». Lysty, svitlyny ta dokumenty nimets'koho chynovnyka z okupovanoho Ivankova (1942-1943 rr.)/ K., 2012. - 336 s.
15. Nimets'ko-fashyst s'kyy okupatsiynny rezhyim na Ukrayini. - K.: Derzhavne vydvo politychnoyi literatury URSR, 1963. - 487 s.
16. Perekhrest O.H. Ukrayins'ke selo 1941-1945 rr.: ekonomichne ta sotsial'ne stanovyshche. — Cherkasy, 2011. — 668 s.
17. Pihido-Pravoberezhnyy F. “Velyka vitchyznyana viyna”. Spohady ta rozдумы ochevydsya / F.Pihido-Pravoberezhnyy. - K.: Smoloskyp, 2002. - 288 s.
18. Sovet's'kaya Ukrayna v hodyy Velykoy Otechestvennoy voyny. 1941-1945 hh. Dokumenty y materyaly v 3-kh tomakh. - K.: Nauk. Dumka, 1980. - T. 1. - S. 267.
19. Khronolohichnyy dovidnyk pro tymchasovu okupratsiyu nimets'ko-fashyst s'kyy zaharbnyykamy naselennykh punktiv Chernihivs'koyi oblasti i vyzvolennyya yikh Chervonooy Armiiyeyu (1941-1943 rr.). - Chernihiv: Desnyans'ka pravda, 1947. - 324 s.
20. Chernyovshchyna v peryod Velykoy otechestvennoy voyny (1941-1945 hh.). Sbornik dokumentov y materyalov. - K., 1978. - S. 166.

I.S.Azarh

Процесс адаптации сельского социума Черниговщины к условиям повседневной жизни 1941-1943 гг.

В статье охарактеризованы настроения населения довоенного села, которые стали причиной сотрудничества с немцами. Высветлена повседневная жизнь населения Черниговщины в оккупационный период 1941-1943 гг. Раскрыты проявления социально-бытовой и экономической адаптации гражданского населения к новым условиям существования.

Ключевые слова: социально-бытовая, экономическая адаптация, повседневная жизнь, Черниговщина, гражданское население, оккупационная власть.

I.Asarh

**Rural society in Chernihiv region during the World War II:
adaptive forms of everyday existence**

The paper describes the mood of the prewar population of the village, which caused the collaboration with the Germans. The adaptive forms of everyday living of Chernihiv region population during occupation period of 1941-1943 are highlighted. The main variants of social and economic adaptation of civilians to new conditions of existence are revealed.

Key words: social adaptation, economic adaptation, everyday life, Chernihiv region, the civilian population, the occupation authorities.

О.В. Суденко

НАПРЯМИ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ ДЕМОБІЛІЗОВАНИМ ВОЇНАМ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ У 1945 — НА ПОЧАТКУ 1946 рр. НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлено окремі напрями надання соціальної допомоги демобілізованим воїнам Радянської армії у 1945 — на початку 1946рр. на території України.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, демобілізовані, допомога, закон, недоліки, наслідки.

Відповідно до сучасних вимірів та пріоритетів вітчизняної історичної науки важливе місце посідають процеси, пов'язані з наслідками Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. для населення України. Зокрема, глибокого й комплексного дослідження потребує вивчення наслідків війни у соціальній сфері країни. Тривалий період питанням, які б характеризували умови життя та побуту населення, морально-психологічний стан різних його категорій у період повоєнного відновлення приділялась побіжна увага.

Внаслідок подій Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. відбулося чітке розмежування населення на окремі соціальні категорії, залежні від конкретних обставин воєнного та повоєнного часу. Демобілізація з лав Радянської армії стала одним із головних аспектів, що визначали соціальні процеси в українському суспільстві у перші повоєнні роки. Це зумовлює значний інтерес до питання реадaptaції демобілізованих воїнів. Метою статті є визначення та аналіз окремих напрямів політики соціального забезпечення демобілізованих воїнів Радянської армії у 1945 — на початку 1946 рр. Об'єктом дослідження є соціальна політика органів державної влади та її вплив на умови життя населення України, зокрема демобілізованих воїнів. Предметом дослідження є соціальна реадaptaція демобілізованих воїнів Радянської армії у 1945 — на початку 1946 рр.

Дослідження окремих аспектів цього питання можна поділити на декілька етапів. Так, це роботи та публікації радянських науковців, які вийшли до 1990-х рр., зокрема М. В. Ковалю [1], В. І. Юрчука, І. П. Кожукала [2], А. Ф. Ларіна [3], Т. Т. Гриценко [4] та ін. Переваж-

но, в дослідженнях цих авторів увага зосереджена на різноманітних напрямках соціальної допомоги з боку радянського керівництва та громадських організацій постраждалим внаслідок Великої Вітчизняної війни верствам населення, у тому числі й демобілізованим воїнам. Корисним для вивчення даного питання є дослідження В. Н. Донченка [5], в якому фіксуються етапи демобілізації по областях України й висвітлено взаємозв'язок демобілізації та вирішення кадрових проблем у країні. Роль демобілізованих у вирішенні питання поповнення партійних кадрів окреслено у публікації М. В. Гагаєва [6]. Другим етапом є дослідження сучасної вітчизняній історіографії. Науковці здійснюють перегляд радянських концепцій у дослідженні подій та явищ Великої Вітчизняної війни. В їх роботах відбувається переміщення уваги у бік сталих, але ще мало досліджених питань. Серед таких авторів слід назвати Л. В. Ковпак [7], яка досліджує саме проблеми адаптації різних категорій населення, зокрема фронтовиків, до змінених внаслідок війни умов життя. Політики соціального захисту та допомоги постраждалому внаслідок Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. населенню торкається в своїх працях російська дослідниця О. Ю. Зубкова [8]. Отже, на сьогодні, маловивченими залишаються різноманітні аспекти цієї проблематики. Питання, пов'язані з побутовим облаштуванням та всебічною допомогою фронтовикам у повоєнному суспільстві є актуальними для вітчизняної історичної науки і потребують подальшого комплексного дослідження й об'єктивного аналізу.

Одним із важливих завдань по закінченню Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. стало повернення фронтовиків та її учасників до звичайного життя. Закон про демобілізацію був ухвалений на XII сесії Верховної Ради СРСР 23 червня 1945 р. та передбачав декілька черг. Але його розробка почалася ще з жовтня 1944 р., коли в ЦК КП(б)У відбулась перша нарада з питань організації зустрічі бійців і офіцерів після закінчення війни. В цей період створювались суспільні комісії з організації зустрічей, матеріально-побутового облаштування демобілізованих. Обладнувались приймальні пункти, гуртожитки, їдальні, перукарні для фронтовиків [1, с.147]. Для прийняття демобілізованих на вузлових станціях організовувались агітпункти, а на лінійних червоні куточки котрі були прикрашені привітальними лозунгами та квітами [7, с.10].

У більшості областей та районів УРСР організовано відбувалися зустрічі демобілізованих. Наприклад, у Вінницькій області, окрім станцій Вінниця, Жмеринка, Козятин, де були спеціальні організації військових органів по зустрічі й прийому демобілізованих воїнів, на станціях Тульчинського, Ілінецького, Томашпільського та інших районів також органі-

зовано проходили зустрічі фронтовиків. На станціях Липовець, Журавльовка, Вапнярка у приміщеннях вокзалів було обладнано агітпункти та столи довідок, кімнати очікування, куточки воїна Радянської армії, встановлено чергування активу комсомольців та міськради, офіцерів військкомату. Будівлі станцій прикрашалися лозунгами та плакатами. По вагонах проїжджаючих ешелонів розносили газети, папіроси, квіти [9, арк.34]. У райвійськкоматах Київській області для демобілізованих були обладнані кімнати відпочинку та буфети [9, арк.47].

В період повоєнної відбудови керівництво КП(б)У змушено було звернути особливу увагу на врегулювання кадрових питань у партійних рядах. Важливим джерелом поповнення партійних рядів були саме демобілізовані. На пунктах прийому з ними проводилась масово-політична робота — зібрання, лекції, бесіди. Пункти були оснащені газетами, журналами, пересувними бібліотеками [2, с.44]. Так, в агітпункти і кіоски «Союздруку» по станціям Житомир та Коростень було виділено наступні газети і журнали: «Правда», «Правда України», «Радянська Україна», «Известие», «Молодь України», «Радянська Житомирщина». Із демобілізованими які прибували в Житомирську область проводились зустрічі трудящих, були організовані мітинги. Коростецьким ЦК КП(б)У, на ст. Коростень було відправлено 42 агітатори, які у серпні 1945 р. провели більше 10 бесід на теми Великої Вітчизняної війни, ролі партії і товариша Сталіна в розгромі німецько-фашистських загарбників. За цей час демобілізованим були продемонстровані кінострічки: «Кутузов», «Морской ястреб», «Большая земля», «Серенада солнечной долины» та ін. [10, арк.28]. Крім того що подібні заходи сприяли вирішенню кадрових питань, вони також позитивно впливали на моральний та психологічний стан фронтовиків та допомагали їм швидше адаптуватися до змінених внаслідок війни умов життя.

Зважаючи на нестабільність повоєнних років у вирішенні питань пов'язаних з організацією зустрічей демобілізованих існували й певні ускладнення. Серед них відсутність кімнат відпочинку, буфетів, камер схову, транспортних засобів, столів довідок, недостатнє або відсутнє медичне обслуговування. Деякі військкомати не мали інструкцій щодо військового обліку демобілізованих (Чернігівська, Кам'янець-Подільська, Хмельницька області) [9, арк.42-43]. Наведені приклади, перш за все, були слідством повною розрухи, але, іноді, безвідповідальністю владних органів.

За Законом про демобілізацію фронтовиків перевозили до рідних домівок за кошти держави та надавали матеріальну допомогу. Відповідно до строку служби в армії їм виплачувалась разова грошова винагорода [7, с.10]. Для більшості тих хто повернувся із фронту найгостріше постало житлове питання. Місцеві органи влади мали протягом одного

місяця забезпечити колишніх воїнів житловою площею, роботою, паливом, будівельними матеріалами, для індивідуального будівництва житла передбачалися позики. Наприклад, у Липовецькому районі Вінницької області було створено фонд допомоги демобілізованим воїнам. У Козятинському районі з 4-х поданих заяв з проханням про надання квартир — 3-м особам було негайно надано житло, а одне приміщення ремонтували. В колгоспах сіл Янковці, Пиковець, Махаринці, Родзилівка проведено ремонт будівель сімей демобілізованих [9, арк.35]. У Чернігівську область прибуло 2055 демобілізованих. По області було надано 6 та відремонтовано 90 квартир, зведено 50 нових будинків, відпущено лісоматеріалу на будівництво 94 будівель, 21 демобілізованому надали допомогу в отриманні худоби. [9, арк.39]. У Васильківському районі Київської області було проведено обстеження матеріального стану демобілізованих бійців за результатами якого 29 особам (з 96 демобілізованих) була надана матеріальна допомога [9, арк.47]. В Одеську область прибуло 77900 демобілізованих. Для них було відремонтовано 13983 квартири, побудовано 139 нових будинків, відпущено 52987 куб. будматеріалів, 28241т палива, видано 1000 крб. позик., 740 голів худоби. Також продовольчу допомогу отримали 39946 демобілізованих (552139 кг), 7946 осіб отримали взуття та одяг [11, арк.5]. Банки та ліспромгоспи Кам'янець-Подільської області почали видачу грошових позик та будматеріалів на житлове будівництво, було налагоджено видачу продовольчих карток [9, арк.28]. Потрібно зазначити й те, що кращим матеріально-побутовим облаштуванням серед усіх демобілізованих виділялися офіцери. Для них існували окремі пільги на товари й послуги, були створені спеціальні універмаги та майстерні побутового обслуговування.

Отже, партійними та радянськими органами УРСР було проведено значну роботу в даному напрямку. Визначені питання обговорювалися Центральним комітетом КП(б)У на нараді партійних і радянських працівників, керівних кадрів охорони здоров'я, яка відбулася у жовтні 1945 р. [2, с.204].

Але, нажаль, були й такі випадки коли в окремих областях і районах України демобілізованим не надавались чіткі роз'яснення з приводу отримання допомоги. Так, у Любецькому районі Чернігівської області із 28 демобілізованих, 4 особи — Корінь Василь Кіндратійович, Палей Микола Іванович і Гринь Андрій Тарасович звернулись до райвійськкомату з проханням надати їм будматеріали та це питання залишилось не вирішеним, адже фонд на колгоспне будівництво було вже використано [9, арк.41]. У Смілянському районі Київської області, зокрема у с. Сушки, демобілізованому Дем'яненку керівництво колгоспу

допомоги не надало. У селі взагалі не були заплановані заходи з надання допомоги фронтовикам та їх сім'ям. Голова Печерського райвиконкому Назаренко самоусунувся від активної роботи по реалізації постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 06.07. 1945р. «Про заходи по виконанню Закону про демобілізацію старшого віку особового складу Діючої армії», внаслідок чого у районі житло демобілізованих не ремонтувалося та не забезпечувалося паливом [9, арк.49]. У Житомирську область, станом на 21.12.1945 р., прибуло 30203 демобілізованих. Забезпечення їх житлом відбувалося незадовільно. По області, була надана допомога лише 365 особам. Також не було організовано спеціальних майстерень для демобілізованих [12, арк.54]. Такі випадки були непоодинокими та мали місце досить тривалий період. Як уже було зазначено, труднощі у наданні допомоги демобілізованим воїнам були слідством воєнного часу, а в окремих випадках формалізму та безвідповідальності посадових осіб.

В цілому ж, у роботі партійних та радянських організацій УРСР таким питанням як задоволення потреб, облаштування та забезпечення матеріально-побутового становища демобілізованих воїнів надавалася значна увага. Ці питання постійно обговорювались на засіданнях ЦК, Ради Міністрів УРСР, обкомів, міськкомів та райкомів КП(б)У, обласних, міських, районних і сільських Рад депутатів трудящих, на партійних зібраннях первинних організацій, спільних зібраннях робітників та службовців на підприємствах, в установах, колгоспах, радгоспах, МТС та інших організаціях. До роботи з перевірки матеріально-побутових умов та виявлення негайно потребуючих допомоги було долучено й значний громадський актив.

Список використаних джерел

1. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — К., 1977. — 136 с.
2. Юрчук В.И., Кожукало И.П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946-1950 гг.). — К.: Политиздат Украины, 1986. — 365 с.
3. Ларін А.Ф. До питання про матеріально-побутове постачання населення України (1943-1945 рр.) // УДЖ. — 1978. — №5. — С.102-106.
4. Гриценко Т.Т. Допомога сім'ям фронтовиків у 1943 — 1945 рр. // УДЖ. — 1972. — № 5. — С.78 — 85.
5. Донченко В.Н. Демобилизация советской армии и решение проблемы кадров в первые послевоенные годы // История СССР. — 1970. — № 3. — С.97 — 102.
6. Гагасв М.В. Партійні організації Полтавщини на чолі відбудови народного господарства області в 1943-1945 рр. // УДЖ. — 1973. — №6. — С.55-59.

7. Ковпак Л.В. Найближча історія: Україна 1945-2000 рр. — К.:Наш час, 2007. — 247 с.
8. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 — 1953. — М.: РОСПЭН, 1999. — 229 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань і організацій України (далі ЦДАГО України). — Ф.1. — Оп.83. — Спр.62. Справки, сведения по вопросам боевой деятельности войск МПВО, выполнения закона о демобилизации старших возрастов личного состава действующей армии по областям (1 января 1945 г. — 25 октября 1945 г.). — 71 арк.
10. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.70. — Спр.333. Переписка, телеграммы о распространении печати в Западных областях, о массово-политической работе среди демобилизованных из красной Армии. (7 февраля 1945 г. — 25 декабря 1945 г.). — 250 арк.
11. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.83. — Спр.71. Информации, справки, переписка по вопросам выполнения закона о демобилизации, трудоустройстве инвалидов Отечественной войны (27 апреля 1945 г. — 17 марта 1947 г.). — 190 арк.
12. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.83. — Спр.25. Докладные записки, информация, переписка ЦК КП(б)У с обкомами КП(б)У о проделанной работе по улучшению материально-бытового положения семей военнослужащих, инвалидов Отечественной войны и устройстве на работу демобилизованных (5 декабря 1944 г. — 10 января 1946 г.). — 68 арк.

References

1. Koval' M.V. Obshchestvenno-polytycheskaya deyatel'nost' trudyashchykhysya Ukraynskoj SSR v peryod Velykoj Otechestvennoj vojny. — K.,1977. — 136 s.
2. Yurchuk V.Y., Kozhukalo Y.P. Kommunystycheskaya partyya vo hlave vsenarodnoj bor'by za vosstanovlenye y razvyyte narodnoho khozyaystva Sovetskoj Ukrayny (1946-1950 hh.). — K.:Polytyzdat Ukrayny, 1986. — 365 s.
3. Larin A.F. Do pytannya pro material'no-pobutove postachannya naselennya Ukrayiny (1943-1945 rr.)// UIZh. — 1978. — № 5. — S.102-106.
4. Hrytsenko T.T. Dopomoha sim"yam frontovykiv u 1943 — 1945 rr. // UIZh. — 1972. — № 5. — S.78 — 85.
5. Donchenko V.N. Demobylizatsyya sovet skoy armyy y reshenye problemy kadrov v pervyye poslevoennyye hody // Ystoriya SSSR. — 1970. — № 3. — S.97 —102.
6. Nahayev M.V. Partiyni orhanizatsiyi Poltavshchyny na choli vidbudovy narodnoho hospodarstva oblasti v 1943-1945 rr. // UIZh. — 1973. — № 6. — S.55-59.
7. Koval' L.V. Nayblyzhcha istoriya: Ukrayina 1945-2000 rr. — K.:Nash chas, 2007. — 247 s.
8. Zubkova E.Yu. Poslevoennoe sovetskoe obshchestvo: polytyka y povsednevnost'. 1945 — 1953. — М.: РОСПЭН, 1999. — 229 с.
9. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' i orhanizatsiy Ukrayiny (dali TsDAHO Ukrayiny). — F.1. — Op.83. — Spr.62. Spravky, svedeniya po voprosam boevoy deyatel'nosti voysk MPVO, vypolneniya zakona o demobylizatsiyi

- zatsyy starshykh vozrastov lychnoho sostava deystvuyushchey armyy po oblastyam (1 yanvarya 1945 h. — 25 oktyabrya 1945 h.). — 71 ark.
10. TsDAHO Ukrayiny. — F.1. — Op.70. — Spr.333. Perepyska, telehammy o rasprostranenny pechaty v Zapadnykh oblastiakh, o massovo-polytycheskoy rabote srede demobylizovannykh yz krasnoy Armyy. (7 fevralya 1945 h. — 25 dekabrya 1945 h.). — 250 ark.
11. TsDAHO Ukrayiny. — F.1. — Op.83. — Spr.71. Ynformatsyy, spravky, perepyska po voprosam vypolnenyya zakona o demobylizatsyy, trudoustroytve ynvalydiv Otechestvennoy voyny (27 aprelya 1945 h. — 17 marta 1947 h.). — 190 ark.
12. TsDAHO Ukrayiny. — F.1. — Op.83. — Spr.25. Dokladnye zapysky, ynformatsyya, perepyska TsK KP(b)U s obkomamy KP(b)U o prodelannoy rabote po uluchshenyyu materyal'no-bytovoho polozhenyya semey voennosluzhashchykh, ynvalydiv Otechestvennoy voyny y ustroytve na rabotu demobylizovannykh (5 dekabrya 1944 h. — 10 yanvarya 1946 h.). — 68 ark.

Стаття надійшла до редакції 31.07.2014 р.

Е.В. Суденко

Направления социальной помощи демобилизованным воинам Советской армии в 1945 — в начале 1946гг. на территории Украины

В статье отражены отдельные направления предоставления социальной помощи демобилизованным воинам Советской армии в 1945 — в начале 1946гг. на территории Украины.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, демобилизованные, помощь, закон, недостатки, последствия.

O.Sudenko

Directions social assistance demobilized soldiers of the Soviet Army in 1945 — early 1946 in Ukraine

The article reflects the separate directions providing social assistance to demobilized soldiers of the Soviet Army in 1945 - at the beginning of 1946гг. on the territory of Ukraine.

Keywords: the Great Patriotic War, demobilized, help, a law, disadvantages, consequences.

Л.В Богун

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

У даній статті розглянуто найважливіші аспекти діяльності Національного університету цивільного захисту України. Висвітлено цілеспрямовану діяльність колективу над удосконаленням якісного рівня підготовки фахівців для пожежної охорони.

Кожна сторінка історії навчального закладу наповнена повагою до пожежно-рятувальної справи та професії рятувальника.

Ключові слова: *Національний університет цивільного захисту України, пожежна охорона, підготовка фахівців, цілеспрямована діяльність.*

Для Національного університету цивільного захисту України — 85 років значний відлік часу. За цей період навчальний заклад пройшов нелегкий шлях становлення від Курсів до Національного університету, а його випускники й надалі зберігають та примножують славні традиції, що були прищеплені у стінах рідного навчального закладу, традиції, на яких зросло не одне покоління рятувальників.

У роботах дослідників В. Доманського, О. Іванів, В. Пархоменка, В. Підгайного, С. Поповича, Г. Пономаренко, А. Томіленка [1,2,3,4,5,6,7] та інших, які зробили значний внесок у вивчення різних аспектам діяльності у сфері пожежної безпеки, історія Національного університету цивільного захисту України залишається малодосліджена, що обумовлює актуальність обраного напрямку наукового пошуку.

Історичні віхи навчального закладу беруть свій початок з 17 липня 1928 р. з того часу, коли Рада Народних Комісарів УРСР ухвалила постанову про створення у м. Харкові дворічних постійно діючих Всеукраїнських пожежно-технічних курсів. В цей період в історії країни характеризувався високими темпами розвитку промисловості, будівництвом нових підприємств, громадських і житлових будівель, підвищенням технічного рівня і складності технологічних процесів виробництва. Виникла потреба в підготовці кадрів і перепідготовці кваліфікованих кадрів керівного складу для підрозділів пожежної охорони.

Першим начальником Всеукраїнських пожежно-технічних курсів був призначений Григорій Федорович Ковалюх, професійний пожежний з великим досвідом практичної роботи. Навчально-матеріальна база для курсів створювалася практично рік і навчання розпочалося тільки з 1 вересня 1929 р. Розвиток народного господарства країни визвало необхідність удосконалення існуючої системи підготовки спеціалістів. Тому Рада Народних Комісарів УРСР своїм рішенням від 19 липня 1930 р. реорганізувала всі курси і профтехнічні школи в технікуми, в тому числі Всеукраїнські пожежно-технічні курси — в Харківський пожежний технікум НКВС УРСР. З вересня 1932 р. по червень 1933 р. Харківський пожежний технікум очолював Аркадій Олександрович Цезарєв.

17 серпня 1933 р. директором Харківського пожежного училища був призначений Федір Прокопович Лагно. З 1 липня 1933 р. Харківським пожежним училищем було проведено перший випуск, 47 пожежних техніків було направлено на роботу в підрозділи пожежної охорони [8].

В різні роки училищем керували — полковник Іван Степанович Зайцев з червня 1946 р. по березень 13 березня 1948 р., полковник Петро Андрійович Метелев з 13 березня 1948 р. по 17 квітня 1958 р., полковник Олексій Гаврилович Капустянський з 17 квітня 1958 р. по 22 вересня 1977 р., полковник Володимир Дмитрович Феденко з 22 вересня 1977 р. по 2 січня 1990 р., полковник внутрішньої служби Володимир Григорович Палюх з 2 січня 1990 р. по квітень 1994 р., квітень 1994 р. — грудень 1998 р. був ректором Харківського інституту пожежної безпеки, полковник внутрішньої служби Володимир Омелянович Росоха грудень 1998 р. по жовтень 2005 р. 22 серпня 2000 р. ректору Академії В.О. Росохі Указом Президента України було присвоєно звання генерал-майор внутрішньої служби, а в 2003 р. — генерал-лейтенант внутрішньої служби [9]. За 72-річну історію існування навчального закладу керівнику вперше було присвоєно таке високе звання. 25 жовтня 2005 р. на Конференції трудового колективу Академії цивільного захисту України на посаду ректора був вибраний Володимир Петрович Садковий. Наказом МНС України від 31 жовтня 2005 р. затвердили прийняте колективом рішення і Володимир Петрович генерал-лейтенант служби цивільного захисту був призначений керівником навчального закладу МНС України.

Харківське училище з кожним роком розширювалося, ріс його авторитет як навчального закладу, зміцнювались викладацькі кадри, удосконалювалася навчальна база і навчально-виховний процес, збільшувалась кількість слухачів. У вересні 1943 р. штатна кількість слухачів

складала: на 1-му курсі — 73, на 2-му курсі — 56 і на 3-му курсі — 25 людей. Для покращення організації і якості підготовки спеціалістів пожежної охорони Постановою РНК УРСР від 17 березня 1935 р. Харківський пожежний технікум був переданий в підпорядкування Головному управлінню пожежної охорони НКВС УРСР. Після закінчення навчання в пожежному училищі випускникам надавали кваліфікацію «Технік пожежної справи» без військового звання [10].

У процесі свого становлення і розвитку назва навчального закладу неодноразово змінювалась. У 1930 р. Всеукраїнські пожежно-технічні курси було реорганізовано у Харківський пожежний технікум НКВС УРСР. У 1938 р., у зв'язку з необхідністю підготовки і перепідготовки значної кількості фахівців для міських пожежних частин, Харківський пожежний технікум НКВС СРСР було реорганізовано в Курси удосконалення командного складу міської пожежної охорони (КУКС) НКВС УРСР.

У липні 1941 р. Курси реорганізовано у 3-ю, а в 1943 р. — в 4-у Пожежно-технічну школу НКВС СРСР. Згодом у вересні 1946 р., 4-у ПТШ реорганізовано у Харківське пожежно-технічне училище МВС СРСР з трирічним терміном навчання. Зміни, що відбувались у житті країни, не обходили стороною й училище [11]. Серед навчальних закладів структури МВС СРСР рейтинг училища завжди підтримувався на досить високому рівні. Його випускники працювали у підрозділах пожежної охорони на всій території колишнього Радянського Союзу.

В 1980 р. училище разом з іншими навчальними закладами МВС, брали участь у забезпеченні пожежної безпеки на об'єктах XXII Олімпійських ігор в м. Москві. За період несення служби в Москві з 20 червня по 5 серпня курсанти показали хороші професійні навички, вміння швидко орієнтуватися в складних ситуаціях. За відмінне несення служби по охороні олімпійських об'єктів наказом МВС СРСР всьому особовому складу олімпійських розрахунків була висловлена подяка, училище нагороджено Почесною грамотою Організаційного комітету «Олімпіада-80». За уміле керівництво особовим складом училища при несенні служби під час Олімпійських ігор полковника В.Д. Феденка було нагороджено орденом Червоної Зірки [12].

В липні-червні 1985 р. особовий склад училища в складі зведеного батальйону під керівництвом полковника внутрішньої служби В.Д. Феденка брали участь в охороні громадського порядку на об'єктах проведення XII Всесвітнього фестивалю молоді і студентів в м. Москва.

26 квітня 1986 р. — трагічна дата в історії нашої країни, пожежа на Чорнобильській атомній електростанції, зробилася в ядерну катастро-

фу. В вересні — жовтня 1986 р. група курсантів-добровольців А.В. Гагієв, В.Г. Горбенко, В.М. Зубарєв, А.В. Коцюба, Р.К. Кушхов, А.Ю. Любов, В.В. Луконін, В.І. Мишкевич, В.Б. Сорокін і А.І. Фролов під керівництвом командира взводу старшого лейтенанта внутрішньої служби В.Т. Косогова здійснили роботу по очищенню від радіоактивних відходів п'яти технологічних майданчиків 150-метрової вентиляційної труби четвертого ядерного енергоблоку. Медалями «За відмінну службу по охороні громадського порядку» були нагороджені В.Т. Косогов, А.В. Коцюба, В.Г. Горбенко і В.Г. Сорокін, медалями «За відвагу на пожежі» — Р.К. Кушхов, А.Ю. Любов, В.В. Луконін і А.І. Фролов, Почесними грамотами Верховної Ради СРСР — А.В. Гагієв, В.М. Зубарєв і В.І. Мишкевич [13].

Входячи до складу структури МВС СРСР, особовий склад пожежно-технічного училища не тільки приймав участь в профілактиці і гасінні пожеж, але й задіяний для охорони громадського порядку в районах виникнення надзвичайних ситуацій. В період з грудня 1988 р. по лютий 1989 р. зведений батальйон під керівництвом заступника начальника училища по стройовій підготовці полковник внутрішньої служби І.М. Черкашин ніс службу по охороні громадського порядку під час масових антигромадських проявів на міжнаціональному ґрунті в м. Казахе Азербайджанської РСР.

За добросовісну службу особовий склад зведеного батальйону був відзначений різними нагородами, а майор внутрішньої служби В.П. Садковий був нагороджений медаллю «За відмінну службу по охороні громадського порядку». В період з листопада 1989 р. по січень 1989 р. зведений батальйон училища під керівництвом полковника внутрішньої служби Б.П. Бронишевського охороняв громадський порядок в Нагорному Карабасі і Агдамському районі Азербайджанської РСР. За добросовісну службу по охороні громадського порядку близько 200 офіцерів і курсантів зведеного батальйону були нагороджені. В тому числі полковник внутрішньої служби Б.П. Бронишевський нагороджений орденом Червоної Зірки, капітан внутрішньої служби С.А. Радченко і курсант В.І. Хорольський — медалями «За відвагу».

Постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1994 р. № 258 і наказом МВС України від 22 червня 1994 р. № 327 на базі Харківського пожежно-технічного училища МВС України було створено Харківський інститут пожежної безпеки МВС України, а 27 червня 2000 р. № 1024 Постановою Кабінету Міністрів України і наказом МВС України від 8 серпня 2000 р. № 530 навчальний заклад отримав високий статус академії [14]. Згідно з Указом Президента України від 27 січня 2003 р. № 47/2003 Академію пожежної безпеки

України (м. Харків) було виведено зі складу Міністерства внутрішніх справ і передано до структури Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи [15].

З метою забезпечення якісно нового рівня підготовки фахівців для підрозділів служби цивільного захисту України розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. № 10-р і наказом МНС України від 22 січня 2004 р. № 29 Академію пожежної безпеки України реорганізовано в Академію цивільного захисту України, а 25 травня 2006 р. № 920-р і наказом МНС України від 2 червня 2006 р. № 342 — в Університет цивільного захисту України [16].

Ураховуючи загальнодержавне і міжнародне визнання результатів діяльності Університету цивільного захисту України, його вагомий внесок у розвиток національної освіти і науки відповідно до Указу Президента України від 1 грудня 2009 р. № 990/2009 і наказом МНС України від 24 грудня 2009 р. № 833 Університету присвоєно статус національного.

Сьогодні університет — це сучасний вищий навчальний заклад Державної служби України з надзвичайних ситуацій з повністю сформованою науково-методичною та матеріально-технічною базою. Тут здійснюється підготовка бакалаврів за шістьма напрямками: «Пожежна безпека», «Цивільний захист», «Охорона праці», «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування», «Хімічні технології» та «Психологія»; спеціалістів і магістрів за десятьма спеціальностями. У ВНЗ навчається близько трьох тисяч студентів з усіх областей України та країн ближнього зарубіжжя, щорічний набір становить близько 600 чоловік. Університет має тісні зв'язки зі спорідненими вищими навчальними закладами рятувального профілю Російської Федерації, Республіки Білорусь, Таджикистану, Азербайджану, Болгарії, Німеччини, Польщі та Швеції. Протягом трьох років поспіль Національний університет цивільного захисту України тісно співпрацює із професійною пожежною охороною Німеччини та Головною школою пожежної служби Республіки Польща. Це значною мірою сприяє підвищенню фахового рівня майбутніх спеціалістів. В Національному університеті цивільного захисту України навчаються близько 300 представників Азербайджанської Республіки, Туркменістану, Російської Федерації, більшу частину яких складають співробітники МНС Азербайджану. В системі вищих навчальних закладів Державної служби України з надзвичайних ситуацій НУЦЗУ єдиний вищий навчальний заклад, де здобуває вищу освіту така велика кількість інозе-

мних громадян. Підготовка фахівців для зарубіжжя дає можливість університету стояти на найвищому щаблі освітянської діяльності [17].

Основна мета навчального закладу підготовка висококваліфікованих спеціалістів з високим рівнем знань, необхідних у їх подальшій професійній діяльності. Яскравим прикладом цьому є його славні випускники. За роки свого існування навчальний заклад підготував понад 35 тис. висококваліфікованих фахівців пожежно-рятувальної справи. Випускники своєю нелегкою службою і наполегливою працею гідно примножують славні традиції рідної альма-матер. Вони відомі не тільки в Україні, але й далеко за її межами. Випускники навчального закладу в різні роки очолювали МНС України та Республіки Білорусь, УВС МВС України та Росії, гарнізони пожежної охорони в різних регіонах України та на теренах колишнього СРСР, а сьогодні перебувають на керівних посадах департаментів і підрозділів ДСНС України, а також країн СНД. В стінах університету навчалися два міністра надзвичайних ситуацій (України і Білорусі) та 28 випускникамбулоприсвоєногенеральськязвання; трьом - за мужність і героїзм, проявлені під час Великої Вітчизняної війни високе звання Героя Радянського Союзу; понад 600 випускників навчального закладу нагороджено медаллю «За відвагу на пожежі» і відзнакою МНС «За відвагу у надзвичайній ситуації». Багато вихованців навчального закладу за самовіддану працю, мужність та відвагу нагороджено орденами, медалями і відзнаками Президента України та нагородами інших країн [18]. Гордість навчального закладу — відомі спортсмени, які свого часу здобували золоті медалі на чемпіонатах світу та Олімпійських іграх. Випускники своєю сумлінною службою та наполегливою працею гідно примножують славні традиції рідного навчального закладу.

Список використаних джерел

1. Доманський В.А. Державне управління пожежною безпекою України (організаційно-правовий аналіз за матеріалами діяльності Державного департаменту пожежної безпеки): Дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. — Х.: НАВСУ, 2004. — 201 с.
2. Іванів О. Професійна підготовка рятувальників у Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності (середина ХХ — ХХІ ст.) // Педагогіка і психологія професійної освіти. — Львів, 2013. — № 1. — С. 211–216.
3. Пархоменко В.А. З історії пожежної охорони Миколаєва у ХІХ — першій половині ХХ століття // Науковий збірник. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2004. — Т. 37: Історичні науки. — С. 123-125.

4. Підгайний А.В. Становлення та розвиток системи підготовки офіцерських кадрів МНС України наприкінці ХХ - початку ХІХ ст.: Дис. канд. істор. наук: 07.00.01. - Львів, 2009.
5. Попович С. Пожежництво Львова [Текст]: історичний нарис. - Л.: Світ, 2002. - 368 с.
6. Пономаренко Г.О. Пожежна безпека як елемент внутрішньої безпеки держави: поняття та система заходів забезпечення // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. — 2007. — Вип. 74. — С. 47-50.
7. Томіленко А.Г. Діяльність добровільних пожежних товариств на Правобережній Україні (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) // Науковий збірник. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2000. — Т.5: Історичні науки. — С. 39-42.
8. К 20-літтю створення першого в Україні ВУЗа по підготовці спасателів для МЧС України (краткий історический обзор) / В.П. Садковой, В.Г. Палюх, В.П. Пустомельник. — Х.: КП «Городская типография», 2012. — 120 с.
9. Славные имена. Выпускники Харьковского пожарно-технического училища МВД СССР 1946-1994 гг. / В.Г. Палюх, В.П. Пустомельник. — Х.: «Міськд-рук», 2013. — 112 с.
10. Историей своей горды. 1928-2008. / Под ред. В.П. Садкового. — Х.: Издательский дом «Вокруг света», 2008. — 120 с.
11. Офіційний електронний ресурс Національного університету цивільного захисту України // Коротка історія. — Режим доступу до джерела: <http://http://nuczu.edu.ua/ukr/about/history/>.
12. Офіційний електронний ресурс Національного університету цивільного захисту України // Страницы истории (1928 - 1990 гг.). — Режим доступу до джерела: http://vyypusk.nuczu.edu.ua/rus/meetings/y1928_1997/.
13. Офіційний електронний ресурс Сайт о советской пожарной охране. Курсанты ХПТУ в Чернобыле. — Режим доступу до джерела: <http://www.fireman.su/img/hptu/hist/chern1.php>.
14. Офіційний веб-портал Верховної Ради України // ПКМУ «Про створення вищих навчальних закладів системи Міністерства внутрішніх справ». — Режим доступу до джерела: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/258-94-%D0%BF>.
15. Офіційний веб-портал Верховної Ради України // Указ Президента України «Про заходи щодо вдосконалення державного управління у сфері пожежної безпеки, захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій». — Режим доступу до джерела: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/47/2003>.
16. Офіційний електронний ресурс. Міністерство надзвичайних ситуацій України. — Режим доступу до джерела: http://iducz.mns.gov.ua/content/pidvischennya_der_slujb.html?PrintVersion.
17. Офіційний електронний ресурс Науково-освітнього порталу ДСНС України // Новини навчальних закладів. — Режим доступу до джерела: <http://www.edu-mns.org.ua/ukr/news/?id=4317>.
18. Офіційний електронний ресурс. Освітній портал. Національний університет цивільного захисту України. — Режим доступу до джерела: <http://www.osvita.org.ua/vnz/1204/index.html>.

References

1. Domans'kij V.A. Derzhavne upravlinnja pozhezhnoju bezpekoju Ukraini (organizacijno-pravovij analiz za materialami dijtal'nosti Derzhavnogo departamentu pozhezhnoi bezpeki): Dis. kand. jurid. nauk: 12.00.07. — H.: NAVSU, 2004. — 201 s.
2. Ivaniv O. Profesijna pidgotovka rjatuval'nikiv u L'vivs'komu derzhavnomu universiteti bezpeki zhittedijal'nosti (seredina HH — HH st.) // Pedagogika i psihologija profesijnoi osviti. — L'viv, 2013. — № 1. — S. 211–216.
3. Parhomenko V.A. Z istorii pozhezhnoi ohoroni Mikolaeva u HHH — pershij polovini HH stolittja // Naukovij zbirnik. — Mikolaiv: Vid-vo MF NaUKMA, 2004. — T. 37: Istorichni nauki. — S. 123-125.
4. Pidgajnij A.V. Stanovlennja ta rozvitok sistemi pidgotovki oficers'kih kadriv MNS Ukraini naprikinci HH - pochatku HHH st: Dis. kand. istor. nauk: 07.00.01. - L'viv, 2009.
5. Popovich S. Pozhezhnictvo L'vova [Tekst]: istorichnij naris. - L.: Svit, 2002. — 368 s.
6. Ponomarenko G.O. Pozhezhna bezpeka jak element vnutrishn'oï bezpeki derzhavi: ponjattja ta sistema zahodiv zabezpechennja // Visnik Kiïvs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Juridichni nauki. — 2007. — Vip. 74. — S. 47-50.
7. Tomilenko A.G. Dijal'nist' dobrovil'nih pozhezhnih tovaristv na Pravoberezhnij Ukraini (druga polovina HHH — pochatok HH st.) // Naukovij zbirnik. — Mikolaiv: Vid-vo MF NaUKMA, 2000. — T.5: Istorichni nauki. — S. 39-42.
8. K 20-letiju sozdanija pervogo v Ukraine VUza po podgotovke spasatelej dlja MChS Ukrainy (kratkij istoricheskij obzor) / V.P. Sadkovoju, V.G. Paljuh, V.P. Pustomel'nik. — H.: KP «Gorodskaja tipografija», 2012. — 120 s.
9. Slavnye imena. Vypuskniki Har'kovskogo pozharno-tehnicheskogo uchilishha MVD SSSR 1946-1994 gg. / V.G. Paljuh, V.P. Pustomel'nik. — H.: «Mis'kdruk», 2013. — 112 s.
10. Istoriej svoej gordy. 1928-2008. / Pod red. V.P. Sadkovogo. — H.: Izdatel'skij dom «Vokrug sveta», 2008. — 120 s.
11. Oficijnij elektronij resurs Nacional'nogo universitetu civil'nogo zahistu Ukraini // Korotka istorija. — Rezhim dostupu do dzherela: <http://nuczu.edu.ua/ukr/about/history/>.
12. Oficijnij elektronij resurs Nacional'nogo universitetu civil'nogo zahistu Ukraini // Stranicy istorii (1928 - 1990 gg.). — Rezhim dostupu do dzherela: http://vypusk.nuczu.edu.ua/rus/meetings/y1928_1997/.
13. Oficijnij elektronij resurs Sajt o sovetsoj pozharnoj ohrane. Kursanty HPTU v Chernobyle. — Rezhim dostupu do dzherela: <http://www.fireman.su/img/hptu/hist/chern1.php>.
14. Oficijnij veb-portal Verhovnoi Radi Ukraini // PKMU Pro stvorenja vishhih navchal'nih zakladiv sistemi Ministerstva vnutrishnih sprav. — Rezhim dostupu do dzherela:<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/258-94-%D0%BF>.
15. Oficijnij veb-portal Verhovnoi Radi Ukraini. Ukaz Prezidenta Ukraini // Pro zahodi shhodo vdoskonalennja derzhavnogo upravlinnja u sferi pozhezhnoi bezpeki, zahistu

naselennja i teritorij vid naslidkiv nadzvichajnih situacij. — Rezhim dostupu do dzherela:<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/47/2003>.

16. Oficijnij elektronnij resurs. Ministerstvo nadzvichajnih situacij Ukraїni. — Rezhim dostupu do dzherela: http://iducz.mns.gov.ua/content/pidvischennja_der_slujb.html?PrintVersion.
17. Oficijnij elektronnij resurs Naukovo-osvitn'ogo portalu DSNS Ukraїni // Novini navchal'nih zakladiv. — Rezhim dostupu do dzherela: <http://www.edu-mns.org.ua/ukr/news/?id=4317>.
18. Oficijnij elektronnij resurs. Osvitnij portal. Nacional'nij universitet civil'nogo zahistu Ukraїni. — Rezhim dostupu do dzherela: <http://www.osvita.org.ua/vnz/1204/index.html>.

Стаття надійшла до редакції 17.08.2014 р.

Л.В. Богун

**Национальный университет гражданской защиты Украины:
история становления и развития**

В данной статье рассмотрены важнейшие аспекты деятельности Национальный университет гражданской защиты Украины. Отражена целеустремленная деятельность коллектива над усовершенствованием качественного уровня подготовки специалистов для пожарной охраны.

Каждая страница истории учебного заведения наполнена уважением к пожарно-спасательному делу и профессии спасателя.

Ключевые слова: Национальный университет гражданской защиты Украины, пожарная охрана, подготовка специалистов, целеустремленная деятельность.

L. Bogun

**National university of defence of Ukraine: history of becoming and
development**

It describes the purposeful work of labour collective on improving the level of firefighters training.

This article considers the most important aspects of life during first phase of National University of Civil Defence of Ukraine.

Each chapter of college's history is rich on high respect for the fire-rescuing profession.

The main goal of higher education establishment is improving and developing of practical skills in firefighting, elimination of the consequences of the accidents and carrying out preventive works.

Key words: preparation of specialists, National University of Civil Defence of Ukraine, fire prevention, preparation of specialists, purposeful activity.

А.І. Лисенко

ПИТАННЯ ЩОДО ЖІНОК У ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ
ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (90-ті рр. ХХ ст.)

З'ясовано основні напрямки вирішення жіночого питання в програмах політичних партій, зацентовано увагу на відмінностях підходу до проблематики жіночого соціуму в програмах різних політичних партій. Прослідковано вплив на політичне життя України зі сторони «жіночих» партій, діяльність яких спрямована на узгодження державної правової бази щодо становища жінок згідно з вимогами міжнародного законодавства для забезпечення дотримання прав жінок у єдності з правами та основними свободами людини.

Ключові слова: українське суспільство, політична партія, програма політичної партії, жіноче питання.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і виявленню політичної волі громадян, тому при вивченні становища жінок в сучасному українському соціумі необхідно прослідкувати позиції партій відносно цього питання. Звернення до 90-х рр. ХХ ст. пояснюється тим, що саме в даний період було закладено підвалини для сучасного погляду на місце жінки в суспільно-політичному просторі.

При розгляді проблем, пов'язаних зі становищем жінки в українській державі, необхідно зазначити, що політичний напрям будь-якої країни залежить в першу чергу від того, які партії чи об'єднання є найбільш впливовими. Самі ж політичні партії не можуть не враховувати у своїх програмах світового досвіду і не будувати їх у світовому контексті соціального розвитку жінки і чоловіка, національної статевої ситуації, інакше вони не будуть здатні підвестися до рівня розуміння сучасних політичних проблем і знайти шляхи їх розв'язання [1, с. 66].

В деяких програмах проблемам жінок присвячено декілька рядків, в інших — окремий пункт програми (хоча досить часто це просто загальні формули). Різними є і пропонувані напрями вирішення проблем, пов'язані зі спектром діяльності та поставленою метою політичних партій та блоків.

Ознайомившись з програмами політичних партій та блоків, можна помітити, що практично в кожній з них містяться пропозиції напрямів вирішення проблем жіноцтва, підходи партій до вирішення яких є в

своїй основі традиційні. Всі партії зосереджують свою увагу на соціальному захисті жінок, на функції народження дітей, їх вихованні, турботі про багатодітних тощо. Жодна політична партія у власних програмах не витупила за надання жінкам квот при формуванні державних структур.

Розглянемо позиції окремих політичних партій, представників всіх напрямів. Розпочнемо з партій, що репрезентують лівий напрям. Комуністична партія України виступає за «розробку ефективної демографічної політики, заохочування народжуваності, зниження рівня смертності, державної підтримки багатодітних сімей і одиноких матерів» [2; 99]. Демократична партія України у розділі «Жінка в Україні» зазначає: «Ми підходимо до питання ролі жінки в суспільно-політичному житті України як такого, що має вирішальне значення і вплив на майбутнє українського народу і нашої держави. Жінка завжди відіграла роль берегині родинного вогнища, виховання дітей, спокою, збереження традицій. Українки зробили вагомий внесок в розвиток сучасної української політичної думки, створення політико-правових умов розвитку демократії. ДемПУ розраховує в своїй політичній роботі на широку підтримку й участь жінок України, залучення їх в усі гілки влади на різних рівнях» [2, с. 78]. Соціалістична партія не має програмного визначення щодо ставлення до соціуму жіноцтва. Селянська партія запобігає дискримінації жінок, пропагує «материнство як найсвятіший обов'язок української жінки» [2, с. 438].

Тепер розглянемо погляди центристських партій:

Ліберальна партія України вважає, що будь-які форми дискримінації жінок порушують принцип рівноправності і поваги до людської гідності, заважають участі жінок нарівні з чоловіками у політичному, соціальному, економічному і культурному житті країни, перешкоджають зростанню добробуту суспільства і сім'ї, найбільш повному розкриттю потенційних можливостей жінки як особистості. Партія підтримує будь-які форми жіночого руху на захист своїх прав і виступає за розширення їх представництва у всіх органах влади [2, с. 162].

В програмі Народно-демократичної партії зазначається про активне сприяння «ліквідації прихованих та наявних форм дискримінації жінок; формуванню цивілізованої жіночої політики; приведенню українського законодавства та політичної практики у відповідність до міжнародних стандартів. Партія підтримує розвиток жіночого руху як складової частини громадянського руху і виступає за створення умов для широкого залучення жінок до участі в управлінні державою на всіх рівнях державної влади» [2, с. 216].

Партія зелених України виступає за «вирівнювання фактичного рівня заробітної плати чоловіків та жінок, створення реабілітаційних будинків-санаторіїв для жінок, які постраждали від насильницьких дій чи шкідливих умов праці, проведення просвітницьких та пропагандистських заходів, спрямованих на роз'яснення прав і ролі жінки в суспільстві» [2, с. 285]. Партія «Реформи і порядок» торкається проблем жінок в аспекті забезпечення умов для здійснення нею дітонароджувальної функції та материнства [2, с. 360].

Партії правого напрямку:

Народний Рух України переконаний, «що в демократичному суспільстві жінки повинні мати можливість активної і повноцінної участі у громадському і політичному житті. Ми й надалі підтримуватимемо діяльність жіночих громадських організацій. Створимо законодавче підґрунтя для участі жінок у підприємстві. Ми вважаємо, що численніше представництво жінок-патріоток в органах влади приведе до поліпшення становища жіноцтва, материнства і дитинства, розв'язання інших суспільних проблем. Тому сприятимемо приходіві жінки в органи влади всіх рівнів. Мірило мудрості держави — турбота про жінку. Мірило демократичності суспільства — участь жінки у суспільному житті» [2, с. 192].

Конгрес українських націоналістів вважає, що «за однакову працю жінки мають отримувати рівну з чоловіками оплату, при цьому має бути заборонена праця дітей і жінок на важких роботах і на виробництві, шкідливому для здоров'я, а також у нічний час» [2, с. 139]. Ліберально-демократична партія України формулює основні напрями соціальної політики — охорону сім'ї, материнства і дитинства — загальним положеннями.

Проаналізувавши програми політичних партій, що репрезентують різні політичні течії, і відповідно, різні погляди на вирішення актуальних проблем рівноправності жінок і чоловіків, можна помітити, що основні принципи діяльності пропонуються за такими напрямками:

- приділення особливої уваги материнству і дитинству, захисту сім'ї як складової суспільства;
- широке залучення жінок до управління державою і формування державної політики;
- розробка ефективної демографічної політики, заохочування народжуваності;
- державна підтримка багатодітних сімей і самотніх матерів.

Але в програмах як зазначених, так і багатьох інших політичних партій не відбиваються гендерні проблеми суспільства. Партії, як слушно зазначає Мельник Т.М., «не мають гендерного світобачення. На-

віль комуністи і соціалісти, нібито виступаючи проти експлуатації і гноблення, не бачать реальної дискримінації жінки, глибокого укорінення її нерівності в суспільстві. Політичні партії недостатньо усвідомлюють сучасні жіночі та гендерні проблеми, не бачать реальних можливостей їх розв'язання, мають слабкі зв'язки з жіночими організаціями» [1, с. 69].

Прикладом низької оцінки місця жінки в процесі формування політичної еліти сучасної України є наступна таблиця:

**Народні депутати, обрані до Верховної Ради України,
за партійністю і статтю (вибори 1998 року) ***

№ п/п	Назва політичної структури	Загальна кількість мандатів	Кількість жінок	Кількість жінок в депутатських фракціях
1	Комуністична партія України	84	8	11
2	Народний рух України	32	2	2
3	Виборчий блок Соціалістичної та селянської партії України	29	2	3
4	Партія зелених України	19	2	2
5	Народно-демократична партія	17	0	4
6	Всеукраїнське об'єднання «Громада»	16	1	3
7	Прогресивна соціалістична партія України	14	4	5
8	Соціал-демократична партія України (об'єднана)	14	0	5

* Таблицю складено за: Комарова А.І. Жінка і правова держава, демократичне суспільство в Україні: методологія, теорія і практика / Жінка в Україні. Міжвідомчий науковий збірник. — Т.23. — К., 2001. — С. 35 [3]; Мельник Т.М. Гендерна політика в Україні. — С. 89 [1]; Слободянюк Е. Політика — не жіноча справа? //Нова політика. — 1998. — №6. — С.6-11 [4].

Особливістю партійної структури України є функціонування жіночих партій, які почали створюватися на політичній арені перед виборами 1998 року.

17 січня 1997 року відбувся установчий з'їзд партії «Жінки України» (на кінець 1997 року налічувала 16 тис. осіб [5; 10]), статут якої передбачає підвищення ролі жінок у розвитку та зміцненні незалежної правової держави; об'єднання жінок для активізації діяльності щодо:

- ліквідації спільними зусиллями проявів дискримінації жінок шляхом усвідомлення ними своїх конституційних прав, реалізації прав і свобод в усіх сферах життєдіяльності суспільства;

- виконання Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Програми дій Пекінської міжнародної конференції жінок 1995 року та Конвенції з прав дітей;

- відродження демократичного жіночого руху;

- активізація участі жінок у боротьбі за мир,

- розвиток співробітництва між жінками України та жінками всіх країн світу [2; 264]. Партія «Жінки України» була створена з метою зайняти місце у владних структурах, але стати парламентською вона так і не змогла.

Свідченням політичної активізації жіноцтва було заснування Всеукраїнської партії жіночих ініціатив (2 серпня 1997 року), в програмі якої звертається увага на всі сфери життя держави, надається загальна характеристика ситуації в Україні, наводиться обґрунтування підвищення ролі жінки в житті суспільства [6, с. 293]. Було сформовано стратегічну ціль партії — формувати і закріплювати інститути громадянського суспільства, які зможуть надати нову якість розвитку суспільства на основі ініціювання і підтримки соціальної і політичної активності жінки. Партія ставила питання про гарантування представництва жінок в органах влади. Після виборів 1998 року партія налічувала близько 100 тис. осіб [7, с. 57] замість 20,2 тис. за даними 1997 року [5, с. 10]. Але партія також не отримала депутатських місць в парламенті.

Попри демократичні програмні засади, все ж таки партії не знайшли підтримки та опори на той час серед чоловіків, тому не могли мірятися силами з іншими партіями, а також інтереси партій не стали інтересами українського жіноцтва, що свідчить про їхню поразку на виборах 1998 року.

В листопаді 1999 року в Україні створено нову політичну партію — «Солідарність жінок України». Третій з'їзд Всеукраїнської громадської спілки жінок України «Солідарність» прийняв рішення про її перетворення в політичну партію [8]. «Солідарність жінок України» виступає за утвердження і пропаганду державної політики рівних прав і рівних

можливостей як головної складової державних пріоритетів; за рівну і гарантовану законодавчо участь жінок у політичному, державному і економічному житті на всіх рівнях державної ієрархії, в усіх сферах державного життя; за розвиток трудового законодавства в частині гарантування рівного права на працю для чоловіків і жінок в усіх формах трудової діяльності; за пріоритетну державну підтримку програм, що забезпечують розвиток соціальної активності жінки, захист матері і дитини, перекваліфікацію жінки [9].

Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє», яке розпочало діяльність у 2001 році, у власній політичній програмі зазначає, що державна політика стосовно жінок має виступати одним із пріоритетних напрямів діяльності держави й здійснюватися в інтересах розвитку особистісного потенціалу жінок з урахуванням особливостей історичного, соціального та культурного розвитку, віковичних традицій українського народу.

Позитивним моментом діяльності жіночих партій є діяльність щодо узгодження державної правової бази щодо становища жінок згідно з вимогами міжнародного законодавства для забезпечення дотримання прав жінок у єдності з правами та основними свободами людини; створити правові норми, необхідні для здійснення на практиці конституційного принципу рівних прав та рівних можливостей; забезпечити умови для рівноправної участі жінок у прийнятті рішень на всіх рівнях управлінської діяльності; відроджувати історичні, культурні, духовні традиції ставлення до жінки в суспільстві; забезпечити координацію дій та заходів державної політики стосовно жінок на національному, регіональному, локальному та міжнародному рівнях. Специфіка діяльності жіночих партій полягала в тому, що навколо них гуртувалися численні жіночі організації. Таку тактику українські жінки запозичили із західного досвіду [10, с. 36]. Наприклад, під патронатом партії «Жінки України» діяли Всеукраїнська громадська організація «Жінки і діти України», Всеукраїнська асоціація жінок-підприємниць, Центр по роботі з жінками науково-дослідного інституту «Проблеми людини» [11, с. 219].

Можливо, політичне поле жіночих партій в зазначений період було не досить широким, проте не можна не погодитись з дослідницею Мельник Т.М., яка доречно зауважує, що все ж таки їх наявність свідчить про демократичні гендерні зміни в Україні, включення в цей процес жінок, є заявкою на нагальні потреби у реформуванні самої політичної демократії, апеляцією до розвитку гендерної демократії, до статевої збалансованості у прийнятті рішень як необхідного елемента соціально-історичного процесу [1, с. 88].

Список використаних джерел:

1. Мельник Т.М. Гендерна політика в Україні / Т.М. Мельник. — К. : Логос, 1999. — 92 с.
2. Політичні партії України. — К.: „К.І.С.”, 1998. — 704 с.
3. Комарова А.І. Жінка і правова держава, демократичне суспільство в Україні: методологія, теорія і практика // Жінка в Україні. Міжвідомчий науковий збірник / За ред. А.І. Комарової, І.Є. Голубевої, В.П. Пустовойтенка та ін. — К., 2001. — Т. 23. — С. 25–53.
4. Слободянюк Е. Політика — не жіноча справа? / Е. Слободянюк // Нова політика. — 1998. — № 6. — С. 6–11.
5. Статистичний щорічник України за 1997 рік / Державний комітет статистики України / Під ред. О.Г. Осауленка. — К. : Українська енциклопедія, 1999. — 624 с.
6. Предвыборная программа Всеукраинской партии женских инициатив // Голос Украины. — 1998. — 26 февраля. — С. 4.
7. Жінка на порозі ХХІ століття: становище, проблеми, шляхи соціального розвитку // Збірник матеріалів Всеукраїнського Конгресу жінок. — К. : НВФ „Студцентр”, 1998. — 182 с.
8. Статут регіональної громадсько-патріотичної спілки жінок „Солідарність”: Проект // Освіта. — 1995. — 1-7 березня. — С. 15.
9. Хартія жіночої солідарності: Прийнято на III-му з'їзді партії „Солідарність жінок України” // Голос України. — 1999. — 21 грудня. — С. 11.
10. Юшкевич А. „Тиха дискримінація”, яка гірша за фізичне насильство / А. Юшкевич // Політика і культура. — 2000. — № 1. — С. 34–37. „Я — жінка”. — 1992. — № 1. — С. 18.
11. Моргун В.А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні : історичний аспект / В.А. Моргун. — Донецьк : Донецький національний ун-т, 2003. — 431 с.

References

1. Mel'nyk T.M. Henderna polityka v Ukraini / T.M. Mel'nyk. — K. : Lohos, 1999. — 92 s.
2. Politychni partiyyi Ukrainy. — K.: „K.I.S.”, 1998. — 704 s.
3. Komarova A.I. Zhinka i pravova derzhava, demokratychnye suspil'stvo v Ukraini: metodolohiya, teoriya i praktyka // Zhinka v Ukraini. Mizhvidomchyy naukovyy zbirnyk / Za red. A.I. Komarovoyi, I.Ye. Holubyevoyi, V.P. Pustovoytenka ta in. — K., 2001. — T. 23. — S. 25–53.
4. Slobodyanyuk E. Polityka — ne zhinocha sprava? / E. Slobodyanyuk // Nova polityka. — 1998. — № 6. — S. 6–11.
5. Statystychnyy shchorichnyk Ukrainy za 1997 rik / Derzhavnyy komitet statystyky Ukrainy / Pid red. O.H. Osaulenka. — K. : Ukrayins'ka entsyklopediya, 1999. — 624 s.
6. Predvybornaya prohramma Vseukraynskoj partyy zhenskykh ynytsyatyv // Holos Ukrainy. — 1998. — 26 fevralya. — S. 4.

7. Zhinka na porozi KhKhI stolittya: stanovyshche, problemy, shlyakhy sotsial'noho rozvytku // Zbirnyk materialiv Vseukrayins'koho Konhresu zhinok. — K. : NVF „Studsentr”, 1998. — 182 s.
8. Statut rehional'noyi hromads'ko-patriotychnoyi spilky zhinok „Solidarnist”': Proekt // Osvita. — 1995. — 1-7 bereznya. — S. 15.
9. Khartiya zhinochoyi solidarnosti: Prynyato na III-mu z'yizdi partiyi „Solidarnist' zhinok Ukrayiny” // Holos Ukrayiny. — 1999. — 21 hrudnya. — S. 11.
10. Yushkevych A. „Tykha dyskryminatsiya”, yaka hirsha za fizyчне nasytstvo / A. Yushkevych // Polityka i kul'tura. — 2000. — № 1. — S. 34–37. „Ya — zhinka”. — 1992. — № 1. — S. 18.
11. Morhun V.A. Suspil'no-politychni problemy rozbudovy hromadyans'koho suspil'stva v nezalezhniy Ukraini : istorychnyy aspekt / V.A. Morhun. — Donets'k : Donets'kyi natsional'nyy un-t, 2003. — 431 s.

Стаття надійшла до редакції 17.08.2014 р.

А.И. Лысенко

Вопрос в отношении женщин в программах украинских политических партий (90-е гг. XX в.)

Вьяснены основныe направления решения женского вопроса в программах политических партий, акцентировано внимание на различиях подхода к проблематике женского социума в программах различных политических партий. Прослежено влияние на политическую жизнь Украины со стороны «женских» партий, деятельность которых направлена на согласование государственной правовой базы по положению женщин в соответствии с требованиями международного законодательства для обеспечения соблюдения прав женщин в единстве с правами и основными свободами человека.

Ключевые слова: украинское общество, политическая партия, программа политической партии, женский вопрос.

A.I. Lisenko

The issue of women in the programs of Ukrainian political parties (90-ies. twentieth century)

Found out the main directions of solving women's issues in the programs of political parties, zaksentovano attention to differences approach to the problem of female society in the programs of the various political parties. Followed influence on the political life of Ukraine on the part of the "female" parties, which are aimed at aligning the state regulatory framework for the status of women according to international law to ensure respect for women's rights in the unity of the human rights and fundamental freedoms.

Key words: Ukrainian society, political party, political platform, the woman question.

М.В. Коваль

РИБНИЦЬКИЙ УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН: НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дана характеристика довготривалих вогневих споруд Рибницького укріпленого району, а також проаналізовано та розкрито деякі аспекти його будівництва та підготовки до майбутньої війни.

Ключові слова: Рибницький укріплений район, Дністер, батальйонний район, гарнізон, кулемет «максим».

Вперше про систему вузлових оборонних споруд на «старому» кордоні, яка складалася з укріплених районів, які простяглися від Карельського перешийку до берегів Чорного моря заговорили як про «Лінію Сталіна» в 1936 році. Саме таку назву ця система радянських укріпрайонів отримала з легкої руки кореспондента латвійської російсько-мовної газети «Сьогодні», який присвятив свою статтю будівництву, так званій «Лінії Сталіна». Згодом його статтю передрукувала англійська газета «Дейлі Експрес» і термін «Лінія Сталіна» пішов гуляти Європою, звичайно ж не залишившись поза увагою німецької пропаганди.

Отже «Лінія Сталіна» згідно задуму політичного керівництва СРСР мала б прикрити кордон з Фінляндією, Естонією, Латвією, Польщею та Румунією. Важливою ланкою в системі оборонних споруд «лінії Сталіна» вважається Рибницький укріплений район (далі - УР), зведення якого розпочалося в 1931 році минулого сторіччя. Він мав прикривати маршрути до Центральної України і мав по фронті понад 100 км.

Серед наукових робіт, які були присвячені питанням вивчення історії будівництва та використання Рибницького укріпленого району (в подальшому –УР) в ході оборонних боїв 1941 року варто відзначити роботу радянської доби, а саме книгу «Червонопрапорний Київський. Нариси з історії Червонопрапорного Київського військового округу (1919-1979)». Згадує в своїх мемуарах «Спогади і роздуми» про Рибницький УР і Маршал Радянського Союзу Г.К. Жуков. Серед робіт, де згадується Рибницький укріплений район варто згадати і книгу М.І. Мельтюхова «Визвольний похід Сталіна», яка побачила світ в 2006 році. Однак, ці роботи, на жаль, не можуть повністю розкрити а ні ас-

пекти планування, а ні самого будівництва Рибницького укріпленого району.

Метою даної статті є спроба дати характеристику довготривалим вогневим спорудам Рибницького укріпленого району, а також проаналізувати та розкрити деякі аспекти його будівництва та підготовки до війни.

Рибницький укріплений район № 80 розташовувався на Подільському напрямку Південно-Західного оперативно-стратегічного напрямку. Укріплений район мав завдання, використовуючи вигідний бар'єрний рубіж — ріку Дністер, надійно прикрити проміжок між Могилів-Ямпільським і Тираспольським укріпленими районами та не допустити прориву противника у напрямі Бельці — Умань [6, с.161].

Рибницький укріплений район зводився на східному (лівому) березі ріки Дністер, на відроггах Подільської височини, на теренах сучасної Придністровської Молдавської республіки, у районі населених пунктів Рибниця, Кодима, Балта, Котовськ [8, с.139].

Рішення про будівництво Рибницького УР було прийняте трошки пізніше ніж щодо інших чотирьох укріплених районів Українського військового округу (Коростенського, Летичівського, Могилів-Ямпільського, Тираспольського), коли Комісія оборони СРСР побачила 124-кілометровий розрив між Могилів-Ямпільським і Тираспольським укріпленими районами. Тому в директиві щодо його будівництва було визначено, що Рибницький УР створюється для прикриття проміжку між Могилів-Ямпільським і Тираспольським укріпленими районами та у зв'язку з загрозою, у випадку війни, завдання удару румунською армією у фланг і тил польському фронту РСЧА, тому що між Румунією та Польщею існувала військова угода, спрямована проти СРСР [2, с.16].

16 квітня 1931 року начальник штабу РСЧА видав командувачу військами Українського військового округу командарму 2 рангу І. Е. Якіру директиву № 053171 про проведення рекогносцировки з метою визначення вихідних даних для обладнання на лівому березі Дністра Рибницького УР з метою прикриття великого розриву між Могилів-Ямпільським і Тираспольським укріпленими районами [2, с.17].

24 квітня 1931 року командувач військ Українського військового округу командарм 2 рангу І. Е. Якір підписав директиву № 2404. У директиві командувача начальником рекогносцировочної партії № 4, а фактично першим комендантом Рибницького УР, був призначений Чернишов. Чернишову наказувалось очолити будівництво і провести рекогносцировку майбутньої смуги оборони укріпленого району. У директиві були чітко визначені завдання з проведення рекогносциров-

ки і вибору рубежу для будівництва Рибницького укріпленого району, який на той час отримав найменування РУР. Крім цього, у директиві визначались завдання, які ставились перед Рибницьким укріпленням районом, приблизні рубежі та вказівки щодо тактико-технічного рішення (система вогню, типи споруд і таке інше). Таким чином, розпочався перший етап будівництва Рибницького укріпленого району [2, с.18].

30 квітня 1931 року, після проведення рекогносцировки майбутньої смуги оборони, комендант Рибницького УР Чернишов подав на затвердження командувачу військ Українського військового округу командарму 2 рангу Й.Е. Якіру проект рішення з будівництва укріпленого району [1, с.8].

17 травня 1931 року до укріпленого району прибула комісія Революційної Військової ради СРСР на чолі з Каменевим, яка на місці перевірила результати рекогносцировки та заслухала рішення коменданта укріпленого району Чернишова. Комендант Рибницького УР на підставі проведеної рекогносцировки доповів комісії Революційної Військової ради СРСР з оборонного будівництва свої думки щодо визначення смуги оборони Рибницького УР від села Грушка до устя річки Ягорлик, з переднім краєм оборони по ріці Дністер. Після обміну думками, цього ж дня, комісія затвердила рішення коменданта з поправками:

«1. З представленим комендантом Рибницького УР обводом від Кузьмин до Гидерим по ріці Дністер в основному згодитись, але в той же час внести такі зміни: а) ділянку від Гидерим до містечка Ягорлик зайняти окремими взводними і ротними районами оборони; б) зімкнути в районі Грушка, Велика Кисниця фланги Могилів-Ямпільського і Рибницького укріплених районів.

2. Запропонований комендантом Рибницького УР передній край укріпленого району в основному затвердити» [2, с.18].

27 травня 1931 року Революційна Військова рада СРСР своїм протоколом № 19 затвердила запропоновану комісією Каменева конфігурацію Рибницького укріпленого району з такими змінами: «...Перемички між Могилів-Ямпільським і Рибницьким, а також між Рибницьким і Тираспольським укріпленими районами — не будувати [2, с.19].

Будівництво Рибницького укріпленого району повинно бути завершене точно у визначені терміни до 1 червня 1932 року» [2, с.21].

Будівництво Рибницького укріпленого району проводилось у два етапи. Перший етап будівництва Рибницького укріпленого району проводився з 24 квітня 1931 до кінця 1932 року. За цей період було

побудовано 242 довготривалі вогневі споруди. На будівництво укріпленого району було використано 515 400 карбованців [3, с.221].

Рибницький укріплений район займав смугу оборони протяжністю 125 км з переднім краєм головної смуги оборони, що проходив по рубежу: Грушка, Кам'янка, Єржово, Рибниця, Гидирим, Вихватенці, Попенки, Лалово, Бугучани, Жура, Михайлівка, Гармацьке, Цибулівка та річка Ягорлик. Вдало використовуючи складний рельєф місцевості, укріплений район практично відтворював конфігурацію русла ріки Дністер [3, с.222].

В укріпленому районі було побудовано дві смуги оборони. Першу смугу оборони (головна) було споруджено безпосередньо по лівому березі ріки Дністер, по рубежу Грушка, Кам'янка, Єржово, Рибниця, Гидирим, Вихватенці, Попенки, Лалово, Бугучани, Жура, Михайлівка, Гармацьке, Цибулівка та річка Ягорлик. Перша лінія оборони була найпотужнішою в укріпленому районі та мала завдання впертою обороною не допустити форсування противником ріки і визначити напрям його головного удару. Перша смуга оборони складалась з батальйонних районів оборони укріпленого району. Планувалось у боях за головну смугу оборони завдати противнику значних утрат у живій силі і техніці та забезпечити маневр резервів, а також сил і засобів з не атакованих ділянок для нарощування зусиль в обороні на цій ділянці укріпленого району [3, с.369].

Друга смуга оборони призначалась для підсилення і нарощування зусиль першої (головної) лінії оборони на напрямках ймовірних дій противника з метою не допустити його прориву в глибину радянської території і запобігання виходу противника у тил батальйонним районам оборони першої (головної) смуги оборони укріпленого району. Опорні пункти другої лінії оборони розташовувались за 2–3 км від батальйонних районів оборони першої лінії [6, с.171, 172].

Основними довготривалими вогневими спорудами Рибницького укріпленого району були кулеметні ДВС різних типів, в основному побудовані таким чином, щоб їх вогнем перекривався мертвий простір сусідньої вогневої споруди. Найширшого застосування в Тираспольському укріпленому районі знайшли кулеметні одноповерхові ДВС типу М2 і двоповерхові типу В. Двоповерхові кулеметні довготривалі вогневі споруди будувалися, зважаючи на необхідність забезпечення ведення вогню в заданих секторах. Майже всі вони були розраховані на встановлення 3–4 станкових кулеметів по 1–2 у казематі. Найбільш часто зустрічався варіант з двома кулеметами у одному казематі для стрільби по суміжних секторах [1, с.17].

Окрім цих двох типів споруд, у Рибницькому УР було побудовано значну кількість одноповерхових ДВС, розділених стінами на окремі каземати і допоміжні приміщення. Вони сильно відрізнялися за конструкцією: від простих споруд, які мають тільки два бойових казематів (тип М1) до великих споруд, які нараховують декілька бойових казематів і значну кількість допоміжних приміщень (тип В одноповерховий). Частина з них мала бетоновану галерею, яка вела від входу до крайньої амбразури.

На скелястих берегах ріки Дністер зводилися довготривалі фортифікаційні споруди флангового вогню, представлені декількома кулеметними капонірами і напівкапонірами. [2, с.26].

З довготривалих артилерійських вогневих споруд найбільшого розповсюдження у Рибницькому укріпленому районі мали двоамбразурні напівкапоніри типу В, озброєні двома 76,2-мм казематними гарматами зразка 1902/1930 року на казематних лафетах зразка 1932 року. Таких довготривалих споруд було побудовано 9. Казематні гармати в цих спорудах устатковувались у броньовій плиті, яка складалась з двох половин завтовшки 30-мм за допомогою кульової маски, що мала перемінну товщину 20–25мм. Ні ствол казематної гармати, ні її протівідкатний пристрій не були захищені крицею, що знижувало живучість гармати у бою. Гарматна амбразура при обстрілі закривалась двадцятьма міліметровим броньовим щитом, який піднімався і опускався за допомогою сталевого троса, пропущеного через два металевих блоки. Усі казематні гармати були обладнані гарматними прицілами зразка 1930 року з оптичною прицільною трубкою типу «качєня». Боєкомплект складав 100–120 снарядів на кожен казематну гармату. Артилерійські напівкапоніри, побудовані у 1938–1939 роках, були виключно двоповерхові, за своєю конструкцією ідентичні тим спорудам, які почали будувати на першому рубежі лінії Сталіна у цих же роках, тому вони мали охоронні (діамантові) рови перед артилерійськими амбразурами. Незважаючи на це, казематні гармати в цих АПК повинні були за планом устатковуватись старі, зразка 1902 року, на казематних лафетах 1932 року. У двох новозбудованих артилерійських напівкапонірах почали монтувати плити основи для встановлення таких казематних гармат. Восени 1939 року, після виходу Червоної Армії на нові західні кордони, будівництво цих споруд було призупинено. Ні озброєння, ні внутрішнє обладнання в них не встановлювали. Уже після початку бойових дій у червні 1941 року в декількох таких спорудах у наспіх підмурованих амбразурах розмістили станкові кулемети «максим» на польових станках Соколова [5, с.311].

Ще однією розповсюдженою залізобетонною спорудою у Рибницькому укріпленому районі був удаваний дот. Таких споруд було побудовано 21 штуку. Це невелика тонкостінна споруда з двома-трьома амбразурними та дверним отворами, яка, як правило, будувалась у центрі вогневого мішка, на добре видимих ділянках місцевості. При підході противника до визначеного рубежу з удаваної ДВС відкривали вогонь з кулеметів, який примушував наступаючих розгортатись у бойові порядки та підтягувати артилерію і тили. Коли починався артилерійський обстріл, бійці по ходу сполучення покидали удавану споруду і повертались до свого доту, замаскованого неподалеку, в очікуванні свого часу [5, с.312].

Окрім того рельєф місцевості та великі вапняні гори, розташовані на лівому (радянському) березі Дністра, давали будівельникам Рибницького УР унікальну можливість спорудження на правому фланзі укріпленого району двох мінних груп, бойові оголовки яких могли, використовуючи панівні висоти, вести ефективний артилерійсько-кулеметний вогонь і на великій відстані забороняти противнику форсувати Дністер. Інженерні розробки, вибір місця будівництва мінних груп здійснювався спеціальним управлінням інженерної служби укріплених районів Київського особливого військового округу. При будівництві мінних груп знайшли широке застосування і підземні галереї (потерни). Призначення галерей було різне: вони служили для об'єднання декількох окремих бойових казематів в один ансамбль, а також виконували роль великого укриття для піхоти. Великі підземні приміщення використовувалися і як командні пункти. Мінні групи мали основний і запасний входи та виходи, при цьому основний вхід захищався ґратчастими дверима та амбразурою для ручного кулемета, а запасний — закривався тільки ґратчастими дверима. Розташовані на значній глибині (до шести та більше метрів від поверхні землі), галереї забезпечували достатній захист гарнізону від снарядів та авіаційних бомб [5, с.314].

Рибницький укріплений район складався з п'яти батальйонних районів оборони, які вдало використовували як бар'єрний рубіж ріку Дністер і рельєф місцевості та мали між собою тісну вогневу взаємодію. Це Кузьминський, Кам'янський, Катеринівський, Рибницький та Михайлівський батальйонні райони оборони [3, с.384].

Усього у Рибницькому укріпленому районі було побудовано 288 довготривалих вогневих споруд, з яких: артилерійських капонірів — 3, артилерійських напівкапонірів — 9; кулеметних довготривалих вогневих споруд — 173; танкових вогневих точок типу МС — 21; кулеметних довготривалих вогневих споруд типу МС — 25; пунктів управлін-

ня — 17; мінних груп — 2, удаваних ДВС — 21. На озброєнні довготривалих вогневих споруд Рибницького укріпленого району оборони були: 76-мм казематних гармат — 40 шт., 45-мм танкові гармати в баштах танків МС — 25 шт., станкових кулеметів «максим» — 546 шт., ручних кулеметів Дегтярьова — 288 шт. [4, с.116].

Для оборони головної смуги Рибницького укріпленого району призначалась 95-та стрілецька дивізія Українського військового округу [4, с.119].

Гарнізон Рибницького укріпленого району за штатом мирного часу складала: управління коменданта з підрозділами забезпечення, управління начальника інженерів, 57-й, 58-й і 59-й кулеметні батальйони і 65-й артилерійський дивізіон, шість взводів казематної артилерії, рота зв'язку, саперна рота, автотранспортний взвод, взвод хімічного захисту, склад боєприпасів [6, с.184].

Напередодні Другої світової війни розпочалися роботи з підсилення Рибницького УР, фактично це був другий етап будівництва, після виконання заходів якого Рибницький УР мав стати повністю боєздатним. Передувала цьому така службова записка Народному комісару оборони СРСР Маршалу Радянського Союзу Клименту Ворошилову за підписом командувача військ КВО командарма 2-го рангу Тимошенка: «По Рибницькому укріпленому району вважаю за необхідне провести допідсилення артилерією на двох найбільш важливих в оперативному відношенні ділянках. Такими ділянками є:

1. Ділянка Грушка, Кам'янка — прикриває Уманський напрям зі сторони Бельці. Ця ділянка одна з двох найбільш пристосованих для форсування Дністра. Пропонується побудувати на цій ділянці два артилерійських напівкапоніри і п'ять протитанкових вогневих точок з бронедзвонами.

2. Ділянка Жури, Гармацьке — прикриває напрям на Первомайськ зі сторони Ясси. Ця ділянка одна з двох найбільш пристосованих для форсування Дністра. Пропонується побудувати на цій ділянці два артилерійських напівкапоніри і п'ять протитанкових вогневих точок з бронедзвонами [6, с.198].

Виходячи з вищевикладеного, вважав би за доцільне в Рибницькому укріпленому районі пропонувати до будівництва: артилерійських напівкапонірів — 4; протитанкових вогневих точок з бронедзвонами — 10; командно-спостережних пунктів для комендантів батальйонних і ротних районів — 11. Загальна вартість заходів із допідсилення Рибницького укріпленого району буде складати 2 520 000 карбованців [2, с.26].

У план будівництва 1938 року по Рибницькому укріпленому району вважаю за доцільне включити: артилерійських напівкапонірів — 2; протитанкових вогневих точок з бронедзвонами — 10; командно-спостережних пунктів для комендантів батальйонних і ротних районів — 11. Прошу Вашого розгляду і затвердження пропонованих заходів із допідсилення укріплених районів» [6, с.199].

30 червня 1938 року з метою організації розгортання будівельних робіт в укріпленому районі працювала рекогносцирувальна комісія Інженерного управління штабу РСЧА. Вона провела рекогносцировку з метою визначення першочергових заходів із підсилення Рибницького укріпленого району. Комісія зробила висновок, що в укріпленому районі необхідно першочергово провести підсилення двох ділянок [2, с.27].

Перша ділянка — у районі населених пунктів Грушка, Кам'янка на правому фланзі Рибницького укріпленого району — межувала з лівим флангом Могилів-Ямпільського УР і була придатна для форсування противником ріки Дністер. Тут було сплановано будівництво двох артилерійських напівкапонірів і п'яти довготривалих вогневих споруд ПТО [3, с.323].

Друга ділянка — у районі населених пунктів Жури, Гармацьке на лівому фланзі Рибницького укріпленого району — межувала з правим флангом Тираспольського УР. Район пропонувалось підсилити будівництвом двох артилерійських напівкапонірів і п'яти довготривалих вогневих споруд ПТО [3, с.324].

10 червня 1938 року, ураховуючи результати роботи рекогносцирувальної комісії Інженерного управління штабу РСЧА, командувач військ Київського військового округу командарм 2 рангу С. К. Тимошенко віддав розпорядження коменданту Рибницького УР про проведення рекогносцировки смуги оборони з метою визначення місця будівництва нових довготривалих вогневих споруд, призначених для суттєвого підсилення укріпленого району. Відповідно до цього розпорядження в Рибницькому укріпленому районі планувалось побудувати чотири артилерійських напівкапоніри, дві довготривалі позиції для важких артилерійських батарей, шість командних пунктів командирів окремих кулеметних батальйонів, два спостережних пункти командирів протитанкових батарей, десять броньових вогневих точок протитанкової оборони, шість сховищ для особового складу, командний пункт укріпленого району, усього тридцять одну споруду [2, с.28].

15 серпня 1938 року наказом Народного комісара оборони № 009 Рибницький укріплений район був підпорядкований командирі 95-ї

Червонопрапорної стрілецької дивізії. Посада коменданта і штаб укріпленого району були ліквідовані [6, с.199].

31 травня 1939 року Комітет оборони при Раді народних комісарів Союзу РСР прийняв постанову № 137 сс «Про план оборонного будівництва НКО на 1939 рік». Відповідно до плану оборонного будівництва на 1939 рік Рибницький укріплений район мав отримати усе необхідне для підсилення головної смуги оборони будівництвом нових артилерійських довготривалих вогневих споруд [1, с.32].

Список використаних джерел

1. Матеріали по довготривалим вогневим спорудам існуючих укріплених районів. - РГВА. - Фонд 36967. - Опис 1 — Спр. 54.
2. Каминский В. Долговременный сухопутный фронт СССР (1927-1939)"/ В. Каминский // Редут. - 2006 - № 1 - С.16-30.
3. Радянські органи Державної безпеки у 1939-червні 1941 року. Документи ГДА СБ України. - 1309 с. Доповідна записка заступника наркома внутрішніх справ УРСР А.Кобулова секретарю ЦК КП(б) України М.Хрущову про стан Рибницького укріпленого району 11 січня 1939 року. - 1310 с.
4. Исаев А.В. От Дубно до Ростова. М.: Видавництво «ТРАНЗИТКНИГА», 2005. - 584 с.
5. Службовий документ по російським береговим укріпленням. Видавництво Третього рейху Берлін 1942 рік. - 690с.
6. Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни. Міфи і реалії. - Ч.5. - 456 с.
7. Одесский Краснознаменный. Видавництво - «Карта Молдовеняска». — Кишинів, 1985 рік. - 345 с.
8. Історія міст сіл УРСР. Одеська область. — Харків: Книжкова фабрика імені М.В. Фрунзе, 1969. - 812 с.

References

1. Materialy po dovhotryvalym vohnevym sporudam isnuuyuchykh ukriplenykh rayoniv. RHVA. Fond 36967.- Opy 1 — Spr. 54.
2. Kamynskyy V. Dolhovremennyy sukhopotnyy front SSSR (1927-1939)"/V. Kamynskyy // Redut. - 2006 - № 1 - S.16-30.
3. Radyans'ki orhany Derzhavnoyi bezpeky u 1939-chervni 1941 roku. Dokumenty HDA SB Ukrayiny. - 1309 s. Dopovidna zapyska zastupnyka narkoma vnutrishnikh sprav URSR A.Kobulova sekretaryu TsK KP(b) Ukrayiny M.Khrushchovu pro stan Rybnnyts'koho ukriplenoho rayonu 11 sichnya 1939 roku. - 1310 s.
4. Ysaev A.V. Ot Dubno do Rostova. M.: Vydavnytstvo «TRANZYTKNYHA», 2005. - 584 s.

5. Sluzhbovyi dokument po rosiys'kym berehovym ukriplennyam. Vydavnytstvo Tret'oho reykhu Berlin 1942 rik. - 690s.
6. Koval' M.V. Dovhotryvala fortyfikatsiya na terenakh Ukrainy naperedodni ta pid chas Druhoyi svitovoyi viyny. Mify i realiyi. - Ch.5. - 456 s.
7. Odesskyi Krasnoznamennyi. Vydavnytstvo - «Kartya Moldovenyaska». — Kyshyniv, 1985 rik. - 345 s.
8. Istoriya mist sil URSR. Odes'ka oblast'. — Kharkiv: Knyzhkova fabryka imeni M.V. Frunze, 1969. - 812 s.

Стаття надійшла до редакції 17.08.2014 р.

М.В. Коваль

**Рыбницкий укрепленный район: накануне
Второй мировой войны**

Дана характеристика долговременных огневых сооружений Рыбницкого укрепленного района, а также проанализированы и раскрыты некоторые аспекты его строительства и подготовки к предстоящей войне.

Ключевые слова: Рыбницкий укрепленный район, Днестр, батальонный район, гарнизон, пулемет «максим».

M. Koval

**Rybnytsya Fortified Area: on the Eve of
the World War II**

The characteristic of the pillbox Rybnitsky fortified area, as well as analyzed and disclosed some aspects of its construction and preparation for the coming war.

Key words: Rybnytsya Fortified Area, the Dniester, the battalion area, the garrison, a machine gun "Maxim".

Н.В. Парначова

ОСВІТЯНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
МЕНШИНИ В ПОЛЬЩІ В 60-ТИХ РР. ХХ ст.
(НА МАТЕРІАЛАХ ТИЖНЕВИКА «НАШЕ СЛОВО»)

Досліджено стан українського шкільництва в Польській Народній республіці в 60-тих рр. ХХ ст. Розглянуто проблеми в галузі освіти української національної меншини в Польщі в 60-тих рр. ХХ ст. Проаналізовано проблеми в освітянській галузі, виділені напрямки освітянської діяльності. Застосовуючи наукові принципи історизму та об'єктивності, історико-хронологічний, проблемний і порівняльний методи наукового аналізу, з'ясовано, що освітянська діяльність в 60-тих рр. ХХ ст. була безпосередньо залежна від політики польського уряду, мала ряд проблем та поступово занепадала.

Ключові слова: *освіта, Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ), українська національна меншина.*

Українська діаспора є невід'ємною частиною цілого народу, та популяризатором своєї культурної спадщини за межами України. Внесок діаспори в єдину цілісну систему етносу визначають здобутками в культурно-освітній сфері, збереженням мови, та само ідентифікацією. Найважливішим фактором, що впливає на процес збереження рідної мови, є можливість нею навчатися. Саме використання мови за межами Батьківщини є індикатором самовизначення, приналежності до того чи іншого етносу. Одним із прикладів діаспори, що активно працює в цьому напрямку, є українська національна меншина в Польщі, яка проводить роботу в освітньо-виховній, культурно-організаційній сферах задля збереження української культури, мови, народних традицій. Її внесок в освітню систему українського шкільництва на території Польщі являється цінним ще й тому, що в 60-тих рр. польський уряд не був зацікавлений в розвитку освітньої сфери для українців, які проживали на її території. Адже саме заклади освіти, окрім того, що здійснюють інтелектуальний розвиток, забезпечують також і національне виховання молоді, закладаючи тим самим національні світоглядні засади, що є основними критеріями національної ідентичності. Відзначаючи великий внесок освітян у справу збереження, а відтак і розвитку української спільноти у діаспорі, М. Семчишин зазначав:

"Українська школа у діаспорі має дати українській молоді не тільки певний обсяг знань. Школа має виховати її і вчинити повноцінним членом національної спільноти, має не тільки вишколити ум, але і виховати серце та вчинити молодь здібною діяти в інтересах української спільноти"[1, с. 244].

Освітнянську діяльність української діаспори на теренах Польщі вивчали польські вчені, такі, як Роман Дрозд, Ярослав Сирник та Марко Сирник, Мирослав Трухан. Натомість в українській історіографії тема функціонування української шкільної справи в період 60-тих рр. ХХ ст. в Польщі є не досліджена, тому метою статті є висвітлення проблем українського шкільництва у 60-тих рр. ХХ ст., визначення значення власних закладів освіти для українців, характеристика освітньої діяльності української діаспори в Польщі. Увага зосереджена на дослідженні матеріалів часопису «Наше слово», який видавався Українським суспільно-культурним товариством (УСКТ) в Польщі, так як, впродовж років це — актуальна періодика для українознавства діаспори.

Освітнянська діяльність була надзвичайно важливою для українців, що проживали за межами Батьківщини, однак становище сфери освіти безпосередньо залежало від цілої низки чинників, таких як політика уряду, ставлення і бажання українського населення, наявність вчителів, забезпеченість методичними матеріалами тощо. Окрім того, особливості функціонування українських освітніх закладів та значення освітньої сфери для тогочасного українства, що проживало в іноетнічному середовищі, варто розглядати в контексті загальної проблеми проживання українців у тогочасній Польщі. Великий масив українців потрапив до Польщі внаслідок перерозподілу кордонів після II Світової війни. В 1947 р., прикриваючись гаслом звільнення територій від УПА (Української Повстанської армії), польський уряд провів операцію «Вісла», внаслідок якої україноетнічне населення зі сходу Польщі було переселено до північних та західних воеводств. На нових територіях щодо переселенців були застосовані заходи асимілятивного спрямування: українців селили розпоршено, було знищено шкільництво, заборонена греко-католицька церква, не підтримувалось культивування національних традицій. Усі ці дії чинилися під контролем спецслужб, до того ж українських переселенців часто вороже зустрічало місцеве населення. Всі ці фактори сприяли асиміляції українців, зникненню бажання самоідентифікації та формуванню страху перед владою.

Зміни розпочалися в 1952 р., після видання у квітні Постанови Центрального Комітету Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП), в якій йшла мова про випадки поганого ставлення місцевої влади до переселенців, та дискримінацію їх у освітній, культурній та соціальних сферах.

Наслідком цього стали відкриті пункти навчання української мови при державних польських початкових школах, та кафедра української філології у Варшаві. Процес відбувався повільно, так як в ньому не були зацікавлені ні польська влада, ні українське населення. Влада на місцях не хотіла проявив української самосвідомості, а населення, яке протягом довгого часу залякувалось, боялось визнавати себе українцями.

Наступним етапом змін став період лібералізації, з приходом до влади В. Гомулки у 1956 р., наслідком якого було послаблення в національній політиці та створення Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ) з пресовим органом — «Наше слово». УСКТ взяло на себе роль провідника українських інтересів (його статутним обов'язком стало піклування про допомогу в забезпеченні навчання дітей рідної мови), а тижневик «Наше слово» став — «трибуною» та «рупором» для українців, де вони мали змогу на широкий загал винести свої проблеми та кривди. Українці дістали можливість навчати своїх дітей у школі рідною мовою, у грудні 1956 року Міністерство освіти видало перший документ — об'єдник № 30, що вказував відділам освіти Народних Рад і керівникам шкіл, яких треба вживати заходів, щоб в даній школі велось навчання української мови. У ньому говорилось, що коли 7 дітей за згодою батьків заявить готовність вивчати українську мову, може бути виданий дозвіл на створення пункту навчання. Потрібно зазначити, що свідомі діячі української діаспори, як ніхто, розуміли роль і значення рідної мови та рідномовного шкільництва задля власного самозбереження, саме тому намагались активно розвивати систему шкільництва, залучаючи до співпраці як найбільше українців. Саме період 50-тих рр., хоча і мав проблеми, та все-таки був найбільш плідний для розвитку освітянської галузі.

Наступним етапом стало поступове згортання культурно-освітньої діяльності, що було пов'язано з боротьбою з «українським націоналізмом» - новою політикою уряду.

УСКТ намагалось попри всі перепони з боку уряду в 60-тих рр. зберегти та розвивати систему шкільництва, розуміючи її значення не лише з освітянської точки зору, а й як морального чинника. На шпальтах тижневика постійно велася робота за збереження існуючих шкіл та пунктів навчання та агітації батьків: «В багатьох місцях серед нашого населення є вимоги організувати пункт навчання української мови. Вони організовуватимуться тільки там, де самі батьки виявляють бажання, щоб діти їх навчалися рідної мови. Без свідомої активності батьків цього не зможемо робити, і їх діти не вчитимуть рідну мову.» [2, с. 7]. Крім політики уряду направленої на згортання здобутків шкільництва та асиміляцію українців, як і в попередні періоди, існувала низка проблем пов'язаних з освітою. Однією із найбільших перепон був страх та небажання батьків навчати

дітей українською мовою: «Швидкими кроками зближається кінець навчального року. Щоб у вересні всі лавки наших шкіл були заповнені учнями, вчителі української мови і актив УСКТ повинні вже у квітні розпочати набір кандидатів. Можливості навчання у школі українською викладавкою мовою досі в нас не використовуються. У всіх трьох ліцеях і Щецінській студії є щороку по 40 місць. Тільки в Бартошицях набрано торік повну кількість кандидатів, натомість в інших школах використано всього половину місць. Скажемо ясно: з року на рік число кандидатів зменшується. Коли в минулому році студія в Щеціні дала нам 30 вчителів, то сьогодні на II році студіює всього 21, а на I-19. При дотеперішньому темпі зголошень кандидатів, майбутнє відділу української філології стає під знаком запитання. Не кращі наслідки має Перемишль і Злоторія... Досвід минулих наборів учнів виявив два недоліки. Перший з них - безплановість і неорганізованість, другий - перебільшені обіцянки.» [3, с. 1].

Також великою проблемою була відсутність фахових спеціалістів: «Вчителів, які добре знають потрібний матеріал для навчання української мови, маємо дуже мало. Найбільше маємо кваліфікованих вчителів, які не знають української літературної мови, згадуючи вже про граматику чи орфографію. Хоч граMATика і орфографія українська і польська різняться небагато, а все ж таки та різниця є.»[4, с. 7]. Так як фахових спеціалістів бракувало, вирішальну роль у навчанні на початку 60-тих рр.. відігравали суспільні вчителі, тобто люди які володіли українською мовою та мали бажання навчати дітей:«Хоч ми знаємо що на Підляшші є чимало українців, але шкіл де вчать по-українськи, є тільки дві... із записаних 25 дітей вчилася тільки тільки13. Решту не пустили батьки... В Яблочині справа навчання стоїть гірше. Української мови там вчить вчитель Дмитро Тимошук, селянин з Яблочина. Він має середню освіту і посвятився цій справі добровільно. За навчання заплатили йому до кінця 1959 р., а від січня 1960 р. не дістав ані гроша. Інтервенція не допомогла.» [5, с. 7]. На кінець 1961-1962 рр.. Міністерство освіти заборонило викладання суспільним вчителям, не забезпечивши при цьому фаховими спеціалістами.

Крім того, якщо навіть батьки бажали навчати дітей, не завжди мали фінансову можливість, тому УСКТ постійно проводило збір коштів для стипендіального фонду: «В середніх і вищих школах Польщі вивчає вже в цьому році рідну мову 320 чоловік української молоді. В різних університетах, медичних закладах, політехнічних інститутах, вищих педагогічних та інших школах вчиться чимало синів і дочок українського населення. Далеко не всі можуть заплатити 386 зл. на місяць за харчування в гуртожитку, в сучасних економічних обставинах і держава не може забезпечити всіх стипендіями... Громадяни-Українці! Не забудьмо тоді про нашу шкільну молодь, розкажемо присутнім про її потреби, зберімо хоч би най-

меншу суму грошей на стипендіальний фонд. Призначмо на допомогу шкільній молоді чистий дохід з вистав і забав.» [6, с. 1]. Деякі батьки боялися, що коли дитина закінчить українську школу, не буде мати рівних прав з поляками: «Наша молодь може ще вступити до шкіл з рідною мовою навчання. Випусники цих шкіл мають такі самі права до праці і студій, як і випусники подібних польських шкіл... На україністику Вчительської студії в Щеціні зголосилося тільки 5 кандидатів, вільних місць - 20... В Перемишлі на вступних іспитах прийнято 6 кандидатів (вільних місць 34)... В Злотарії прийнято поки що 12 учнів і є ще 28 вільних місць... У Бартошицький педліцей прийнято найбільше, бо 28 дітей, але тут також ще є вільні місця... Крім цього, діти, батьки яких бажають, щоб вони вчилися в школах з українською мовою навчання, можуть ще записатися... Тут слід згадати, що й досі ще деякі батьки мають сумніви щодо користі таких шкіл. Тому ще раз пояснюємо, що випусники шкіл з українською мовою навчання мають однакові права з випусниками подібних польських шкіл... Як бачимо, можливості вчитися для наших дітей і молоді є. Ці можливості використаємо лише тоді, коли самі батьки зрозуміють потребу вчити своїх дітей, коли всі правління УСКТ, вчителі й актив Товариства візьмуться до широкої рекрутації кандидатів до шкіл з українською мовою навчання.» [7, с. 1].

В 1961 р. відбулася шкільна реформа, яка ще більше нівелювала українське: «В новій школі передбачається вести прогресивну виховну роботу з учнями в дусі пошани до праці інтернаціоналізму і відданості ідеям соціалізму» [8, с. 7]. В той же час УСКТ використало реформу для заохочення батьків, щоб діти вивчали українську мову: «Чи укр. діти вчитимуться рідної мови, чи ні — залежить передусім від волі батьків. Багато батьків вважає, що не варто посилати дітей на уроки укр. мови, що вони значно перевантажують учня. Ще є такі, які вважають, що учневі, який матиме в свідоцтві оцінку з укр. мови важче вступити до середньої чи вищої школи і т. д. Однак сумніви ці не зовсім виправдані, а навіть не вірні. Реформа шкільництва в Польщі передбачає продовжити на один рік навчання в початковій школі. Охопить вона також і навчання укр. мови. Це значить, що учень матиме більше часу на вивчення всіх предметів, а також укр. мови... Якщо ми серйозно хочемо, щоб наші діти знали мову своїх батьків, то треба незалежно від учителя з'ясувати потреби її вивчення. І коли дитина охоче і свідомо ходить на уроки рідної мови і виконує з зацікавленням свої нові завдання, тоді ці завдання — зовсім не перевантаження, а навпаки — це поштовх до більш систематичної і успішної праці. Це дає дитині велику користь.» [9, с. 7]. В 60-тих рр.. крім навчання дітей та молоді, з'явилась можливість освіти для дорослого населення української етнічної меншини - ліквідація неграмотності.

В кожній з сфер навчання були свої проблеми, які перешкоджали розвитку українського шкільництва. Для дітей це було: відсутність вчителів, іноді школи знаходились далеко від дому, та не були забезпечені гуртожитками, відсутність фінансової можливості батьків, та не бажання їх навчати дітей українською мовою. Для молоді не зацікавленість навчатися рідною мовою пояснювалось відсутністю стипендій, не престижністю такої освіти порівняно з польськими закладами, та реформуванням закладів освіти: «Педліцеї будуть перетворені в учительські студії. Навчання в цих закладах триватиме два роки довше. Така реорганізація продиктована насиченістю терену педагогічними кадрами і потребою озброїти вчителів глибшими знаннями. Цим також пояснюється спеціалізація вчителів в одному чи в споріднених предметах.» [10, с. 7]. Дорослі взагалі не мали мотивації для навчання, ще частіше на заваді ставав сором: «В нашому повіті Кенштин, як і в усій країні держава виділяє щораз більші фонди на реалізацію програми "Польща - країна людей, що вчатьсь". В багатьох школах введено додаткові загальноосвітні вечірні курси для дорослих. Кожний бажачий має можливість закінчити 7 класів початкової школи. Дуже добре, що нарешті не приймають на державну роботу тих, хто не має 7-класної освіти. В деяких селах нашого повіту також були вечірні курси і дехто користав з них, але більшість ще не відчуває потреби вчитися. Наприклад, в одному з сіл де живуть українці, на курс записалося 10 українців і 15 поляків. До іспитів приступило лише 10 чоловік, серед них 6 українців. Деяких селян нелегко переконати в потребі навчання; вони вважають, що тому, хто копається в гної, в землі, наука не потрібна. Дехто знову каже, що вчитися вже пізно і що нема восени і зимою часу ходити на вечірні курси.» [11, с. 6]. Досліджуючи шкільництво на шпальтах тижневика розуміємо, що в освітній галузі українського шкільництва УСКТ приділяло багато уваги для вирішення проблем, особливо це стосується до заохочення дітей та батьків до навчання, та підвищення кваліфікації вчителів. Ще у 50-тих рр.. для допомоги вчителям створювалися вакаційні курси, де мали змогу навчатися близько 30-40 осіб, а викладачами були філологи з УРСР, які продовжували існувати і 60-тих рр.: «В осередку вдосконалення освітніх кадрів в Медзешині коло Варшави відбудеться черговий вакаційний курс для вчителів української мови. Розпочнеться він 4, а закінчиться 30 липня ц. р. Передбачено, що на курсі викладатимуть філологи з УРСР. Курс розраховано на 70 слухачів.» [12, с. 7]. Ці курси існували у 1956-1969 рр., та були суттєвою допомогою вчителям, так як вчителі крім навчання мали можливість обговорити свої проблеми, та обмінятись досвідом. Влада була не зацікавлена у розвитку шкільництва та підвищенню кваліфікаційного рівня вчителів: «Вже 4-тий рік підряд Міністерство освіти організує в липні в Медзешині під Варшавою педагогі-

чні курси для вчителів української мови. З'їджаються сюди молоді педагоги зі всіх сторін Польщі, щоб підвищити свої кваліфікації. На день відкриття курсу приїхало 34 українських вчителі... Шкільні кураторії разом з УСКТ мали завдання прислати на курс 60 вчителів. На жаль, цього завдання не виконано.» [13, с. 1].

Крім цього, для допомоги вчителям в Ольштині, Кошаліні, Вроцлаві і Ряшеві були створені секції української мови, завданням яких була методична допомога вчителям: «З чотирьох методичних осередків для вчителів української мови систематичною працею донедавна міг похвалитися лише Ольштин. В цьому році починає вже виконувати своє завдання й методичний осередок в Кошаліні, хоч не обходиться ще без недоліків.» [14, с. 7]. Поступово секції зникали, залишаючи вчителів без методичної допомоги: спочатку у Вроцлаві, згодом у Ряшів (1960) та Кошаліні (1965).

УСКТ всіляко намагалось допомагати вчителям, на сторінках тижневика друкувалася рубрика з методичними рекомендаціями та матеріалами, які могли використовуватися на уроках.

Найбільшим фактором, що впливав на поступовий занепад шкільництва, була політика уряду, яку місцева шкільна влада сприйняла як указ для ліквідації українських шкіл та пунктів навчання: «Сумно робиться, дивлячись на шкільні справи у Вроцлавському воєводстві. Ще торік було там 17 пунктів навчання (крім школи з укр. викладовою мовою у Злоторії). Вчилися в них більше 270 учнів. У цьому році прибуло два пункти нові навчання (Гневомеж, пов. Легніця і Радошице, пов. Волів), натомість перестало працювати дев'ять. Результати вийшли не надзвичайні. У тих 9-ти пунктах перестало вчитися понад 200 дітей. У воєводстві, де нараховується приблизно 20 тисяч українського населення, діє тепер 10 пунктів, рідної мови вчиться в них біля 80 дітей... Вчителів треба знайти, поїхати до них, промовляти з ними. Але у ВП нема кому за це взятися. В результаті справи навчання дітей української мови залишені напризволяще.» [15, с. 6]. Така ситуація проглядалась протягом 60-тих рр.. Шкільництво на місцях залежало від активності батьків, наявності вчителя, та активу місцевого УСКТ: «В ділянці освіти серед укр. населення велика і відповідальна роль припадає на долю активістів УСКТ. Крім тісної співпраці з керівниками шкіл і інспекторами освіти, варто про свої успіхи і недоліки повідомляти ГП УСКТ, а також виступити з дописами на сторінках «НС» [16, с. 7]. Коли всі ці три ланки співпрацювали, то освітянська діяльність продовжувала існувати, коли ж батьки не хотіли зорганізуватися, або не було вчителя, або місцевий актив УСКТ не відстоював інтереси шкільництва перед місцевою шкільною владою, навчання українських дітей рідною мовою припинялось.

Отже, в 60-тих рр. XX ст. крім молоді та дітей, також і доросле насе-

лення української національної меншини, отримало змогу навчатися, чим у більшості випадків не користувалося. Взагалі, період 60-тих рр. був не сприятливим для розвитку освітянської діяльності. На заваді цьому, в першу чергу, стояла нова політика польської влади — боротьба з «українським націоналізмом», що місцевою шкільною владою сприймалась як заклик до ліквідації українських шкіл та пунктів навчання українською мовою та велика кількість проблем, пов'язаних з освітянською діяльністю, таких як: відсутність вчителів, методичного забезпечення, підручників, перепони з боку місцевої влади та ін. Крім цього, саме українське населення часто було не зацікавленим, байдуже сприймало можливість навчатися самим, та своїх дітей української мови, боялось переслідувань з боку влади. Функціонування освітянської мережі для українців залежало, в першу чергу, від бажання та активності українців та місцевого активу УСКТ. В таких умовах, інтегрувавшись в польське етнічне середовище, будучи вбудованими в структуру суспільства, маючи багато перепон, все-таки представники української громади розуміли значення навчання української мови для збереження своєї національної ідентичності, тому докладали чималих зусиль для збереження та розширення освітянської мережі на теренах Польщі. Як чинник збереження самосвідомості поза межами етнічної батьківщини освіта й українське шкільництво, зокрема, стали невід'ємною складовою життя української національної меншини. Система українського шкільництва була важлива тим, що не тільки давала освіту, а й виховувала любов до рідної землі та культури. Надавала можливість відчувати свою етнічну належність, та гордість з даного приводу.

Список використаних джерел

1. Жарський Е. Виховання: Суть — Мета — Засоби — Організація / Курс працівників дошкілля : Зб. мат. — Нью-Йорк; Філадельфія, 1967. — Зошит 2.
2. Батьки і школа / М. Кожушко // Наше слово. — 1961 — № 9 — С.7
3. Організовано провести набір учнів // Наше слово. — 1960 — № 15 — С.1
4. Про допомогу вчителям/ Михайло Онишко // Наше слово. — 1960 — № 13 — С. 7
5. Українське шкільництво на Підляшші / Підлящанин // Наше слово. — 1960 — № 28 — С. 7
6. Не забудьмо у свято про шкільну молодь / Стипендіальна рада // Наше слово. — 1960 — № 1 — С.1
7. На шкільному фронті // Наше слово. — 1960 — № 33 — С.1
8. Суть шкільної реформи // Наше слово. — 1960 — № 6 — С.7
9. Чи справді перевантаження // Наше слово. — 1961 — № 16 — С.7
10. Успіхи навчання - в наших руках / Остап Лапський // Наше слово. - 1960 - № 34 — С. 7
11. Покінчити з темнотою / Микола Гбур // Наше слово. — 1960 - № 39 — С. 6

12. Підготовка до вакаційних курсів // Наше слово. — 1960 - № 14 — С. 7
13. Вчительський курс в Медзешині / В. Ч. // Наше слово. — 1960 - № 29 — С. 1
14. Методичним зборам більш уваги / М. Сивіцький // Наше слово. — 1960 - № 14 — С. 7
15. З навчанням на Вроцлавщині погано // Наше слово. — 1960 - № 1 — С. 6
16. Скоріше почнемо — краще працюватимемо / М. К. // Наше слово. — 1961 - № 33 — С. 7

References

1. Zhars'kyi E. Vykhovannya: Sut' — Meta — Zasoby — Orhanizatsiya / Kurs pratsivnykiv doshkillya : Zb. mat. — N'yu-York; Filadel'fiya, 1967. — Zoshyt 2.
2. Bat'ky i shkola / M. Kozhushko // Nashe slovo. — 1961 — № 9 — S.7
3. Orhanizovano provesty nabir uchniv // Nashe slovo. — 1960 — № 15 — S.1
4. Pro dopomohu vchytelyam/ Mykhaylo Onyshchko // Nashe slovo. — 1960 — № 13 — S. 7
5. Ukrayins'ke shkil'nytstvo na Pidlyashshi / Pidlyashchanyn // Nashe slovo. — 1960 — № 28 — S. 7
6. Ne zabud'mo u svyato pro shkil'nu molod' / Stypendial'na rada // Nashe slovo. — 1960 — № 1 — S.1
7. Na shkil'nomu fronti // Nashe slovo. — 1960 — № 33 — S.1
8. Sut' shkil'noyi reformy // Nashe slovo. — 1960 — № 6 — S.7
9. Chy spravdi perevantazhennya // Nashe slovo. — 1961 — № 16 — S.7
10. Uspikhy navchannya - v nashykh rukakh / Ostap Laps'kyi // Nashe slovo. - 1960 - № 34 — S. 7
11. Pokinchyty z temnotoyu / Mykola Hbur // Nashe slovo. — 1960 - № 39 — S. 6
12. Pidhotovka do vakatsiynykh kursiv // Nashe slovo. — 1960 - № 14 — S. 7
13. Vchytel's'kyi kurs v Myedzeshyni / V. Ch. // Nashe slovo. — 1960 - № 29 — S. 1
14. Metodychnym zboram bil'sh uvahy / M. Syvits'kyi // Nashe slovo. — 1960 - № 14 — S. 7
15. Z navchannyam na Vrotslavshchyni pohano // Nashe slovo. — 1960 - № 1 — S. 6
16. Skorishe pochnemo — krashche pratsyuvatymemo / M. K. // Nashe slovo. — 1961 - № 33 — S. 7

Стаття надійшла до редакції 11.08.2014 р.

Н. В. Парначёва

**Образовательная деятельность украинского национального меньшинства в Польше в 60-х гг. XX в.
(на материалах еженедельника «Наше слово»)**

Исследовано состояние украинского обучения в Польской Народной республике в 60-х гг. Рассмотрены проблемы в области образования украинского национального меньшинства в Польше в 60-х гг. Про-

анализированы проблемы в сфере образования, выделены направления образовательной деятельности. Применяя научные принципы историзма и объективности, историко-хронологический, проблемный и сравнительный методы научного анализа, установлено, что образовательная деятельность в 60-х гг. напрямую зависела от политики польского правительства, имела ряд проблем и постепенно приходила в упадок.

Ключевые слова: образование, Украинское общественно-культурное общество (УОКО), украинское национальное меньшинство.

N. Parnacheva

**Educational activity of the Ukrainian National minority in Polish National republic in 60th of 20th century
(on the materials of “Weekly»)**

The status of Ukrainian school life was investigated in Polish National republic in 60th. The problems of Ukrainian National minority in Poland in the sphere of educational system was analyzed in 60th. It was also analyzed the problems in educational system, the special branches of educational activity. Due to scientific historic objectives, historic-chronological, problems and comparative methods of scientific analyses it was stated that educational activity in 60th depended on Polish government, had a lot of problems and regressed.

Key word: education, Ukrainian social cultural society, Ukrainian national minority.

М.Г.Семененко

НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ ВИКОРИСТАННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ГЕКСАХЛОРАНУ ТА ДДТ В КІНЦІ 50-х — 60-х рр. МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ

У статті автор ставить за ціль проаналізувати негативні наслідки використання в сільському господарстві гексахлорану та ДДТ на стан здоров'я сільського населення в кінці 50-х — 60-х рр. минулого століття. Дослідження базується на основних принципах науковості, історизму, систематичності, всебічності та плюралізму. Послідовне дотримання цих принципів дозволяє якомога об'єктивніше розкрити означене питання.

Автор відмічає, що ДДТ та гексахлоран, які широко використовувалися в вітчизняному сільгоспвиробництві в кінці 50-х — 60-х роках минулого століття у зв'язку зі своєю токсичністю становили небезпеку для здоров'я та життя сільського населення. Попри існуючі санітарно-гігієнічні норми, правила техніки безпеки, вироблені медиками-гігієністами ці пестициди часто ставали причиною погіршення самопочуття колгоспників, приводили до їх інвалідизації, а в окремих випадках ставали і причиною летальних випадків. Причини цього крилися в цілому ряді факторів. Серед яких слід виділити: умисне чи не навмисне порушення правил користування хімічними речовинами під час сільськогосподарських робіт самими робітниками. Незадовільне забезпечення робітників засобами індивідуального захисту, недбале побутове використання отрутохімікатів.

Ключові слова: хімізація сільського господарства, гексахлоран, ДДТ, стан здоров'я.

В наше сьогодення ведення сільського господарства не можливо уявити без використання здобутків агрохімії. Слід констатувати, що не дивлячись на забруднення природного середовища і продуктів харчування, викликаних все зростаючим використанням пестицидів, на сьогоднішній день не існує іншого шляху забезпечення все зростаючих потреб населення в продуктах харчування. В той же час, широке використання в сільському господарстві отрутохімікатів завдало серйозного удару по стану здоров'я населення нашої країни. В великій мірі це на-

слідок процесу широкої хімізації сільського господарства, який проходив у 1950 — 1960-х роках, у зв'язку з цим актуальності набуває проблема використання хлорорганічних пестицидів в сільському господарстві та їх вплив на здоров'я сільського населення.

Проблема шкідливого впливу хлорорганічних пестицидів (ДДТ, ГХЦГ та ін.) на здоров'я людини стала предметом дослідження цілого ряду вчених-гігієністів, таких як Л. В. Шипкова [1], О. О. Величко [2] та Ю. І. Кундієва [3]. Це правомірно в тому відношенні, що саме хлорорганічні препарати знайшли найбільше застосування в сільськогосподарській практиці. Вченими гігієністами було досліджено токсикологію та клініку хлорорганічних отрутохімікатів та встановлено їх властивість до накопичення в ґрунті та продуктах харчування.

Автор статті ставить за мету проаналізувати негативні наслідки використання в сільському господарстві гексахлорану та ДДТ на стан здоров'я сільського населення в кінці 50-х — 60-х рр. минулого століття.

В кінці 50-х — 60-х роках ХХ ст. в сільськогосподарській практиці СРСР з усіх хлорорганічних отрутохімікатів найчастіше застосовувалися ДДТ і гексахлоран, у зв'язку з чим дозволимо собі коротко нагадати про деякі їх властивості.

Перш за все ці препарати дуже стійкі до різних впливів. Так ДДТ витримує нагрівання при температурі 115–120°C протягом 15 год; температура розкладання технічного ДДТ — 170–200°C. При кулінарній обробці їжі ДДТ майже не руйнується. Препарат дуже довго зберігається в ґрунті і в рослинах. Так, під час деяких досліджень препарат виявлявся в ґрунті більше як через 3,5 роки після обробки ним земельної ділянки. ДДТ накопичується в жировій клітковині і має виражені кумулятивні властивості. Існують і експериментальні дані про наявність в цього препарату канцерогенних властивостей [1, 3].

Основними шляхами проникнення ДДТ в організм людини треба вважати його надходження через органи травлення і дихання. Це однаковою мірою стосується як ДДТ, так і гексахлорану. При проникненні в кров і в тканини різних органів ДДТ блокує дихальні ферменти клітин, внаслідок чого розвивається порушення постачання тканин киснем, що обумовлює розлад кровообігу. При впливі ДДТ і ГХЦГ можуть виникати спазми окремих судин, в тому числі і судин мозку, а також крововиливи [2, с. 15].

Потрапляння в організм ДДТ в кількості від 0,7 до 1 г., а натщесерце навіть 0,5 г призводить до явищ інтоксикації. Збільшення дози препарату, який надійшов в організм, у 7–8 разів, може закінчитися важким отруєнням [4, с. 3].

Слід враховувати також, що існує виключно велика небезпека хронічної інтоксикації людей мікродозами ДДТ. При цьому захворювання може розвиватися поволі, починаючись головними болями, запамороченням, безсонням. Пізніше настає втрата апетиту. Посилюється фізична та розумова втома, відповідно знижується працездатність. Спостерігаються дратівливість, запальність і інші емоційні розлади. Хворі скаржаться на надмірну пітливість, неадекватні вазомоторні реакції, швидко наступаючу задишку, серцебиття і болі в області серця. Розвиваються поліневрити з парестезіями, оніміння рук і таке інше.

При хронічному впливі хлороганічних препаратів (ДДТ, ГХЦГ), як правило, спостерігаються ураження печінки з вираженими болями в правому підребер'ї і катаральним станом верхніх дихальних шляхів. Останнє спостерігається в тих випадках, коли отрутохімікат проникає в організм не через дихальні шляхи, а з продуктами харчування [5, с. 59].

Таким чином, ДДТ та гексахлоран становлять серйозну загрозу для життя та здоров'я людини. В зв'язку з чим в наше сьогодення у всіх розвинених країнах світу існує заборона на їх використання.

Для кращого усвідомлення які наслідки мало широке використання цих препаратів в сільському господарстві слід навести кілька прикладів. Так, в радгоспі ім. Фрунзе Цюрупинського району Херсонської області бригада робітників (18 чоловік) 28 — 30 березня 1964 р. проводила протруювання насіння гороху сумішшю гексахлорану і гранозану всередині зернового складу без припливно-витяжної вентиляції. Ручний спосіб протруювання насіння сприяв збільшенню контакту робітників з отрутохімікатами. Заходи безпеки під час роботи не дотримувалися (робітники були без спецодягу і засобів індивідуального захисту, їжу приймали на місці роботи). Протруєне насіння робочі зсипали в засіки і періодично опускалися в них для розрівнювання. Робочий день тривав 5 годин (замість 4 годин, встановлених санітарними нормами).

Суміш для протруювання готувалася на місці з розрахунку 3 частини гексахлорану на одну частину гранозану.

Вже з 2-го дня у 15 чоловік виникли головний біль, запаморочення, загальна слабкість, нудота, у 3 чоловік була блювота. Через кілька днів у більшості загальний стан покращився, і вони продовжували виконувати сільськогосподарські роботи.

Одна з працівниць цієї бригади 6 квітня 1964 року була доставлена в районну лікарню у важкому стані. У хворої 30 березня з'явився біль у горлі і в правому вусі, загальна слабкість, болі в животі, блювота. Через кілька днів підвищилася температура. При надходженні до лікарні вона була загальмована, в'яла. Пульс 98, гіперемія зіву, розлита болю-

чість по всьому животі, рідкий кал, температура 39,1, позитивний симптом Пастернацького з обох сторін. Було зроблено промивання шлунка, підшкірно введена камфора і кофеїн [6, арк. 41].

8 квітня хвора була доставлена в обласну лікарню зі скаргами на слабкість в руках, слинотечу, спрагу і ниючі болі в животі. Спершу існувала підозра на отруєння гранозаном. Лише пізніше було встановлено остаточний діагноз: гостре отруєння гексахлораном важкого ступеня. Парез лівого променевого нерва. Двостороння плексалгія плечових сплетінь. Токсична міокардіодистрофія. Двостороння нижньодольова пневмонія. Ексудативний плеврит справа.

Хвора була виписана 25 квітня 1964 року. Рішенням ЛТЕК їй була надана третя група інвалідності професійної категорії [6, арк. 43].

У даному випадку основні симптоми отруєння гексахлораном з'явилися через кілька днів після припинення контакту з отрутохімікатами. Клінічна картина отруєння розгорталася на тлі загальної алергізації організму (медикаментозний висип: на шкірі, зміни з боку суглобів кінцівок). Запальні зміни в легенях, ймовірно, виявилися наслідком подразнюючої дії гексахлорану на слизову оболонку дихальних шляхів.

В радгоспі «Зоря» Ровенської області бригада жінок (10 осіб) проводила обробку приміщення зернового складу сумішшю ГХЦГ і формаліну (6 кг 12 % дусту технічного ГХЦГ і 20 л формаліну були розведені в 400 л води). З великого бака приготовлену суміш розливали у відра, і робітниці розбризкували її на стіни вручну за допомогою віників. При виконанні цієї роботи спецодяг та засоби індивідуального захисту не використовувалися. Особливо несприятливі умови праці створювалися при обприскуванні стін всередині зернових засіків, де через відсутність вентиляції в зоні дихання створювалися високі концентрації отрутохімікатів.

Через кілька годин роботи у всіх жінок з'явилася різь в очах, слезотеча, запаморочення і загальна слабкість. Всім постраждалим було вироблено промивання шлунка на місці виконання робіт. 4 працівниці з найбільш вираженими симптомами отруєння були госпіталізовані в місцеву дільничну лікарню. У них спостерігалася гіперемія шкіри обличчя, слизової оболонки очей і порожнини рота, пітливість. При дослідженні внутрішніх органів патології не було виявлено, тільки у 3 осіб відзначена брадикардія (пульс 50–60). На 2-й день у 1 жінки підвищилася температура до 38,9°, а на 3-тій день у 2 з'явилися нудота, блювота, посилювався головний біль. Цього ж дня всі 4 жінки були доставлені в районну лікарню у відносно задовільному стані [7, арк. 78].

Після п'ятиденного лікування внутрішньовенними вливаннями глюкози з вітамінами В₁ і С, а також кофеїном всі постраждали були

виписані у задовільному стані. Однак через кілька днів при поновленні сільськогосподарських робіт у них знов посилювся головний біль, з'явилось запаморочення і загальна слабкість, всі вони були повторно госпіталізовані в клініку через 15 днів від моменту отруєння.

Хворі перебували в лікарні протягом 16 днів. За цей час їх загальний стан покращився, вони додали у вазі на 2–4 кг. При виписці всі були визнані працездатними [7, арк. 79].

В обох наведених вище прикладах причиною отруєння стало не дотримання санітарно-гігієнічних норм при роботі з отрутохімікатами, проведення робіт вручну, а також незадовільне забезпечення робітників засобами індивідуального захисту.

Варто зауважити, що випадки гострих інтоксикацій гексахлораном у людей зазвичай спостерігалися при безпосередній роботі з ним. Гексахлоран має властивість до летючості при звичайній температурі, тому така небезпека не виключена в спекотний час, особливо після дощу, коли створюються умови для випаровування речовини, або при розпушенні ґрунту, коли в зону дихання потрапляє ґрунтовий пил, що містить інсектицид. Нажаль, ці негативні для здоров'я людини властивості гексахлорану не завжди враховувалися при проведенні сільськогосподарських робіт. Проте довгий час не враховувалась властивість препарату накопичуватися в ґрунті і як результат — роботи, які велися на полях які оброблялися раніше цим препаратом створювали ризик для здоров'я колгоспників [8, с. 171]. Про це свідчить і представлений нижче випадок.

В колгоспі «Заповіт Ілліча» Голопристанського району Херсонської області в 1964 році у кількох працівників, які брали участь в ручній прополці кукурудзи, через 1,5 години після початку роботи на полі з'явилося почуття печіння в очах і носі, «дряпання» в горлі. Незабаром вони відзначили рясне слиновиділення і нудоту, запаморочення, головний біль і блювоту, загальну слабкість, що супроводжувалася короткочасною втратою свідомості.

За словами хворих, через кілька годин від початку захворювання у них спостерігалися також відчуття тяжкості в голові, біль, локалізована переважно в потиличній області, неприємні відчуття в надчеревній області, невеликий сухий кашель. У осіб, які тривалий час залишалися на своїх робочих місцях в полі, на тлі зазначених вище симптомів переважали скарги серцевого характеру: серцебиття і стискаючі болі в області серця з іррадіацією в ліву руку. Скарги на серце з'явилися після періоду відносного благополуччя [9, арк. 68].

При огляді постраждалих на перший і другий день захворювання було виявлено надмірну вологість шкірних покривів, помірну гіперемію кон'юнктив і слизової оболонки зіву, звертала на себе увагу тахікардія,

глухість тонів серця, в той же час артеріальний тиск у переважної більшості обстежених залишався нормальним [9, арк. 69].

Гострий початок захворювання і однотипність змін які спостерігалися у хворих давали підставу припустити, що в даному випадку мала місце інтоксикація одним, з отрутохімікатів. Клінічні прояви захворювання нагадували гостру інтоксикацію хлорорганічними сполуками (ДДТ, гексахлоран, поліхлорпіненом та ін.)

Поле, на якому проводилася прополка кукурудзи, як у день роботи на ньому, так і на протязі місяця до цього отрутохімікатами не оброблялися. Насіння кукурудзи перед посівом були оброблені ТМТД і опудрені 12% дустом гексахлорану з розрахунку 1 кг отрутохімікату на 100 кг зерна. Крім того, в ґрунт під час сівби було внесено 4–5 кг/га 12 % дусту гексахлорану разом з органомінеральною сумішшю. Проте ця кількість хімічних речовин не перевищувала санітарно-гігієнічних норм.

В той же час було з'ясовано, що у попередні роки на цій ділянці обробляли цукровий буряк. Для боротьби з буряковим довгоносиком було внесено 12 кг/га 12 % дусту гексахлорану під час посіву буряка в рядки і 50–60 кг/га при суцільному внесенні в ґрунт, що відповідає агротехнічним нормам. Внаслідок неодноразового внесення гексахлорану в ґрунт в попередні роки вміст отрутохімікату в ній виявилось підвищеним. Тому при прополці кукурудзи до організму постраждалих отрутохімікати могли потрапити і разом з ґрунтовим пилом.

Висока температура навколишнього повітря (більше 30°), мала швидкість руху його (безвітряно) і вологість ґрунту (напередодні пройшов дощ) сприяли виділенню гексахлорана в зону дихання працюючих і у вигляді парів. Прополка кукурудзи вироблялася, коли стебла рослини досягали вже значної висоти внаслідок чого провітрювання ділянки було недостатньою. Фізичне навантаження працівників у нахиленому положенні тіла, супроводжувалося почастищенням дихання і серцевої діяльності, сприяло, скоріш за все, швидкому розвитку інтоксикації.

Після курсу лікування постраждали були виписані і невдовзі змогли повернутися до роботи [9, арк. 70].

Таким чином, можна говорити, що внесення гексахлорану в ґрунт за існуючими на середину 60-х років ХХ ст. агротехнічними нормам становило собою небезпеку. При цьому не тільки відбувалося забруднення харчових продуктів і ґрунтових вод, але під загрозою перебувало і здоров'я людей, які проводили обробку рослин.

На жаль, отруєння хлорорганічними отрутохімікатами зустрічалися не лише серед колгоспників які безпосередньо працювали з пестицидами. Траплялися непоодинокі випадки і побутового отруєння отрутохімікатами. Ось один із таких випадків. В 1970 р. в одній з родин в селі Ка-

теринівка Харківської області влітку четверо дітей, їх мати і бабуся прокинулися вночі від сильних болів в області живота. У всіх різко підвищилася температура. У хлопчика була блювота. Вранці їх доставили на медичний пункт. Медична сестра, оглянувши хворих і не виявивши патології, відпустила їх додому. після повернення додому в першу ж ніч стан здоров'я знову погіршився, блювота частішала, температура тіла підвищилася до 40°, з'явилися судоми і наступного дня рано вранці їх госпіталізували на машині швидкої допомоги. Після екстреного симптоматичного лікування та перебування в стаціонарі судоми пройшли, стан покращився, хворих виписали додому. Проте до вечора в домашніх умовах стан їх знову різко погіршився і діти були доставлені до лікарні, де була проведена ретельна диференційна діагностика, консультації з токсикологом і встановлено діагноз гострого отруєння хлороорганічними пестицидами. Стан постраждалих був вкрай важким. Температура тіла зростає до позначки 40,2°. Одна з дівчаток через 6 годин після надходження до лікарні померла при явищах судом. Всього внаслідок цього випадку отруєння загинуло троє дітей. При санітарно-гігієнічному розслідуванні цього випадку було з'ясовано, що за 10 днів до отруєння на садибі сад обробили 30 % ДДТ. Діти, будучи вдома, їли оброблені, до того ж зелені, абрикоси і сливи. У абрикосах і сливах був виявлений ДДТ в кількості 3,4 мг/кг. У траві саду ДДТ виявилася до 3,8, в ґрунті — до 4,2 і в складі води — 2 мг/кг [10, арк. 238].

Таким чином, ДДТ та гексахлоран, які широко використовувалися в вітчизняному сільгоспвиробництві в кінці 50-х — 60-х роках минулого століття у зв'язку зі своєю токсичністю становили небезпеку для здоров'я та життя сільського населення. Попри існуючі санітарно-гігієнічні норми, правила техніки безпеки, вироблені медиками-гігієністами ці пестициди часто ставали причиною погіршення самопочуття колгоспників, приводили до їх інвалідизації, а в окремих випадках ставали і причиною летальних випадків. Причини цього крилися в цілому ряді факторів. Серед яких слід виділити: умисне чи не навмисне порушення правил користування хімічними речовинами під час сільськогосподарських робіт самими робітниками. Незадовільне забезпечення робітників засобами індивідуального захисту, недбале побутове використання отруохімікатів.

Список використаних джерел

1. Шипкова Л. В. Некоторые показатели функционального состояния организмов колхозников в связи с применением пестицидов / Л. В. Шипкова // Здравоохранение Таджикистана. — 1973. — № 5. — С. 12–14.

2. Величко А. А. Гигиеническая характеристика ядохимикатов, применяемых в сельском хозяйстве (хлорорганические, фосфорорганические ядохимикаты) / А. А. Величко, Ю. П. Пивоваров // Фельдшер и акушерка. — 1975. — № 4. — С. 14–18.
3. Кундиев Ю. И. О возможных последствиях внесения гексахлорана в почву / Ю. И. Кундиев // Гигиена и санитария. — 1965. — № 1. — С. 99–100.
4. Профилактика отравлений при работе с новыми хлорорганическими инсектицидами. — К.: Госмедиздат УССР, 1956. — 8 с.
5. Гигиеническая оценка условий труда при применении хлорорганических инсектицидов для борьбы с вредителями сахарной свеклы / Спыну Е. М., Кундиев Ю. И., Войтенко Г. А. и др. // Свекловичный долгоносик и борьба с ним. — К., 1956. — С. 58–62.
6. Центральний державний архів громадських організацій України. — Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. — Оп. 24. — Спр. 4967 Вопросы здравоохранения. — 09.01–28.09.1964. — 336 арк.
7. Центральний державний архів вищих органів управління (далі ЦДАВОУ) України. — Ф. 342 Министерство здравоохранения УССР. — Оп. 15. — Спр. 7198 Переписка с ЦК КП Украины, Советом Министров УССР и облздравотделами по улучшению медицинской помощи сельскому населению за 1956 год. — 20.02–24.12.1964 г. — 137 арк.
8. Пальченко В. И. О прикладном значении данных о здоровье населения в гигиене применения пестицидов / В. И. Пальченко // Гигиена применения пестицидов и полимерных материалов. — К.: ВНИИГИН-ТОКС, 1986. — Вып. 16. — С. 171.
9. ЦДАВОУ України. — Ф. 342 Министерство здравоохранения УССР. — Оп. 15. — Спр. 7193 Материалы состояния медицинского обслуживания сельского населения УССР за 1964 год (акты, справки и др.). — 04.01–11.12.1964 г. — 130 арк.
10. ЦДАВОУ України. — Ф. 342 Министерство здравоохранения УССР. — Оп. 15. — Спр. 7847 Переписка с облздравотделами по улучшению медобслуживания сельского населения УССР за 1968 год. — 03.01–29.11.1968 г. — 60 арк.

References

1. Shipkova L. V. Nekotorye pokazateli funktsionalnogo sostojanija organizma kolhoznikov v svjazi s primeneniem pesticidov / L. V. Shipkova // Zdravooxranenie Tadzhiqistana. — 1973. — № 5. — S. 12–14.
2. Velichko A. A. Gigienicheskaja harakteristika jadohimikatov, primenjaemyh v sel'skom hozjajstve (hlororganicheskie, fosfororganicheskie jadohimikaty) / A. A. Velichko, Ju. P. Pivovarov // Feldsher i akusherka. — 1975. — № 4. — S. 14–18.
3. Kundiev Ju. I. O vozmozhnyh posledstvijah vnesenija geksahlorana v pochvu / Ju. I. Kundiev // Gigiena i sanitarija. — 1965. — № 1. — S. 99–100.
4. Profilaktika otravlenij pri rabote s novymi hlororganicheskimimi insekticidami. — K.: Gosmedizdat USSR, 1956. — 8 s.

5. Gigienicheska ja o cenka uslovij truda pri primenenii hlororganicheskih insekticidov dlja bor'by s vrediteljami saharnoj svekly / Spynu E. M., Kundiev Ju. I., Vojtenko G. A. i dr. // Sveklovichnyj dolgonosik i bor'ba s nim. — K., 1956. — S. 58–62.
6. Centralnyj derzhavnyj arhiv gromadskych organizacij Ukrainy. — F.1. Centralnyj komitet Komunistychnoi partii Ukrainy. — Op. 24. — Spr.4967 Voprosy zdavoohranenija. — 09.01-28.09.1964. — 336 ark.
7. Centralnyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv upravlinnja (dali CDAVOU) Ukrainy. — F. 342 Ministerstvo zdavoohranenija USSR. — Op. 15. — Spr. 7198 Perepiska s CK KP Ukrainy, Sovetom Minyitrov USSR i oblzdrtvotdelami po uluchsheniju medycynskoj pomoshhi selskomu naseleniju za 1956 god. — 20.02–24.12.1964 gg. — 137 ark.
8. Palchenko V. I. O prikladnom znachenii dannyh o zdorovi naselenija v gigiene primenenija pesticidov / V. I. Pal'chenko //Gigiena primenenija pesticidov i polimernyh materialov. — K.: VNIIGIN-TOKS, 1986. — Vyp. 16. — S. 171.
9. CDAVOU Ukrainy. — F. 342 Ministerstvo zdavoohranenija USSR. — Op. 15. — Spr. 7193 Materialy sostojanija medicynskogo obsluzhivanija sel'skogo naselenija USSR za 1964 god (akty, spravki i dr.). — 04.01–11.12.1964 gg. — 130 ark.
10. CDAVOU Ukrainy. — F. 342 Ministerstvo zdavoohranenija USSR. — Op. 15. — Spr. 7847 Perepiska s oblzdrtvotdelami po uluchsheniju medobsluzhivanija sel'skogo naselenija USSR za 1968 god. — 03.01–29.11.1968 gg. — 60 ark.

Стаття надійшла до редакції 15.08.2014 р.

Н.Г. Семененко

Негативные последствия использования в сельском хозяйстве гексахлорана и ДДТ в конце 50-х - 60-х гг. XX века

В статье автор ставит целью проанализировать негативные последствия использования в сельском хозяйстве гексахлорана и ДДТ на состояние здоровья сельского населения в конце 50-х - 60-х годов прошлого века. Исследование базируется на основных принципах научности, историзма, систематичности, всесторонности и плюрализма. Последовательное соблюдение этих принципов позволяет как можно более активно раскрыть обозначенный вопрос .

Автор отмечает, что ДДТ и гексахлоран, которые широко использовались в отечественном сельхозпроизводстве в конце 50- х - 60-х годах прошлого века в связи со своей токсичностью представляли опасность для здоровья и жизни сельского населения. Несмотря на существующие санитарно-гигиенические нормы, правила техники безопасности, разработанные медиками-гигиенистами эти пестициды часто становились причиной ухудшения самочувствия колхозников, приводили к их инвалидизации, а в отдельных случаях становились и при-

чиной летальных исходов. Причины этого крылись в целом ряде факторов. Среди которых следует выделить: умышленное или не умышленно нарушение правил пользования химическими веществами во время сельскохозяйственных работ самими рабочими. Неудовлетворительное обеспечение рабочих средствами индивидуальной защиты, небрежное бытовое использование ядохимикатов.

Ключевые слова: химизация сельского хозяйства, гексахлоран, ДДТ, состояние здоровья.

M. Semenenko

The author of the article aims to analyze the negative consequences of agricultural usage of hexachloran and DDT on the rural population's health in the late 50's - 60's in the last century

The research is based on the basic scientific, historicism, systematic, comprehensiveness and pluralism principles. Consistent adherence to these principles allows to reveal as definitions issues objectively.

The article reviews the main clinical and toxicological properties of hexachloran and DDT. Examples of collective poisoning of farmers and villagers with these pesticides are shown and their causes are analyzed.

The author notes, that DDT and hexachloran, which were widely used in national agricultural production in the late 50's - 60's of the last century, due to their toxicity were dangerous for health and life of the rural population. Despite existing hygiene and safety regulations made by physicians- hygienists, these pesticides were often the cause of farmers' health deterioration, led to their disability, and in some cases have become and have caused fatalities. The reasons were in a number of factors. Among them should be highlighted the following: intentional or not intentional abuse of the chemicals in agricultural work by farmers. Inadequate providing of workers with personal protective equipment, careless use of household pesticides.

Key words: use of chemicals in agriculture, hexachloran, DDT, health.

Г.М. Чепурда

ЗАПРОВАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКИМ УРЯДОМ «ВЕЛИКОГО ПЛАНУ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ»: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Досліджено соціально-економічні причини та екологічні наслідки гідромеліоративних робіт, які здійснювались відповідно до «Великого плану перетворення природи». Встановлено, що якість виконання робіт по зрошенню та осушенню земель була незадовільною, що зрештою призвело до цілого ряду проблем: затоплення родючих земель, переформування берегів. Досліджено вплив важливого гідродинамічного фактору, яким було вітрове хвилювання, а також спроби радянського уряду подолати негативні наслідки антропогенного впливу у 1960-х рр., які проявилися у намаганнях створити приярові та прибалочні лісові полоси. Однак не було в повній мірі виконано запланований обсяг робіт по створенню захисних лісових насаджень у районах водосховищ. Встановлено причини невиконання планів протиерозійних робіт. У статті відмічено і той факт, що трансформація річкових систем під впливом господарської діяльності змінювала природні процеси формування якості води джерел зрошення.

Ключові слова: *гідробудівництво, зрошення, захисні лісові насадження, протиерозійні роботи, меліорація земель.*

Перед тим як розпочати безпосереднє дослідження «Великого плану перетворення природи» потрібно знайти відповідь на питання: які ж причини спонукали до розробки та реалізації в життя Плану перетворення природи? Щоб дати відповідь на це питання перш за все слід розглянути якими були кліматичні умови в Україні і як вони впливали на соціально-економічну обстановку.

У свій час до порушеної нами проблеми побіжно зверталися такі дослідники, як П.Вакулук, П.Сліпченко, проте ми спробували подати власне бачення піднятої нами проблеми.

Метою статті є вивчення природних та соціально-економічних причини пошуку шляхів подолання несприятливих кліматичних умов.

Клімат України помірно-континентальний, з чітко вираженою горизонтальною зональністю. Завдяки великій протяжності території

України з півночі на південь і зі сходу на захід спостерігається значне коливання метеорологічних показників, зокрема опадів і температури. В напрямку з півночі на південь і з північного заходу на південний схід кількість опадів зменшується, зростає континентальність клімату [1,с.16].

В Україні виділяють три фізико-географічні зони: поліську, лісостепову та степову, а точніше, у зв'язку з величезною різноманітністю природно-кліматичних умов, в Україні виділяють такі зони: Полісся, Лісостеп, Степ, Карпати, а в їхніх межах — західне, центральне і східне Полісся, Правобережний і Лівобережний Лісостеп, Південний, Правобережний і Лівобережний Степ, гірська і передгірська зони в Карпатах. Кожен з цих районів має свої особливості і відрізняється один від одного ґрунтами, кількістю опадів, кліматом, рельєфом, гідрологією та лісистістю [1,с.17]. Степова зона півдня України розташована у Причорноморській низовині та південній частині Придніпровської лівобережної низовини (у Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях). Територія степової зони бідна на поверхневі води. Живлення рік великою мірою (на 80%) здійснюється за рахунок талих снігових вод. Стік великих рік (Дніпро, Інгулець та ін.) використовують з метою зрошення [2,с.41]. Дві третини території України знаходяться у несприятливих для стабільного сільськогосподарського виробництва умовах [3,с.5]. Звісно, що схожі кліматичні умови існували на території сучасної України і на середину минулого століття, лише за виключенням того, що в степовій зоні ще не існувало потужної зрошувальної системи.

У своїй доповідній записці Й.В. Сталіну «Про заходи по боротьбі з посухою, освоєнню осушених земель та впорядкуванню водного господарства УРСР» М.С. Хрущов, на той час Голова Ради Міністрів УРСР, 18 серпня 1947 року відніс до найбільш посушливої зони в УРСР такі південні області України, як Одеська, Ізюмська, Дніпропетровська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Сталінська, Ворошиловградська, відмітивши, що ступінь посушливості посилюється при русі на південь. Загальна кількість площ під сільськогосподарськими культурами була 10 млн. гектарів. Особливістю цієї зони у відношенні сільськогосподарського виробництва була різко виражена посушливість. Агротехніка землеробства і зволожувальні заходи хоч і давали значний ефект, все ж не забезпечували потрібної стійкості врожайів сільськогосподарських культур [4,с.2].

Несприятливі кліматичні умови степових та лісостепових районів України, що часто повторювалися, різко знижували врожайність сільськогосподарських культур на цих родючих землях та завдавали вели-

ких збитків сільському господарству України як у сфері рільництва, так і тваринництва, а періодичні жорстокі посухи та суховії, особливо в районах південних та південно-східних областей України, були згубними для посівів і призводили до спустошення на полях. Досить сказати, що з кожних трьох років трапляється один засушливий. В засушливі роки тут вологи у вегетаційний період рослин майже зовсім не буває. Це приводило як до недородів, так і до великих бід. У 1901 р., наприклад, через недорід поголів'я свиней скоротилося на 80%, кількість коней — на 75%, великої рогатої худоби — на 17% [5, с. 13].

За даними Держкомгідромету СРСР, протягом 1960 — 1985 рр. в Україні було 17 посух. Весняні посухи на початку вегетаційного періоду сільськогосподарських рослин мають локальний характер, і тільки в окремі роки (1934, 1946, 1968) поширювались більш ніж на 50% території і відзначались катастрофічним характером [6, с. 11].

Пилові бурі, які охоплювали величезні території або майже всі області степової і частково лісостепової зони, мали місце в 1837, 1848, 1876, 1877, 1885, 1886, 1891-1892, 1913, 1926, 1928, 1930, 1946, 1948. Отже, тривалість і повторюваність пилових буревіїв збільшувалась, бо внаслідок щорічного багаторазового обробітку ґрунт все більше розпилювався і втрачав свою структуру. Характерним було те, що найсильніші пилові бурі спостерігалися найчастіше в одних і тих же південних районах, де знаходилось майже 15 млн. га ріллі. В цілому зона вітрової ерозії охоплювала до 40% орних земель республіки з найродючішими ґрунтами [7, с. 472].

Важливим показником, який характеризував розвиток сільського господарства на території СРСР, був вкрай нестійкий рівень урожаїв, по рокам, що рідко зустрічалось в інших країнах, які спеціалізувались на вирощуванні зерна. Колін Вайт посилаючись на статистику, яка показує, що коефіцієнт варіації урожайності пшениці в СРСР майже вдвічі був вищим ніж в США. Так, в степних ландшафтах України цей коефіцієнт досягав позначки 24%, а в центральних районах США він не перевищує 10%. Автор вважає, що якби порівняти лише центральні області двох країн, то відмінність в стійкості урожаїв пшениці була б, без сумніву, більшою, оскільки пшениця більш чутлива до браку тепла, ніж вологи [8, с. 158].

Нестабільність урожаїв обумовлена, перш за все, коливанням кількості опадів у вегетаційний період. Засухи були найчастіше причиною падіння урожаю в СРСР загалом і в Україні зокрема. Засухи являють собою характерне кліматичне явище для основної сільськогосподарської зони країни. Вони виникають при надходженні мас сухого арктичного повітря на Європейську частину, де утворюють стійкий антициклон

лон. Такий антициклон, знаходячись зазвичай на Південному Сході Європейської частини Радянського Союзу, швидко призводив до серйозного зниження вологості повітря при його прогріванні (протягом 2 — 3 днів). При цьому вздовж південної та південно-західної периферії антициклону відбувається винос сухого і гарячого повітря у вигляді суховіїв. Особливо сильною засуха стає тоді, коли антициклон підживлюється повітряними масами Азорського антициклону, який рухається з заходу. Ці маси, пересуваючись через всю Європу, втрачають свою вологу і надходять в Європейську частину СРСР абсолютно сухими. В цих випадках засуха може охоплювати одночасно Україну і басейн Волги, завдаючи величезних збитків сільському господарству. Так, в 1946 році засуха охопила більше 50% посівних площ Радянського Союзу і, відповідно викликала, страшний голод [8, с.159].

На основі архівних матеріалів ми відмічаємо, що протягом 20 — 30-х років основними причинами неврожаїв в Радянському Союзі були: зливи — 21%, засухи — 48%, пожежі — 3%, град — 10%, сільськогосподарські шкідники — 8%, повені — 8%, заморозки — 2%. З цього можна зробити висновок, що саме засуха становила найбільш серйозну загрозу для сільського господарства [8,с.161].

Загалом за підрахунками О.О. Мещерської і Б.Г. Блашевича Російська імперія та її правонаступник — Радянський Союз пережили щонайменше 27 сильних засух в період 1892 — 1983 рр. При цьому частота засух коливалась від одної в 6 років в Північно-Західному районі і Західному Сибіру до одної в 3 роки — в таких ключових сільськогосподарських регіонах країни як Центрально-чорноземний, Уральський, Поволжя і Волго-Вятський. Таким чином, існують значні відмінності серед економічних районів в рівні загрози виникнення засухи. Серед найбільш важливих сільськогосподарських регіонів найменше схильні до засух (в ХХ столітті) були Північний Кавказ і Західна Сибір, найбільше — Україна, Поволжя і Казахстан. Саме тут в роки засухи були самі страшні голодовки [8, с.161].

Реалії життя примушували задумуватися над перспективами господарювання на землі.

Різноманітні джерела засвідчують той факт, що довгий час території сучасних українських степів були доволі заліснені, а якість ґрунтів була значно вищою ніж зараз. Проте з початком активного освоєння людиною Півдня України з середини ХVІІІ ст. ситуація кардинально змінилась. Внаслідок неконтрольованого та хижацького освоєння диких земель; швидкого розорювання велетенських територій європейського лісостепу та степу призвело на кінець ХІХ століття до серйозної екологічної кризи в регіоні.

Розпочинаючи з 90-х років XIX століття у степовій зоні Росії відбувається різке погіршення соціально-екологічного стану, деградація ґрунтового покриву в результаті частих неврожаїв та посух. В певній мірі цьому посприяла і земельна реформа 1861 року (умовний початок кризи). Земельна реформа характеризувалась переходом великої кількості земель у приватне користування нових власників, а з іншого боку — інтенсивним залученням цих нових власників у ринкові відносини (у тому числі і включенням їх у міжнародний ринок). Довгостроковим наслідком реформи 1861 року було погіршення умов виробництва сільськогосподарської продукції, викликане чисто екологічними причинами: знищенням лісів; розорюванням прирічкових земель, які мали водоохоронне значення; різким зростанням яружної ерозії; падінням ґрунтової родючості. Крім того в останній третині XIX століття на західноєвропейських ринках збільшився попит на російський хліб. В наближених до чорноморських портів, а потім і в більш віддалених лісостепових районах стало розширятися виробництво хліба. За низької агротехніки такий напрямок господарювання призвів до виснаження землі.

При такому типі степового господарювання посухи за цей період неодноразово приводили до втрати урожаю. Особливо страшним видався 1891 рік, коли через небачену спеку загинула більша частина урожаю в чорноземних губерніях Росії, Поволжя, України. Тоді голодували більше 35 мільйонів селян, вони вимирали цілими селами. Основні причини цього всього — суцільна оранка, надмірна вирубка лісів, і як наслідок — розростання ярів, розвіювання пісків, змив гумусового шару.

Ставало все більш очевидним, що хизацьке господарювання веде до руйнування постійних джерел родючості ґрунту. На ґрунтах, які використовуються неправильно, посилюється дія ерозійних процесів. Ерозія ґрунту — це руйнування його водою, вітром або в процесі обробітку. Ерозія ґрунтів — історичний наслідок неправильного господарського використання земель без урахування природних умов та загальних закономірностей водного режиму [9,с.8]. Основною причиною швидкого збільшення площі еродованих земель та формування сільових потоків є порушення колгоспами та радгоспами відповідних агротехнічних, лісомеліоративних та гідротехнічних правил [80,с.4]. Так, наприклад, перевіркою було встановлено, що в Закарпатській, Станіславській (нині Івано-Франківській — авт.), Чернівецькій та Львівській областях грубо порушувалися правила експлуатації лісів, не регулювався випас худоби на гірських схилах і полонинах, провадилася оранка уздовж схилів і та ін. [10,с.5]. Погано захищені рослинні

частки безструктурного ґрунту легко видуються і підхоплюються вітрами, які несуть їх, утворюючи хмари пилу, так звані «чорні бурі» — страшнузагрозу для сільськогосподарського виробництва. «Чорні бурі» іноді за декілька днів знищують посіви на великих просторах, зносять верхній плодючий орний шар ґрунту, перетворюють квітучі райони в напівпустелю. Звичайно, родючість ґрунтів при цьому знижується.

Надійним захистом від ерозії ґрунту є лісові й захисні лісонасадження. Вони, надійно скріплюючи ґрунт корінням, припиняють ерозійні процеси на водозбірних ділянках, зменшуючи обсяги поверхневого стоку, який надходить з сільськогосподарських угідь безпосередньо в ріки та водойми, очищають стікаючі води від шкідливих домішок, зокрема гербіцидів, пестицидів, добрив і бактерій. З кожного гектара ріллі, не захищеного лісами і лісосмугами, змивається азоту в 2,5 — 7, фосфору 2 — 6 і калію в 3 — 5 разів більше, ніж із захищених полів [1, с. 11].

Іншим грізним ворогом землеробства є суховії — спекотні вітри, що зароджуються в пустелях і приносять звідти пекучу спеку, яка є згубною для культурних рослин. Висока температура і низька відносна вологість повітря при тривалому бездощовому періоді зумовлюють виникнення часткових посух і суховіїв. Суховії дуже часто гублять плоди праці землеробів. Ліси зменшують силу вітрів. Чим менша швидкість вітру, тим менша втрата вологи. Чим більше лісів, тим менше днів з вітряною погодою.

Ґрунти, не захищені лісовими насадженнями, легше піддаються також і водній ерозії. Водна ерозія призводить до змивання та розмивання ґрунту. Спричиняють її талі, дощові та скидні іригаційні води [9, с. 8]. Безструктурний ґрунт не може швидко і повністю вбирати дощову та талу воду. На безструктурних відкритих ґрунтах до 80% води стікає в низини та водойми. При цьому вода виносить з собою, особливо під час злив, дуже багато ґрунту та розчинених у ньому мінеральних солей [11, с. 18].

З одного гектара незахищеного безструктурного ґрунту у період дощів та танення снігу щорічно змивається до 15 тонн, а то навіть більше [11, с. 18]. Невеликі струмочки з'єднуються у все більші й більші потоки, які розмивають землю на своєму шляху, утворюючи великі яри, руйнують плодючі поля.

Змита з полів земля виносить в ріки та осідає там. Внаслідок цього ріки міліють, змінюють фарватери і зовсім висихають, погіршуючи кліматичні умови значних районів. Отже боротьба з ерозійними про-

цесами має надзвичайне значення і являється справою всенародною [11,с.19].

Для сільськогосподарського виробництва надзвичайно велике значення має вода. Якщо земля висихає, якщо в ній різко зменшується наявність води, починають гинути рослини, з безводних районів сходять тварини, земля поступово перетворюється на пустелю. Там, де води досить, зеленіють луки й ниви, розвиваються ліси, цвітуть сади. Вода є складовою частиною кожного організму, у тому числі і рослинного, живить його, регулює тепловий обмін. Якщо в організмі відбувається підвищення температури на 3-4 градуси вище норми, такий організм гине від перегріву. Поступаючи через коріння й стеблини із ґрунту, вода випаровується через листя, колоски та квітки рослини, виносячи в повітря непотрібне тепло. Між надходженням вологи в рослину з ґрунту та випаровуванням існує рівновага. Рослина за період вегетації витягує з ґрунту багато води. На створення одиниці сухої речовини урожаю рослина витрачає декілька сотень, а то і тисяч одиниць води.

Так, наприклад, за Д.В. Гаком та І.М. Романенком, на один кілограм врожаю зерна і соломи, взятих разом, пшениця витрачає від 235 до 1530 літрів води, льон — від 787 до 1093 літрів, горох — від 235 до 1658 літрів [11, 19]. Таким чином, пшениця при врожаї 20 центнерів зерна та 33 центнера соломи з одного гектара витрачає з цієї площі 2000 тон води, — цілий ставок площею 1 гектар, глибиною 20 сантиметрів. Таку ж приблизно кількість води ґрунт випаровує безпосередньо [11,с.19].

Випаровування води рослинами та ґрунтом під час суховіїв різко посилюється. Сухий вітер поглинає вологу, а коріння вже не встигає подавати її із ґрунту рослині. Починається віддача рослиною води із свого організму, порушується рівновага між надходженням та віддачею води, організм рослини перегрівається, і вона сохне.

Головне зло суховіїв у швидкому посиленні випаровування вологи із рослини. Випаровування тим інтенсивніше, чим більше нагріте повітря і чим сильніший вітер. Багаторічні дані метеорологічних досліджень показують, що на кордоні між степом та лісостепом починається і йде далі на південь зона недостатньої зволоженості. Випаровування тут перевищує кількість води, яка поступає у формі опадів, і в ґрунті води вистачає для рослин лише навесні та на початку літа, коли ще не випарувалась вода від танення снігу і коли випадає дощів більше, ніж в інші пори року [12,с.3].

Якщо ж суховій зустрічає на своєму шляху смуги лісів, то листя, віддаючи йому багато води, яка з них випаровується, зволожують по-

вітря, і тоді вітер, насичений водними парами із лісових смуг, пом'якшується та втрачає свою спустошливу силу.

Як було доведено вченими, ліси впливають на зайняту ними, а також навколишню територію, збільшуючи річну кількість опадів на 10-15% порівняно з безлісими просторами [1,с.9]. Після зменшення площі деревостанів, хоча загальна кількість опадів і не зменшується, змінюється характер їхнього використання. Більша частина вологи стікає, а поля залишаються сухими. Рівень ґрунтових вод падає. Знищення лісів призводить до зміни річкового стоку, обміління і навіть зникнення малих річок, розвитку ерозії ґрунтів, а також зміни клімату. Опали, що випадають над лісом, затримуються листям і кронами дерев у розмірі 6-9% від річної кількості. Запаси снігу у лісостепових листяних деревостанах у 1,5-1,7 рази перевищують кількість його на відкритих полях, а на узліссях із навітряного боку лісу снігу відкладається у 2-4 рази більше, ніж у глибині лісового масиву, і у 4-6 разів більше, ніж на полях. У степовій зоні на узліссях лісових масивів снігу відкладається у 3-5 разів більше, ніж на відкритих полях [1,с.10].

Полезахисні лісові смуги дуже корисні у багатьох відношеннях. Вони впливають на швидкість вітру, на відстань, яка дорівнює в середньому 30 висотам дерев і знижують її на 24-40%, підвищують на міжсмужних полях вологість повітря на 3-5%, а в період посух на 12-15%, зменшують випаровування вологи з поверхні ґрунту на 30-40 і рослин на 20%, знижують транспірацію рослин у середньому на 14%. Доглянуті лісосмуги забезпечують рівномірний розподіл снігу на полях і не допускають здування його в балки, яри і заплави річок, зменшують глибину промерзання ґрунту на міжсмужових ділянках у 2-3 рази, попереджують поверхневий стік води з полів і сприяють вбиранню її ґрунтом, зберігають гумус і на 15-20% підвищують ефективність мінеральних та органічних добрив, покращують мікроклімат і гідрологічний режим навколишньої території і зберігають на кожному гектарі поля 600-800 кубічних метрів води щорічно [1,с.15].

В роки з інтенсивною діяльністю вітру і значними снігопадами міжсмужові простори полів забезпечують відкладання снігу 800-1000 мм, тим часом як у відкритому степу його накопичення сягає лише 50 — 60 мм, захищають сільськогосподарські культури, сади і виноградники від посух і суховіїв, а на зрошуваних землях дають можливість знизити поливні норми на 25-40%, захищають ґрунт і посіви сільськогосподарських культур від вітрової ерозії, захищають канали від занесення їх землею і сухими бур'янами, перехоплюють фільтраційні води з каналів і не допускають засолення і заболочення полів на відстані 100-50 метрів від каналу, підвищують урожайність зернових культур в умовах

України в середньому на 3-4 центнери на кожному гектарі захищеного поля. Один гектар лісосмуги висотою 10 метрів захищає 25-30 гектарів ріллі і забезпечує збільшення врожаю на всій захищеній площі на 75-120 центнерів. Очевидно, доцільніше з 97 гектарів поля, захищеного лісосмугами, одержати 2910 центнерів зернових (30 центнерів з гектара), ніж із 100 без лісосмуг — 2600-2700 центнерів (26-27 центнерів з гектара), або на 210-310 центнерів менше [1,с.16].

В цілому водний баланс Ворошиловградської, Сталінської, частково Дніпропетровської та Запорізької областей, за виключенням районів, які тяжіли до Дніпра та Сіверського Дінця, був негативним та вимагав утворення на малих річках та сухих луках водосховищ для водопостачання та зрошення [93,с.4].

Отже, виходячи із цього всього, стає зрозумілою надзвичайна важливість боротьби за накопичення та збереження вологи у ґрунті, а також значення насадження потужних лісових смуг для захисту від суховіїв.

Окрім кліматичних проблем в другій половині 40-х років минулого століття ситуація ще більш ускладнилась у зв'язку з післявоєнною розрухою. Друга світова війна нанесла великих збитків народному господарству в окупованих районах Радянського Союзу.

Відродження господарства республіки розпочалось в 1943 р., по мірі визволення з-під фашистської окупації, і особливо активізувалось у повоєнний період. Відбудова зіткнулась з рядом суттєвих труднощів, що пояснюються зокрема і тим, що Україна постраждала під час війни тричі. Негативно позначився наказ Сталіна про те, що необхідно нічого не залишати під час відступу. Німці вивезли, підірвали те, що ще не було знищено. Значних руйнувань було завдано і під час бойових дій на території України.

На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу. Київ був знищений на 85%, Харків — на 70%, значних втрат зазнали й інші міста України. Перестали існувати 28 тис. сіл, 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. В республіці залишилося лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств. Тільки прямі збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд. крб. Ця сума вп'ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, МТС та інших державних підприємств протягом усіх трьох довоєнних п'ятирічок. Загальна сума втрат, яких зазнало населення й господарство України, становили майже 1,2 трлн. крб. Було втрачено 30 % національного багатства [13,с.319].

Найтяжчим наслідком війни був стан сільського господарства. На кінець 1945 р. в Україні діяли 27,5 тис. колгоспів, 784 радгоспи, 1277

МТС, але в організаційно-господарському відношенні вони, в основному, ледь-ледь животіли. Війна зумовила появу ряду негативних явищ: послаблення матеріально-технічної бази, погіршення культури землеробства, зниження врожайності, зменшення числа працездатних колгоспників, відсутність належної кількості кваліфікованих кадрів.

Колгоспна система не давала можливості швидко підняти виробництво. Оплата праці в громадському господарстві була вкрай низькою, а підсобні господарства колгоспників обкладалися великими податками й обов'язковими натуральними поставками. Витримувавши величезне навантаження в роки війни, колгоспи не відчували полегшення і після її завершення. У постановках партійних та радянських органів, на перший погляд спрямованих на розвиток села, на захист інтересів людини, траплялось багато формального й навіть цинічного. Наприклад, критика на адресу колгоспників, які «порушили колгоспну демократію». Демократії в умовах сталінщини не було й не могло бути, бо селянам забороняли без дозволу властей навіть виїжджати із сіл, адже вони були позбавлені паспортів, селяни похилого віку не отримували пенсій тощо. Все це разом узяте привело до невиконання планів четвертої п'ятирічки. Хоча посівні площі всіх сільськогосподарських культур становили на кінець п'ятирічки 97% довоєнного рівня, валовий збір зерна сягав лише 85%. Замість 127 млн. тонн річного збору зерна на кінець п'ятирічки було одержано лише 81,2 млн. тон.

Окрім цього, до розрухи додалася посуха 1947 року, яка викликала голод серед сільського населення. Уряду країни необхідно терміново було піднімати народне господарство [13,с.320].

Більш того, країна мусила розвиватися і рухатися вперед. Новим етапом в розвитку країни стало тогочасне так зване «сталінське будівництво». Серед іншого будівництво грандіозних споруд гідроелектростанцій на ріках розглядалося як подальший розвиток наступу на посуху, проведення велетенського комплексу робіт з перетворення природи у відповідності до потреб та запитів радянського суспільства, яке, згідно з дуже популярним тогочасним гаслом, не могло і не повинно було поклатися на милість природи. Радянський народ, а радше його керівники, мріяли бути незалежними від примх природи, вони хотіли управляти її процесами і тим самим опанувати її та брати від неї все, що було необхідне для життя та розвитку.

У 1946 р. посуха охопила всю територію України. У багатьох районах і областях хлібороби не зібрали навіть того, що посіяли. Посуха викликала голод, хвороби і страждання народу, який тільки переніс страшні будні війни [7,с.481].

Комплекс негативних процесів примусив керівництво країни звернутися до праць класиків російського степознавства, та досвіду, який в цій сфері вже здобули радянські дослідники в 30-х роках та зайнятися екологічним облаштуванням європейської частини степової зони СРСР.

Спочатку постало питання про створення системи лісосмуг на полях України. УкрНДІЛГА, починаючи з 1944 р. розпочав розробку заходів по відновленню знецінених і розладнаних лісонасаджень, а також плану по створенню системи полезахисних лісосмуг. Про необхідність розвитку полезахисного лісорозведення виніс рішення лютневий пленум ЦК ВКП(б) у 1947 р. [14, с.8]. Цими питаннями зацікавився тодішній керівник УРСР М.С. Хрущов, який у березні 1947 р. на пленумі компартії закликав створювати на полях лісосмуги [1, с.132]. Основою всесоюзного документу став український нормативно-правовий акт — це була прийнята 10 квітня 1948 р. постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи щодо полезахисного лісонасадження в колгоспах Української РСР».

Ідейним керівником цього плану вважався Г. Маленков, який після смерті О. Жданова (31 серпня 1948 р.), бажаючи відновити свої позиції серед кремлівської верхівки, ухопився за ідею розгортання грандіозної кампанії, пропозиції щодо якої ще у 1947 р. надійшли з України. Ідеологами ж плану кампанії стали В. Вільямс і Л. Прасолов. В Україні ж активну участь у здійсненні цієї справді масштабної кампанії взяв М.С. Хрущов. В результаті обговорення українського документа вищі керівники СРСР прийняли рішення дати завдання Держплану, Міністерствам лісового господарства, радгоспів, сільського господарства СРСР підготувати відповідний всесоюзний нормативний акт.

Все суттєве як у Союзі, так і в республіках робилося лише з дозволу і за підписом Й. Сталіна, тому й ці плани дали йому на погодження. Таким чином народився Сталінський план перетворення природи, базуючись на досвіді Інституту землеробства центрально-чорноземної смуги ім. В.В. Докучаєва (Кам'яний Степ). Восени 1948 року Рада Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) з ініціативи Й.В. Сталіна ухвалили рішення про п'ятнадцятирічний план перетворення природних умов у степових та лісостепових районах європейської частини СРСР. А у 1950 році Рада Міністрів СРСР прийняла ряд постанов про початок робіт по спорудженню гідроелектростанцій, зрошенню та обводненню земель у Поволжі, Прикаспії, Туркменії, а також з метою забезпечення високих та стійких урожаїв сільськогосподарських культур у південних засушливих районах України та північних районах Криму, значного збільшення в цих районах виробництва головним чином бавовни та пшениці, подаль-

шого, швидшого розвитку високопродуктивного тваринництва та одержання гідроелектроенергії для сільського господарства та промисловості — по спорудженню Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південноукраїнського та Північнокримського каналів, зрошенню та обводненню земель південних районів України, північних районів Криму та ін. [15,с.648]. Це були так звані «великі будови комунізму».

Отже, намічена система заходів мала стати надійним зняряддям боротьби з посухою, сприяти підвищенню родючості ґрунтів, отриманню високих та сталих врожаїв, припиненню змиву та видування ґрунтів, закріпленню пісків та найправильнішому використанню земель. Разом з тим, травопільна система землеробства, яка впроваджувалась, давала можливість колгоспам та радгоспам розвивати різнобічне господарство з правильним співвідношенням рільництва, тваринництва та інших галузей і забезпечити значний ріст товарності господарств. Проте вже у планах перетворення природи крилася серйозна загроза масштабного антропогенного втручання, реальні наслідки якого прораховані не були.

Список використаних джерел

- 1.Вакулук П.Г. Лісовідновлення та лісорозведення в Україні / П.Г. Вакулук, В.Л. Самоплавський. — Харків: Прапор, 2006. — 216 с.
- 2.Файбишенко Б.А. Водно-солевой режим ґрунтов при орошенні / Б.А. Файбишенко. — М.: Агропромиздат, 1986. — 310 с.
- 3.Бабенко Ю.О. Охорона природи при іригації земель / Ю.О. Бабенко, В.Д. Дупляк. — К.: Урожай, 1988. — 167 с.
- 4.Довідка про можливості забезпечення запланованого зрошення енергією // ЦДАГО України Ф. 1 Оп. 80 спр. 698 — Арк. 7 — 18.
5. Жеребкін Г.П. Великі будови комунізму на Дніпрі і розвиток промисловості Півдня Української РСР / Г.П. Жеребкін. — К., 1952. — С. 12.
- 6.Мелиорация на Украине/ Н.А.Гаркуша. — К.: Урожай, 1985. — С. 11.
- 7.Вакулук П.Г. Нариси з історії лісів України / П.Г. Вакулук. — Ф.: Поліграфраст, 2000. — 624 с.
- 8.Голубев Г.Н. Изменение климата и устойчивое развитие с/х России // Устойчивое развитие: ресурсы России (ред. Ак.Н.М.Лаверов). — М.: РХТУ им. Менделеева, 2004. — С.156 — 190.
- 9.Джамаль В.А. Захист ґрунтів від ерозії / В.А. Джамаль, М.М. Шемякін, В.О. Білолипський. — К.: Урожай, 1986.— С. 8.
- 10.Довідка по створенню захисних лісонасаджень та проведенню протиерозійних заходів на берегах Дніпра // ЦДАВО України Ф. 5106 Оп. 1 спр. 360. — Арк. 10 — 11.
- 11.Гак Д.В. Великие стройки коммунизма и преобразование природы / Д.В. Гак, И.Н. Романенко. — Симферополь: Крымиздат, 1952.— С. 18.
- 12.Великий Сталинский план 1946 — 1958. — М.: Госиздат культ.просвет. лит-ры, 1946. — 8 с.

13. Історія українського селянства: в 2 т. / під ред. Даниленка В.М., Романюка І.М., Литвіна В.М. (гол. ред.) — К.: Наукова думка, 2006. — С. 447 — 448.
14. Сукачев В.Н. Великий Сталинский план преобразования природы степных и лесостепных районов нашей страны // Вопросы географии. Сб. девятнадцатый, 1950. Преобразование природы и хозяйства Союза ССР. — М.: Государственное издательство географической литературы, 1950. — С. 5 — 22.
15. Постановление Совета Министров СССР, 20 сентября 1950 г. О строительстве Каховской гидроэлектростанции на реке Днепре, Южно-Украинского канала, Северо-Крымского канала и об орошении земель южных районов Украины и северных районов Крыма // Решения партии и правительства. — М.: Политиздат, 1950.— С. 649 — 650.

References

1. Vakulyuk P.G. Lisovidnovlennya ta lisorozvedennya v Ukrayini / P.G. Vakulyuk, V.L. Samoplavskiy. — Harkiv: Prapor, 2006. — 216 s.
2. Faybishenko B.A. Vodno-solevoy rezhim gruntov pri oroshenii / B.A. Faybishenko. — M.: Agropromizdat, 1986. — 310 s.
3. Babenko Yu.O. Ohorona prirodi pri Irigatsiyi zemel / Yu.O. Babenko, V.D. Duplyak. — K.: Urozhay, 1988. — 167 s.
4. Dovidka pro mozhlivosti zabezpechennya zaplanovanogo zroshennya energiyu // TsDAGO Ukrayini F. 1 Op. 80 spr. 698 — Ark. 7 — 18.
5. Zhrebkin G.P. Veliki budovi komunizmu na Dnipri i rozvitok promislivosti Pivdnya Ukrayinskoyi RSR / G.P. Zhrebkin. — K., 1952. — S. 12.
6. Melioratsiya na Ukraine/ N.A.Garkusha. — K.: Urozhay, 1985. — S. 11.
7. Vakulyuk P.G. Narisi z istoriyi lisiv Ukrayini / P.G. Vakulyuk. — F.: Polifrast, 2000. — 624 s.
8. Golubev G.N. Izmenenie klimata i ustoychivoe razvitie s/h Rossii // Ustoychivoe razvitie: resursy Rossii (red. Ak.N.M.Laverov). — M.: RHTU im. Mendeleeva, 2004. — S.156 — 190.
9. Dzhamal V.A. Zahist Gruntiv vid eroziyi / V.A. Dzhakmal, M.M. Shemyakin, V.O. Bilolipskiy. — K.: Urozhay, 1986.— S. 8.
10. Dovidka po stvorennyu zahisnih lisonasadzhen ta provedennyu protieroziyних zahodiv na beregah Dnipra // TsDAVO Ukrayini F. 5106 Op. 1 spr. 360. — Ark. 10 — 11.
11. Gak D.V. Velikie stroyki kommunizma i preobrazovanie prirody / D.V. Gak, I.N. Romanenko. — Simferopol: Kryimizdat, 1952.— S. 18.
12. Velikiy Stalinskiy plan 1946 — 1958. — M.: Gosizdat kult.prosvet. lit-ryi, 1946. — 8 s.
13. Istoriya ukrayinskogo selyanstva: v 2 t. / pid red. Danilenka V.M., Romanyuka I.M., Litvina V.M. (gol. red.) — K.: Naukova dumka, 2006. — S. 447 — 448.
14. Sukachev V.N. Velikiy Stalinskiy plan preobrazovaniya prirodyi stepnyih i lesostepnyih rayonov nashoy strany//Voprosyi geografii. Sb. devyatnadtsatyi, 1950. Preobrazovanie prirodyi i hozyaystva Soyuza SSR. — M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo geograficheskoy literaturyi, 1950. — S. 5 — 22.

15. Postanovlenie Soneta Ministrov SSSR, 20 sentyabrya 1950 g. O stroitelstve Kahovskoy gidroelektrostantsii na reke Dnepre, Yuzhno-Ukrainskogo kanala, Severo-Kryimskogo kanala i ob oroshenii zemel yuzhnyih rayonov Ukrainyi i severnyih rayonov Kryima // Resheniya partii i pravitelstva. — M.: Politizdat, 1950.— S. 649 — 650.

А.Н. Чепурда

Внедрение советским правительством «Великого плана преобразования природы»: социально-экономические причины и последствия

Исследованы социально-экономические причины и экологические последствия гидромелиоративных работ, которые осуществлялись в соответствии с «Великим планом преобразования природы». Установлено, что качество выполнения работ по орошению и осушению земель было неудовлетворительным, что в конечном итоге привело к целому ряду проблем: затопление плодородных земель, переформирование берегов. Исследовано влияние важного гидродинамического фактора, которым было ветровое волнение, а также попытки советского правительства преодолеть негативные последствия антропогенного воздействия в 1960-х гг., которые проявились в попытках создать приовражные и прибалочные лесные полосы. Однако не был в полной мере выполнен запланированный объем работ по созданию защитных лесных насаждений в районах водохранилищ. Установлены причины невыполнения планов противоэрозионных работ. В статье отмечен и тот факт, что трансформация речных систем под влиянием хозяйственной деятельности меняла естественные процессы формирования качества воды источников орошения.

Ключевые слова: гидростроительство, орошение, лесозащитные насаждения, противоэрозионные работы, мелиорация земель.

G. Chepurda

Natural and socio-economic reasons that motivated the search for solutions to adverse climatic conditions

It is found that the quality of work for land irrigation and drainage was poor, which ultimately led to a number of problems: the flooding of fertile land, reshaping of the coast. The influence of important hydrodynamic factor, which was wind waves, as well as the attempts of the Soviet government to overcome the negative effects of human impact in 1960, which appeared in an attempt to create ravines and gullies shelterbelts was examined. However, the planned volume of work on the creation of protective forest plantations in areas of reservoirs was not fully completed. The causes of the

erosion control work plans failure were discovered. The article noted the fact that the transformation of river systems under the influence of economic activity changed the natural processes of water quality irrigation sources formation.

Key words: hydraulic engineering, irrigation, planting shelterbelts, anti-erosion works, land reclamation.

Л.П. Ярославська

ДО ПИТАННЯ ЗАРОДЖЕННЯ, РОЗВИТКУ ТА СТАНОВЛЕННЯ ПАРАЛІМПІЙСЬКОГО РУХУ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

На основі аналізу документальних матеріалів, архівних документів, спеціальної літератури та їхнього узагальнення, в статті висвітлено загальну концепцію зародження, розвитку і становлення паралімпійського руху протягом кінця XIX — початку XXI ст., наводяться систематизовані статистичні дані виступу збірних команд спортсменів-інвалідів на найвищих форумах сучасності — Паралімпійських іграх.

Ключові слова: *Паралімпійські ігри, паралімпійський спорт, спортивний рух інвалідів.*

Історичний аспект зародження, розвитку та становлення паралімпійського руху були предметом багатьох досліджень [1,2,5,8,17,18]. Аналіз літературних досліджень та періодичність проведення Паралімпійських ігор (ПІ) показали, що незважаючи на значну кількість інформації, ще не в повному обсязі систематизовані дані про розвиток паралімпійського руху, виступи спортсменів-паралімпійців, що також потребує систематичних та послідовних досліджень з визначеної тематики. Тому мета нашого дослідження — з'ясувати й узагальнити дані про зародження та становлення паралімпійського руху протягом кінця XIX — початку XXI ст., проаналізувати результати виступів команд.

Паралімпійські ігри (ПІ) — міжнародні спортивні змагання для людей із обмеженими фізичними можливостями, в усьому світі вважаються такою видатною подією, як і сама Олімпіада. Традиційно проводяться при підтримці Міжнародного Олімпійського Комітету (МОК) один раз на чотири роки у місці проведення Олімпійських ігор (ОІ). Літні ПІ проводяться з 1960 р., а зимові — з 1976 р.

Розвиток спорту інвалідів має понад столітню історію. Медичними фахівцями, анатомами, фізіологами ще у XVIII-XIX ст. доведено, що рухова активність є одним з основних факторів реабілітації людей з особливими потребами. Французький доктор Тіссо у 1780 р. розробив методику, яку описав у книзі під назвою «Медична хірургічна гімнастика в гігієнічному аспекті. Вправи зі зброєю» [18]. А у 1895 р. француз Селестіно Леконт теоретично обґрунтував великий лікувальний

ефект від занять фехтуванням. Він описав п'ятнадцять захворювань, вилікуваних за допомогою цього виду спорту [14].

Ще у XIX ст. були здійснено спроби залучення інвалідів до спорту. У Берліні 1888 р. був заснований перший спортивний клуб для глухих, а у 1922 р. в Англії створений спортивний клуб, який проводив щорічні автогонки серед інвалідів.

16 серпня 1924 р. створений Міжнародний спортивний комітет глухих (МСКГ). 10-17 серпня 1924 р. в Парижі вперше проведені «Олімпійські ігри для глухих», в яких брали участь спортсмени — представники офіційних національних федерацій Бельгії, Великобританії, Голландії, Польщі, Франції та Чехословаччини. На Ігри прибули також спортсмени з Італії, Румунії та Угорщини, в яких на той час федерацій не було. До програма Ігор були включені змагання з легкої атлетики, велоспорту, футболу, стрільби та плавання. МСКГ кожні чотири роки проводив літні Всесвітні ігри для глухих. До початку другої світової війни в нього вступили Німеччина, Швейцарія, Данія, Норвегія, Фінляндія, Швеція, Австрія, США, Японія і Болгарія. У 1949 р. до них приєдналися Іспанія і Югославія. Організуються і проводяться Міжнародні зимові Ігри глухих. Особливістю організації та проведення змагань для глухих було використання під час старту стартових вогнів, прапорців та міжнародної дактилологічної системи, яка дозволяє спортсменам без перекладачів вільно спілкуватися один з одним [12,18,19].

Залучення інвалідів з травмами опорно-рухового апарату, виникнення видів спорту, в яких вони можуть брати участь, пов'язане з ім'ям німецького нейрохірурга Людвіга Гуттмана, який долаючи одвічні стереотипи щодо відношення до людей з інвалідністю стверджував: «Важливо не те, що втрачено; важливо те, що залишилося». Він ввів спорт, як обов'язкову програму до процесу реабілітації хворих з пошкодженнями спинного мозку; на практиці довів, що спорт для людей з фізичними вадами створює умови для успішної життєдіяльності, відновлює психічну рівновагу, дозволяє повернутися до повноцінного життя незалежно від фізичних недоліків. Під час Другої світової війни на базі Сток-Мандевільського шпиталю (м. Ейлсбері) Л. Гуттман заснував Центр лікування спинних травм, де були проведені перші змагання зі стрільби з лука для спортсменів на кріслах-каталках [2,3,9,17]. 28 липня 1948 р. Л. Гуттман організував проведення Сток-Мандевільських ігор, які пройшли одночасно з проведенням Олімпійських ігор у Великобританії. 16 військовослужбовців-інвалідів, паралізованих чоловіків і жінок, вперше за всю історію спорту взяли в руки спортивне спорядження [3].

Перша багатонаціональна участь у I Сток-Мандевільській іграх (1952) колишніх англійських і голландських військовослужбовців, збі-

льшення кількості як учасників до 130 осіб, так і видів спорту, спонукало до утворення Міжнародної спортивної Сток-Мандевільської федерації спортсменів із конкретними формами інвалідності та встановлення тісних взаємини з МОК.

Сток-Мандевільської ігри стали проводитися щорічно як міжнародне спортивне свято. У ньому брали участь спортсмени-інваліди з Норвегії, Нідерландів, ФРН, Швеції, а потім і інших країн. Вже у 1956 р. під час проведення Олімпійських ігор в Мельбурні Сток-Мандевільська федерація була нагороджена спеціальним кубком за втілення в життя олімпійських ідеалів гуманізму. У Сток-Мандевілі на кошти інвалідів, пенсіонерів та благодійних пожертвувань був побудований перший стадіон для спортсменів-інвалідів [3,9]. Цього ж року Л. Гуттман розробив хартию спортсменів, сформулював засади, на яких у подальшому розвивався спорт інвалідів. На підставі чого, в подальшому, ним виданий регламент проведення змагань з видів спорту у книзі «Сток-Мандевільські ігри для паралізованих» (1959). Під егідою Всесвітньої Федерації Військовослужбовців була створена Міжнародна робоча група (1960), яка вивчала проблеми спорту для інвалідів [1,4,6,17].

Практично відразу після закінчення XVII Олімпіади з 18 до 25 вересня 1960 р. пройшли у Римі (Італія) Всесвітні Ігри інвалідів, фактично це І літні Паралімпійські ігри. На час проведення міжнародних змагань вони називалися ІХ Стоук-Мандевільськими іграми, адже термін «Паралімпійські ігри» був ухвалений МОК лише у 1984 р., тому і змагання 1960 р. були визнані І Паралімпійськими іграми [11-15]. На церемонію відкриття, яка проходила на стадіоні «Аква Ацетоса», прийшли підтримати спортсменів-інвалідів близько 5 тис. вболівальників. Команди з 23 країн світу, 400 спортсменів приїхали виборювати перемогу у 8 видах спорту та під час протиборств розіграли 57 комплектів нагород (291 медалей). Найчисленніша делегація спортсменів на Іграх була представлена Італією. Вперше до змагань допускалися не тільки інваліди, а й атлети, які отримали травми під час бойових дій. У змаганнях брали участь спортсмени лише з ушкодженнями спинного мозку з стрільби з луку, легкої атлетики, дартцу, снукеру, плавання, настільного тенісу, баскетболу та фехтування серед спортсменів на візках.

У підсумку боротьби Паралімпійських ігор 1960 р. турнірну таблицю в неофіційному заліку очолили: Італія (29 — золотих медалей, 28 — срібних, 30 — бронзових), Англія (20 — золотих, 15 — срібних, 20 — бронзових), Федеративна Республіка Німеччини (15 — золотих медалей, 6 — срібних, 9 — бронзових).

II літні Паралімпійські ігри проходили 08-12 листопада 1964 р. у м. Токію (Японія), на момент проведення змагань вони офіційно назива-

лися XIII Міжнародні Сток-Мандевільські ігри. На церемонії відкриття були присутні принц Акіхіто й принцеса Мічіко та близько 5 тис. глядачів. 375 спортсменів з 21 країн світу змагалися у 9 видах спорту та розіграли 144 комплекти нагород. До програми Ігор були включені нові види спорту, а саме: їзда на колясках 60 м (чол. та жін.), важка атлетика або пауерліфтинг (у жимі лежачи), метання диска [15, 20].

У підсумку боротьби у неофіційному загальнокомандному заліку перемогу здобули спортсмени США, виборовши 122 медалі, серед них: 50 — золотих, 41 — срібна, 31 — бронзова. На другу позицію піднялася команда Великобританії (60 медалей, з них: 18 — золотих, 23 — срібних, 19 — бронзових), на третьому місці — Італія (53 медалей, з них: 14 — золотих, 15 — срібних, 24 — бронзових).

Вперше на змаганнях офіційно використана паралімпійська атрибутика, а саме: піднятий паралімпійський прапор, виконаний гімн та оприлюднена офіційна емблема Ігор. Графічним символом світового параолімпійського руху стали червона, синя та зелена півсфери, що символізують розум, тіло та незломлений дух.

У 1964 р. була створена Міжнародна спортивна організація інвалідів, до якої приєдналися 16 країн. Щороку кількість учасників збільшувалось, розширювалась географія змагань, кількість видів спорту [1,3,6].

III літні Паралімпійські ігри проходили з 08 до 13 листопада 1968 р. в Тель-Авіві (Ізраїль), тому що за два роки із-за фінансових та технічних труднощій Мексика відмовилась приймати у себе III. На час проведення змагань вони офіційно називалися XVII Міжнародні Сток-Мандевільські ігри. Завдяки фінансовій підтримці ізраїльського уряду Ігри зібрали наймасовішу аудиторію вболівальників (понад 10 тис.) на стадіоні Єврейського університету. Це і дозволило значно розширити програму змагань та ввести класифікаційні зміни у легкій атлетіці, плаванні, баскетболі (жін.), гонки на візках на 100 м (чол.)

У 10 видах змагань взяли участь 750 спортсменів з 29 країн світу, які розіграли 181 комплект нагород. Героєм Ігор в Ізраїлі став 25-річний Роберт Марсон з Італії, вигравши дві золоті медалі в легкій атлетіці в Токіо (1964 р.), спортсмен активно займався плаванням і фехтуванням. На Іграх у Тель-Авіві Р. Марсон в трьох видах спорту завоював 10 золотих медалей: 4 — у фехтуванні, 3 — в легкій атлетіці, 3 — в плаванні. Австралійка Лотарингія Додд протягом одного дня встановила три світові рекорди в плаванні — 25 м на спині, 25 м вільним стилем і 25 м брасом. 20-річна Ед Оуен з США завоювала 6 медалей різного гатунку: дві золоті медалі в легкій атлетіці, дві — в пла-

ванні, срібло — у баскетболі на візках та бронзу — у метанні списа [2, 12, 18, 20].

У результаті напруженої боротьби турнірну таблицю неофіційного заліку очолили США, виборовши 99 медалей, з них: 33 — золотих, 27 — срібних, 39 — бронзових. На другу позицію піднялася команда Великобританії (68 медалей, з них: 27 — золотих, 21 — срібна, 20 — бронзових), на третьому місці — Ізраїль (63 медалі, з них: 17 — золотих, 21 — срібна, 25 — бронзових).

IV Паралімпійські ігри проходили з 02 до 11 серпня 1972 р. у м. Гейдельбург (Німеччина). На момент проведення змагань вони офіційно називалися XXI Міжнародні Сток-Мандевільські ігри. Програма включала 10 видів спорту, де розігрувалось 187 комплектів нагород. Брала участь 1004 спортсменів з 43 країн світу. До програми змагань для спортсменів різних груп недієздатності були введені нові дисципліни та види спорту, а саме: голбол, біг на 100 м тощо. Відповідно до пропозицій технічного комітету, після проведення Ігор фахівці працювали над удосконаленням правил змагань. Безпосередньо на змаганнях були вперше використані технічні засоби, які зафіксували декілька світових рекордів у плаванні. Так, голландець Ван дер Бендера проплив 100 м вільним стилем за 1:12.40 хв. Ізраїльтянин Ципора Рубін встановив світовий рекорд у метанні списа — 18,5 м. Понад 4 тис. глядачів вболівали у баскетбольному матчі серед чоловіків на інвалідних візках США-Ізраїль, рахунок зустрічі 59:58 [20].

Найчисельнішими командами, які прибули на Ігри, були делегації ФРГ, Великобританії, Франції та найбільшу кількість медалей вибороли німецькі й американські спортсмени. У медальному заліку у ФРГ — I місце — 67 медалей, з них: 28 — золотих, 15 — срібних та 24 — бронзових. II місце у команди США — 73 медалей, з них: 17 — золотих, 28 — срібних та 28 — бронзових. III місце у спортсменів ПАР — 41 медалей, з них: 16 — золотих, 12 — срібних та 13 — бронзових [10,11].

Однією із задач Ігор була демонстрація соціальних та різнобічних культурних програм, наприклад, знайшла своє практичне застосування ідея «Наметове пиво» для всіх учасників, а встановлений великий курінь у реабілітаційному центрі став місцем неформальних вечірніх розваг [20].

На V літні Паралімпійські ігри (03-11.08.1976 р.) в м Торонто (Канада) приїхало 1657 атлетів (1404 чоловіків та 253 жінок) з 40 країн [20], які змагалися у 13 видах спорту та розіграми 447 комплектів нагород. Ці ігри офіційно називалися «Олімпіада для інвалідів» («Olympiad for the Physically Disabled»). На знак протесту проти участі

в них спортсменів ПАР на Паралімпійські ігри не приїхали представники деяких країн.

Вперше до спортсменів зі спинними травмами приєдналися спортсмени інших груп ушкоджень — 261 атлет з ампутованими кінцівками та 167 спортсменів з порушеннями зору. Суттєво розширилась програма змагань — їзда на колясках на 200, 400, 800 і 1500 м. Спортсмени змагалися також у таких видах; стрільба з луку; легка атлетика; дартс; голбол; lawn bowls; кульова стрільба; снукер; плавання; настільний теніс; волейбол; важка атлетика; баскетбол та фехтування серед спортсменів-візочників [11, 13, 16].

На Іграх в Торонто вперше здійснена телетрансляція змагань спортсменів-інвалідів більш ніж для 600-тисячної аудиторії в районі Південної Онтаріо. Майже 24 тис. глядачів вітали спортсменів на церемонії відкриття Ігор 3 серпня.

Вражали спортивні досягнення атлетів-інвалідів. Так, 18-річний канадець Арні Болдт з ампутованою ногою виграв стрибки у довжину — 2,96 см та стрибки у висоту з результатом 1,86 см (на ПП-1980 встановив новий світовий рекорд, 1,96 см). Американець Девід Кілі встановив світові рекорди у їзді на візках на дистанції 100 м з результатом 19 сек., на дистанції 800 м з результатом 2:47 хв. та на 1500 м з результатом 5:32 хв., також брав участь у змаганнях з баскетболу на візках. Збірна команда Нідерландів завоювала 36 золотих медалей у плаванні.

За кількістю медалей в неофіційному загальнокомандному заліку спортсмени США з великим відривом від інших країн завоювали перше загальнокомандне місце — 155 медалей, з них: 66 — золотих, 44 — срібних та 45 — бронзових. Друге і третє місця зайняли команди Нідерландів (84 медалей, з них: 45 — золотих, 25 — срібних та 14 — бронзових) і Ізраїлю (84 медалей, з них: 39 — золотих, 13 — срібних та 16 — бронзових) [1, 3, 11, 18, 20].

У 1980 р. Радянський Союз проводив в Москві XX Олімпійські ігри, але відмовився проводити у себе VI Паралімпійські ігри, які пройшли в м. Арнхемі (Нідерланди) з 21 червня до 05 липня 1980 р. на стадіоні «Папендаль» у присутності 12 тис. вболівальників. У змаганнях взяли участь 1973 спортсменів з 42 країн світу, які розіграли 489 комплектів нагород у 12 видах спорту.

На час проведення Ігор-1980 офіційно ці змагання називалися «Olympics for the disabled», тобто «Олімпіада для інвалідів». Під час Паралімпіади-80 був сформований Міжнародний Координаційний комітет. Вперше до програми ПП включений сидячий волейбол (опорно-рухові ураження) та голбол для спортсменів з порушенням зору, а також змагання для чотирьох груп інвалідності спортсменів [8, 10].

Перше, друге і третє місця в неофіційному загальнокомандному заліку зайняли, відповідно, команди США (174 медалей, з них: 62 — золоті, 58 — срібних та 54 — бронзових), Німеччини (149 медалей, з них: 61 — золота, 47 — срібна та 41 — бронзова) і Канади (111 медалей, з них: 53 — золотих, 27 — срібних та 31 — бронзова).

У 1982 р. створений Міжнародний Координаційний Комітет Всесвітньої Організації спорту інвалідів та через 10 років його правонаступником став Міжнародний Паралімпійський Комітет, до складу якого нині входить 162 країни.

VII літні Паралімпійські ігри 1984 р. проходили одночасно в Америці (м. Нью-Йорк) та Англії (м. Ейлебері, Сток-Мандевілі). Значно збільшилась кількість та географія учасників змагань (2900 спортсменів з 61 країни світу) [20], які на змаганнях розіграли 600 комплектів нагород у 18 видах спорту. Ці змагання мали офіційну назву «Міжнародні ігри для інвалідів» [1,2,6].

Проведення змагань в різних містах було зумовлено фінансовими проблемами та протиріччям між спортивними федераціями інвалідів. Фінансування здійснювалося як з державних, так і з приватних джерел. Істотна частина дотацій представлена через інформаційне агентство урядом США. Основними представниками засобів масової інформації були компанії Бі-Бі-Сі, голландське, німецьке і шведське радіо і телебачення.

За проведенням змагань з 13 видів спорту серед спортсменів з ДЦП, з ампутаціями кінцівок та слабозорих в Нью-Йорку спостерігали понад 80 тис. глядачів. У Сток-Мандевілі змагання проводилися з 10 видів спорту серед інвалідів з ушкодженням хребта. Вперше до програми увійшов футбол. Встановлено велику кількість світових і параолімпійських рекордів, особливо в легкій атлетиці. III, незважаючи на короткий термін (4 місяці) їхньої підготовки, мали значний успіх. Організатори змагань погодилися з необхідністю участі в III спортсменів усіх чотирьох груп інвалідності.

У підсумку команда США завоювала 276 медалей (з них: 101 — золоту, 91 — срібну та 84 — бронзових) та посіла в неофіційному загальнокомандному заліку перше місце; спортсмени Великобританії з 240 медалями (75 — золотих, 80 — срібних та 85 — бронзових) — на другому місці. Команда Швеція посіла третє місце (103 медалей, з них: 51 — золота, 30 — срібних та 22 — бронзових) [9,10,12].

Протягом 15-24 жовтня 1988 р. у м. Сеулі (Південна Корея) проводились VIII літні Паралімпійські ігри, які об'єднали 3057 спортсменів з 61 країни світу. На церемонії відкриття на Олімпійському стадіоні була присутня рекордна кількість глядачів (75 тис.), де президент Міжнародного координаційного комітету Джеймс Броман представив новий пара-

лімпійський прапор. Термін «Паралімпійські ігри» став офіційним. Спортсмени-інваліди отримали право доступу до спортивних споруд міста-організатора Олімпіади. Саме з цього часу змагання стали проводитися на тих самих аренах, на яких змагаються здорові олімпійці, регулярно кожні чотири роки, після проведення Олімпійських ігор.

Спортсмени змагалися у 18 видах спорту та розіграли 729 комплектів нагород. Серед видів спорту вперше були представлені велоспорт та дзюдо для слабозорих, а теніс на візках введений як демонстраційний вид. На III встановлено 971 світових рекордів та 156 паралімпійських рекордів, а окремі спортсмени вигравали по кілька медалей з різних видів спорту. Американська плавчиня Т. Зорн виграла з вадами зору виграла 12 золотих медалей та встановила 10 світових рекордів. Француз Мустафа Бадид завоював золото у гонках на візках на дистанціях 200, 1500, 5000 м та у марафонській гонці.

На час проведення форуму спортсменів, представників, тренерський склад розмістили в спеціально обладнаному містечку.

Вперше на літніх III виступала збірна команда Радянського Союзу і, одразу, посіла 12 місце. Спортсмени змагалися у легкій атлетиці, плаванні та вибороли 55 медалей, а саме: 21 — золота, 19 — срібних, 15 — бронзових [9,12,15].

У неофіційному командному заліку I місце виборола США (286 медалей, з них: 92 — золотих, 91 — срібна та 85 — бронзових); II місце посіла ФРН (189 медалей, з них: 77 — золотих, 64 — срібних та 48 — бронзових) та на III місці — Англія (179 медалей, з них: 62 — золотих, 66 — срібних та 51 — бронзова) [10,18].

Перші Міжнародні спортивні змагання для людей з пересадженим серцем відбулися у 1989 р., а в м. Каракас (Венесуела) 1990 р. спортсмени з чужим серцем подолали марафонську дистанцію [1, 3].

03-14 серпня 1992 р. у м. Барселона (Іспанія) проходили IX Паралімпійські ігри. При особистій підтримці Президента МОК Хуона Антоніо Самаранча, короля та королеви Іспанії 90 делегацій брали участь в урочистому параді відкритті змагань і 3001 спортсменів (2301 чол., 700 жін.) з 83 [20] країн світу змагалися у 16 видах спорту та розіграли 487 комплектів медалей. Близько 1,5 млн. вболівальників відвідали різноманітні змагання. Наймасовішими, серед яких, були змагання з легкої атлетики плавання — майже 50% спортсменів брали участь в них. Загалом на III встановлено 279 світових рекордів і розіграна 431 золота медаль. Найкраща спортсменка III американка Т.Зорн, сліпа від народження, у плаванні виграла 10 золотих медалей та 2 срібні. Загалом протягом 1980-2004 рр. вона завоювала 55 медалей (41 золоту, 9 срібних, 5 бронзових). Джон Морган і Барт Додсон (США) виграли всі медалі у плаванні і легкій атлетиці (8),

відповідно. Окрім хорошої інфраструктури олімпійського містечка, Ігри-1992 запам'яталися також високим рівнем організації всіх необхідних видів медичного обслуговування.

У неофіційному командному заліку I місце виборола США (175 медалей, з них: 76 — золотих, 51 — срібна та 48 — бронзових); II місце посіла Німеччина (170 медалей, з них: 60 — золотих, 50 — срібних та 60 — бронзових) та на III місці — Англія (127 медалей, з них: 40 — золотих, 46 — срібних та 41 — бронзова).

Збірна команда Союзу Незалежних Держав (СНД) на Іграх посіла 8 місце і виборола 46 медалей, а саме: 17 — золотих, 14 — срібних, 15 — бронзових.

Після Паралімпійських ігор у Барселоні для спортсменів з вадами розумового розвитку були проведені змагання в Мадриді за програмою «Спешиал Олімпікс», офіційно визнаної МОК у 1988 р. [2].

X літні Паралімпійські ігри проходили протягом 15-26 серпня 1996 р. у місті Атланта (США). У змаганнях брали участь 3195 спортсменів із 103 країн світу, серед них — 2415 чоловіків та 780 жінок. Вперше паралімпійський факел проносили через 4 держави на шляху до Атланти близько 100 миль щодня. Учасники Паралімпіади розіграли 508 комплектів нагород у 19 видах спорту, з яких два види спорту проводились як демонстраційні. Вперше 56 атлетів з порушенням розумових здібностей брали участь у змаганнях з легкої атлетики та плавання. На III встановлено 269 світових та 508 паралімпійських рекордів.

На літніх ПІ-1996 збірна команда України вперше дебютувала і відтоді не пропустила жодних змагань форуму. 25 українських атлетів представляли 5 видів спорту та вибороли 1 золоту, 4 срібних і 2 бронзові нагороди у плаванні та легкій атлетиці. Перша золота нагорода, завойована у День Незалежності незрячим легкоатлетом Василем Ліщинським, стала добрим знаком для нашої команди. У підсумку, команда України в загальнокомандному заліку посіла 44-те місце. За всю історію Паралімпійських ігор Україна завоювала 324 медалі (257 на літніх та 65 — на зимових Іграх) [11].

У підсумковому медальному заліку Паралімпіади-96 I місце виборола збірна команда США (всього медалей — 157, з них: 46 — золотих, 46 — срібних та 65 — бронзових); II місце завоювали спортсмени Австралії (всього медалей — 106, з них: 42 — золотих, 37 — срібних та 27 — бронзових); III місце — у збірної Німеччини (всього медалей — 149, з них: 40 — золотих, 58 — срібних та 51 — бронзових).

В Атланті Паралімпійські ігри пройшли на високому організаційному та культурному рівні. Була представлена широка культурна програма, проведена демонстрація робіт інвалідів, яка наочно показала

тісний зв'язок між паралімпійським спортом і мистецтвом. Церемонію відкриття та закриття змагань відвідало близько 120 тис. глядачів та загалом на спортивних аренах побувало близько 400 тис. вболівальників. У засобах масової інформації змагання висвітлювали 2088 акредитованих журналістів, з них: 721 — в газетах та журналах, 806 — на радіо та телебаченні, 114 — у фотоматеріалах [1,12,13].

XI літні Паралімпійські ігри проходили з 18 до 29 жовтня 2000 р. у м. Сідней (Австралія). На цьому форумі значно збільшилась кількість учасників — 3843 спортсменів з 127 країн світу, серед яких: 2867 чоловіків та 979 жінок. Спортсмени змагалися у 20 видах спорту, де було розіграно 551 комплект нагород. Унікальними для Ігор стали такі види, як бочі, голбол, пауерліфтинг (жінки), регбі. Окрім атлетів в іграх брали участь та висвітлювали події 1300 представників масової інформації, 2000 офіційних осіб, 2500 гостей з Міжнародного та національних комітетів і близько 10 тис. волонтерів, 1000 технічних робітників.

Найбільш представницькими за кількістю спортсменів були команди Австралії (303), США (288), Німеччини (262), Іспанії (224), Англії (219), Канади (172), Франції (158), Японії (157), Польщі (114), Голландії (105), Росії (90). Наймасовішими видами спорту за кількістю атлетів, виявилися легка атлетика — 1043 спортсменів, плавання — 570, пауерліфтинг — 278, настільний теніс — 270, баскетбол в кріслах-колясках — 240, велоспорт-шосе — 177, велоспорт-трек — 152, волейбол сидячи — 140, стрільба кульова — 139, голбол — 116 [18,20].

Україна вдруге брала участь у змаганнях. 67 українських атлетів взяли участь у змаганнях з 8 видів спорту, виборовши 37 медалей, з них: 3 — золоті, 20 — срібних та 14 — бронзових. За кількістю отриманих медалей Україна посіла 12 місце та 35 місце у загальнокомандному заліку. І це було новим якісним кроком вперед порівняно з Атлантиєю (1996) [11].

Змагання XII літніх Паралімпійських ігор проходили у місті Афіни (Греція) протягом 17-28 вересня 2004 р. 136 країн та 3969 спортсменів взяли участь у змаганнях. Розіграно 519 комплектів медалей з 19 видів спорту. Вперше до програми змагань були включені теніс для інвалідів на візках, волейбол для сидячих (жінки), футбол для команд з 5-ти сліпих.

У підсумковому медальному заліку I місце виборола команда Китайської Народної Республіки (всього медалей — 141, з них: золотих — 63, срібних — 46, бронзових — 32); на другій позиції — збірна Англії (всього медалей — 94, з них: золотих — 35, срібних — 30, бронзових — 29); на III місце — команда Канади (всього медалей — 72, з них: золотих — 28, срібних — 19, бронзових — 25).

Збірна команда України в Афінах у загальнокомандному заліку піднялася на шосту позицію. Українські спортсмени вибороли 55 медалей, з них: 24 — золотих, 12 — срібних та 19 — бронзових. Збірну команду представляли 88 спортсменів у 9-ти видах спорту, якими встановлено понад 10-ти світових та паралімпійських рекордів [11,20].

Пекін (Китай) об'єднав 3951 атлетів (2568 чол., 1383 жін.) з 146 країн світу на XIII літніх Паралімпійських іграх, які проходили 06-17 вересня 2008 р. На змаганнях розіграно 472 комплектів нагород у 20 видах спорту та встановлено 279 світових та 339 паралімпійських рекордів [20]. Вперше академічне (адаптоване) веслування було включено до паралімпійської програми для чотирьох класів човнів: одиночні — чоловіки (AM1x) та жінки (AW1x), парні — змішані (TA2x), четвірки — змішані (LTA4x). Чемпіонами Ігор стали представники 52 країн, а призерами змагань — 68 країн. [8,13,15].

Неперевершеним був виступ команди-господарки змагань, які виборола найбільшу за історію Ігор кількість медалей — 211, з них: 89 — золотих, 70 — срібних, 52 — бронзові. На II місце — спортсмени Англії — 94 медалі, з них: 35 — золотих, 30 — срібних, 29 — бронзові. III місце посіли спортсмени Канади — 72 медалей, з них 28 — золотих, 19 — срібних, 25 — бронзові [12,14].

Збірна команда України вчетверте брала участь у Паралімпіаді-2008. 124 спортсменів гідно виступали в 11 видах спорту із 20 представлених на III, змагаючись у легкій атлетичці, плаванні, академічному веслуванні, пауерліфтингу, кульовій стрільбі, стрільбі з луку, волейболу сидячи (жінки), футболі ДЦП, фехтуванні на візках, дзюдо, настільному тенісі. За час змагань українцями було встановлено 22 світових та паралімпійських рекордів. У загальнокомандному заліку Україна завоювала 4 місце та виборола 74 медалей, серед яких 24 — золотих, 18 — срібних, 32 — бронзові [11].

У XIV Літніх Паралімпійських іграх, які проходили з 29 серпня до 9 вересня 2012 р. у Лондоні (Англія) взяли участь 4237 спортсменів (2736 чоловіків та 1501 жінок) з 164 країн. На змаганнях було розіграно 503 комплектів медалей, які були найбільшими в історії ігор з 20 видів спорту. Вага однієї нагороди становила близько 375-400 грамів, діаметр складає близько 85 мм, товщина — 7 мм. Під час змагань встановлено 251 всесвітніх та 314 паралімпійських рекордів [20].

У медальному заліку перемогла команда Китаю, яка виборола на 20 медалей більше, порівняно з 2008 р. — 231 штук, на II місці — Росія — 102 медалі; на III місці — Англія — 120 медалей. У загальнокомандному заліку Україна посіла 4 місце, виборовши 84 медалей, з них: 32 — золотих, 24 — срібних, 28 — бронзових.

155 українських спортсменів брали участь у 12 видах спорту, а саме: в дебютному для національної паралімпійської збірної команди виді спорту — велоспорту (1 трек, шосе), а також у легкій атлетиці (34 спортсменів), плаванні (46), академічному веслуванні (9), пауерліфтингу (7), кульовій стрільбі (6), стрільбі з луку (7), волейболі сидячи (11), настійному тенісі (7), футболі ДЦП (14), фехтуванні на візках (7), дзюдо (7). Представляла нашу державу прапорonoсець збірної команди України Маргарита Привалихіна (волейбол сидячи) [11].

Отже, за часи незалежності України наша команда спортсменів з особливими потребами перетворилася з дебютантів на одного з лідерів міжнародного спортивного товариства паралімпійського та дефлімпійського руху.

Таким чином, паралімпійський рух отримав всесвітнє значення, є важливою складовою міжнародного спорту та важливим фактором забезпечення соціальної адаптації інвалідів у суспільстві. Фактично не залишилось відомих видів спорту, в яких не брали участь спортсмени-інваліди. Неухильно розширюється кількість паралімпійських дисциплін. Паралімпійський спорт спонукає оптимізації фізичного, психічного, морального стану інвалідів. Досягнення спортсменів з фізичними недоліками, їхня надзвичайна сила духу та воля до перемог, мають історичне та виховне значення, спонукають до подальшого підвищення престижу, популярності та розвитку спорту. Систематизована інформація має виразний багатогранний аспект, є актуальним педагогічним та історичним завданням і буде корисна для морального виховання молодого покоління, більш широкого залучення його до сфери олімпійського руху.

Список використаних джерел

1. Гик Е. Паралимпийские игры / Е. Гик, К. Гупало. // Наука и жизнь. — 2010. — № 3. — С. 56-62.
2. Григоревич В. В. Всеобщая история физической культуры и спорта [Текст]: учеб. пособие / В. В. Григоревич. — М. Советский спорт. — 2008. — 288 с.
3. Григоревич В. В. История физической культуры и спорта [Текст]: учеб. пособие для студ. / В. В. Григоревич. — Гродно. ГрГУ. — 2007. — 295 с.
4. Григоревич В. В. Пьер де Кубертен и его предшественники: их роль в возрождении олимпийской идеи // Фізична культура і здоров'я. — Мінск, 2007. — №2 (47). — С. 46-51.
5. Евтеев С. П. Олимпийское, паралимпийское, специальное олимпийское движения: тенденции интеграции и дифференциации / С. П. Евтеев / Олимпийское движение и социальные процессы: X Юбилейная Всеросс. научно-практическая конфер., материалы. — М: Сов. спорт, 2001. — С. 40-42.
6. Евтеев С. П. Теория и организация адаптивной физической культуры [Текст]: учебник. Том 1 / С. П. Евтеев. — М. Советский спорт. — 2003. — 296 с.

7. Евтеев С. П. Теория и организация адаптивной физической культуры [Текст] : учебник. Том 2 / С. П. Евтеев. — М. Советский спорт. — 2005. — 448 с.
8. Захаров П. Я. История физической культуры и спорта : учеб.-метод. Комплекс / П. Я. Захаров. — Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2009. — 151 с.
9. Инваспорт [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.fondopora.ru/paralympic/>
10. История паралимпийского спорта: становление, события, факты : Материалы международного паралимпийского комитета // [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://paralymp.ru/paralympic/histori.php>
11. Національний комітет спорту інвалідів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.paralympic.org.ua>
12. Национальный Олимпийский комитет Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.olympic.kz/content.php?id=099>
13. Сайт универсальной научно-популярной онлайн-энциклопедии «Кругосвет» // Паралимпийские игры [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.krugosvet.ru/enc/sport/PARALIMPISKIE_IGRI.html
14. Сайт «Рецепт-спорт» // Паралимпийское фехтование [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rezeptsport.ru/sports/fextov.php>
15. Сайт «Центра адаптивного спорта Югры» // История летних Паралимпийских игр [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.csi-ugra.ru/sorevnovaniya/paralimpiyskie-igry/istoriya-letnih-paralimpiyskih-igr>
16. Сайт «Центр юридической поддержки и реабилитации» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://amputatio.com/sport-dlya-invalidov/istoriya-paralimpijskikh-igr.html>
17. Сирота В. Людвиг Гутман — отец Паралимпийских игр [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.abrud.org/interviews/history_paralympic.htm/
18. Смирнов В. С. Современные европейские традиции паралимпийского спорта: история становления паралимпийского движения / В. С. Смирнов // Історичні і політологічні дослідження. — Видання Донецького нац. університету, історичний факультет, 2013. — №4 (54). — С. 295-304.
19. Смирнов В. С. Спорт як складова соціального захисту інвалідів у Незалежній Україні // Історичні і політологічні дослідження. — Видання Донецького нац. університету, історичний факультет, 2013. — №2 (52). — С.329-337.
20. International Paralympic Committee: Official website of the Paralympic Movement // [Internet Resource]. — Access : <http://www.paralympic.org/>

References

1. Нук Е. Paralympyyskye yhry / Е. Нук, К. Нупало. // Nauka y zhyzn'. — 2010. — № 3. — С. 56-62.
2. Hryhorevych V. V. Vseobshchaya ystoryya fyzycheskoy kul'tury y sporta [Tekst] : ucheb. posobyе / V. V. Hryhorevych. — M. Sovet-skyu sport. — 2008. — 288 s.
3. Hryhorevych V. V. Ystoryya fyzycheskoy kul'tury y sporta [Tekst] : ucheb. posobyе dlya stud. / V. V. Hryhorevych. — Hrodno. HrHU. — 2007. — 295 s.

4. Hryhorevych V. V. P'er de Kuberten y eho predshestvennyky: ykh rol' v vozrozhdenyy olymпыyskoy ydey // Fizichnaya kul'tura i zdarou'e. — Minsk, 2007. — №2 (47). — S. 46-51.
5. Evteev S. P. Olymпыyskoe, paralympyyskoe, spetsyal'noe olymпыyskoe dvyzhenyya: tendentsyy yntehratsyy y dyfferentsyatsyy / S. P. Evteev / Olymпыyskoe dvyzhenye y sotsyal'nye protsessy: Kh Yubyleynaya Vseross. nauchno-praktycheskaya konfer., materyaly. — M.: Sov. sport, 2001. — S. 40-42.
6. Evteev S. P. Teoryya y orhanyzatsyya adaptyvnoy fizycheskoy kul'tury [Tekst] : uchebnyk. Tom 1 / S. P. Evteev. — M. Sovet'skyy sport. — 2003. — 296 s.
7. Evteev S. P. Teoryya y orhanyzatsyya adaptyvnoy fizycheskoy kul'tury [Tekst] : uchebnyk. Tom 2 / S. P. Evteev. — M. Sovet'skyy sport. — 2005. — 448 s.
8. Zakharov P. Ya. Ystoryya fizycheskoy kul'tury y sporta : ucheb.-metod. Kompleks / P. Ya. Zakharov. — Horno-Altaysk : RYO HAHU, 2009. — 151 s.
9. Ynvasport [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.fondopora.ru/paralympic/>
10. Ystoryya paralympyyskoho sporta: stanovlenye, sobytyya, fakty : Materyaly mezhdunarodnoho paralympyyskoho komyteta // [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu : <http://paralymp.ru/paralympic/histori.php>
11. Natsional'nyy komitet sportu invalidiv Ukrayiny [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.paralympic.org.ua>
12. Natsyonal'nyy Olymпыyskyy komytet Respublyky Kazakhstan [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.olympic.kz/content.php?id=099>
13. Sayt unyversal'noy nauchno-populyarnoy onlayn-entsyklopedyy «Kruhosvet» // Paralympyyskiye yhry [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu : http://www.krugosvet.ru/enc/sport/PARALIMPISKIE_IGRI.html
14. Sayt «Retsept-sport» // Paralympyys'koe fektovanye [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.rezeptSPORT.ru/sports/fextov.php>
15. Sayt «Tsentra adaptyvnoho sporta Yuhry» // Ystoryya letnykh Paralympyys'kykh yhr [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.csi-ugra.ru/sorevnovaniya/paralimpiyskie-igry/istoriya-letnih-paralimpiyskich-igr>
16. Sayt «Tsentr yurydycheskoy podderzhky y reabylytatsyy» [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu : <http://amputatio.com/sport-dlya-invalidov/istoriya-paralimpijskikh-igr.html>
17. Syrota V. Lyudvyh Hutman — otets Paralympyys'kykh yhr [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu : http://www.abrud.org/interviews/history_paralympic.htm/
18. Smyrnov V. S. Sovremennyye evropeyskiye tradytsyy paralympyyskoho sportu: ystoryya stanovlenyya paralympyyskoho dvyzhenyya / V. S. Smyrnov // Istorychni i politolohichni doslidzhennya. — Vydannya Donets'koho nats. universytetu, istorychnyy fakul'tet, 2013. — №4 (54). — S. 295-304.
19. Smyrnov V. S. Sport yak skladova sotsial'noho zakhystu invalidiv u Nezalezhnyi Ukrayini // Istorychni i politolohichni doslidzhennya. — Vydannya Donets'koho nats. universytetu, istorychnyy fakul'tet, 2013. — №2 (52). — S.329-337.
20. International Paralympic Committee: Official website of the Paralympic Movement // [Internet Resource]. — Access : <http://www.paralympic.org/>

Стаття надійшла до редакції 23.07.2014 р.

Ярославская Л.П.

**К ВОРОСУ ЗАРОЖДЕНИЯ, РАЗВИТИЯ И СТАНОВЛЕНИЯ
ПАРАЛИМПИЙСКОГО ДВИЖЕНИЯ: ИСТОРИЯ И СОВРЕ-
МЕННОЕ СОСТОЯНИЕ**

На основе анализа документальных материалов, архивных документов, специальной литературы и их обобщения, в статье освещена общая концепция зарождения, развития и становления паралимпийского движения в период конца XIX - начала XXI в., приводятся систематизированные статистические данные выступлений сборных команд спортсменов инвалидов на высоких форумах современности - Паралимпийских играх.

Ключевые слова: Паралимпийские игры, паралимпийский спорт, спортивное движение инвалидов

L.Yaroslavska

**To the question of origin, development and establishment of the
Paralympic movement: history and current state**

On the basis of the analysis of documentary materials, archival documents, specialized literature and its generalizations, the article highlights the general concept of the origin, development and establishment of the Paralympic movement during the late XIX - early XXI century. The article provides the systematized statistical data of performance of teams of athletes with disabilities at the highest forums of our time — Paralympic Games.

Key-words: Paralympic games, paralympic sport, sport movement of disabled people

Л.А. Вовчук

РОСІЙСЬКО-ІСПАНСЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ (НА МАТЕРІАЛАХ ІСПАНСЬКИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ У ЧОРНО- МОРСЬКО-АЗОВСЬКИХ ПОРТОВИХ МІСТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІН. XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.)

У роботі досліджуються російсько-іспанські дипломатичні зв'язки періоду з кін. XVIII до початку XX ст. Автор акцентує увагу на дипломатичних відносинах між Іспанією та чорноморсько-азовськими портовими містами Російської імперії, встановленню Іспанією там своїх консульств, з метою посилення політичних, економічних і культурних відносин між двома країнами, а також на значенні даної співпраці у подальшій долі України.

Ключові слова: дипломатичні відносини, консул, консульство, Російська імперія, Іспанія, чорноморсько-азовський регіон, Одеса, Миколаїв, Батумі, Таганрог, Ростов-на-Дону, Бердянськ, Новоросійськ.

Сучасний стан розвитку української історичної науки обумовлює необхідність комплексного дослідження історії дипломатичних зв'язків Російської імперії (куди входили й українські землі) з іншими країнами, серед яких важливе місце займають відносини з Іспанією, які формувалися в умовах складного етапу світового розвитку, конфронтаційної політики на міжнародній арені.

Питання діяльності іспанських консулів у чорноморсько-азовських портових містах Російської імперії досліджуваного періоду належить до маловивчених проблем. Однак, деякі аспекти визначеної теми дослідження знайшли своє відображення у роботах сучасних українських дослідників: Б. Чуми [1;2], праці якого присвячені висвітленню діяльності першого іспанського консула в Одесі Луїса дель Кастильйо, який був призначений на цю посаду у 1802 р., та І. Лимана і В. Константинової [3], які подають інформацію щодо виникнення іноземних консульств у Бердянську, серед яких й іспанського.

Важливими є праці американського спеціаліста з історії Північного Причорномор'я П. Херлікі [4; 5], яка досліджуючи основні причини становлення та розвитку Одеси і механізми формування взаємовигідних торгово-економічних зв'язків міста з сусідніми регіонами та краї-

нами, частково розглядає роль і значення іноземних консулів, у тому числі і консулів Іспанії: Бегера-і-Рібаса та ін., у формуванні дипломатичних відносин між Південною Україною й іншими країнами. А також монографія австрійського професора Р. Агстнера [6], який розкриваючи становлення мережі австрійських консульств на території сучасної України у період з 1785 до 1914 років та їх завдання, безпосередньо згадує про відомого у Миколаєві дипломатичного представника, австрійського підданого Л. Куліссіча, який представляв Австрію й Іспанію.

Не менш важливе значення у розгляді даної тематики мають праці краєзнавчого характеру Г. Чередниченко [7; 8], яка висвітлюючи роль іноземних консульств у Миколаєві та їх значення у розвитку міста, побіжно згадує про відкриття іспанського консульства у місті. Недостатня розробка даного питання й актуалізація проблеми для сучасного розвитку України й обумовлюють необхідність вивчення досвіду дипломатичних зв'язків чорноморсько-азовського регіону з Іспанією.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. відносини між Іспанським королівством і Російською імперією, попри географічну віддаленість обох держав, досягли нової, вищої стадії співробітництва. У першу чергу воно стосувалося політичної співпраці у рамках антинаполеонівських коаліцій і врегулювання міжнародних конфліктів після закінчення наполеонівських воєн. Успішні війни Росії проти Османської імперії (1768-1774 і 1787-1791 рр.) посприяли розвитку торговельних контактів між країнами. Оскільки відповідно до Кючук-Кайнарджийського (1774 р.) і Яського (1791 р.) мирних договорів до Російської імперії відійшли території Північного Приазов'я та Причорномор'я, Кримський півострів, а російським кораблям дозволено вільний вихід у Середземне море. Таким чином, згадані договори послужили важливою передумовою для відкриття нового — середземноморського напрямку російської торгівлі, що був значно ближчим, безпечнішим і вигіднішим для країн Південної Європи, ніж північний шлях до російських портів Балтійського моря. Водночас після поділів Речі Посполитої (1772, 1793 і 1795 рр.) до Росії було приєднано території сучасної Правобережної України. Таким чином у складі Російської імперії опинилися аграрнорозвинені українські землі, що знаходилися значно ближче до Чорного моря, ніж до Балтійського [1, с.264].

Встановлення постійних дипломатичних відносин між Іспанським королівством і Російською імперією відбулося у 1760-х рр., завдяки зусиллям іспанського консула у Санкт-Петербурзі Антоніо Коломбі-і-Пає, головним завданням якого було налагодження ефективної торгівлі. Хоча торговельного договору між двома державами, попри невпин-

ні пропозиції іспанського уряду, так і не було підписано, у 1796 р. іспансько-російська торгівля досягла свого максимуму, але вже в останні роки XVIII ст. вона пригальмувалася. Це було пов'язано з тим, що беручи участь у другій антифранцузькій коаліції європейських держав, російський уряд Павла I 28 липня 1799 р. оголосив війну Іспанії, яка на той час мала тісні політико-економічні відносини з Францією.

Проте, враховуючи той факт, що воєнні дії між країнами фактично не велися, у 1801 році, коли до влади прийшов Олександр I, між Росією й Іспанією був підписаний мирний договір, який проголошував припинення війни між країнами та встановлення між ними «миру, дружби і доброї згоди». Важливим моментом цього договору було те, що обидві сторони домовлялися про відновлення дипломатичних відносин між країнами та про обмін їх дипломатичними представниками. Російсько-іспанський мирний договір був ратифікований іспанським королем Карлом IV — 5 грудня 1801 р., Олександром I — 11 березня 1802 р. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся у Парижі 5 квітня 1802 р.

Зважаючи на підписаний документ, Іспанія прагнула відновити торговельні відносини з Російською імперією. Географічно ближчі, у порівнянні з далеким Петербургом, азовські та чорноморські порти — Феодосія, Керч, Маріуполь, Миколаїв, Одеса, Таганрог, Херсон — були значно привабливішими для іспанських торговців. Оскільки Одеса була найбільшим портовим містом Південної Росії та враховуючи порто-франко, яке діяло з 1820 року, Королівство Іспанії запроваджує консульство в Одесі, тим самим даючи початок розвитку дипломатичних відносин чорноморсько-азовського регіону з Іспанією.

Рішення про створення консульства Королівства Іспанії в Одесі було прийнято у 1802 р., а першим іспанським консулом став Луїс дель Кастильйо, який до цього виконував обов'язки віце-консула у м. Туніс на півночі Африки, де зарекомендував себе професійним дипломатичним робітником. Посаду іспанського консула займав до 1825 р.

Враховуючи тогочасні внутрішні проблеми Іспанії, а саме: збройний конфлікт (1808 р.), який почався у країні та довготривалу антифранцузьку війну, відому в історіографії як «війна за незалежність» (1808-1814 рр.), іспанський уряд звертався до зовнішньої політики тільки у пошуках політичної та військової підтримки. Внаслідок цього, іспанське консульство в Одесі виявилось практично непотрібним. Зважаючи на «важкий стан Королівської скарбниці», від 1 липня 1807 р. консульство не отримувало жодних субсидій від іспанського уряду.

Справжнє поживлення торговельних контактів між Іспанією та російськими портами у басейні Чорного моря стало можливим після за-

вершення наполеонівських воєн у 1815 р. Хоча проблема вільного проходження проток для іспанського флоту, незважаючи на зусилля Мадрида та російської дипломатії, надалі залишалася невирішеною.

Тому, лише від 1816 року діяльність іспанського консульства в Одесі почала налагоджуватися. Відносна стабілізація політичного становища Іспанії сприяла розвитку торгівлі між країнами [2, с.278].

З 1836-1845 рр. посаду консула Іспанії в Одесі очолює Яків Яковлевич Багуер, а з 1846 по 1854 рр. — його син Франц Яковлевич Багуер. Потрібно підкреслити, що з метою зменшення навантаження на консула, у 1849 році іспанський уряд відкриває в Одесі посаду віце-консула, яку очолив купець Йосиф Кальсада. З 1854-1858 рр. він був призначений на посаду іспанського консула в Одесі, проте з 1859 р. — знову був понижений до рангу віце-консула.

Протягом усього періоду перебування на посаді консула, вище указані дипломатичні представники, як і Л. дель Кастильйо надалі стимулювали розвиток відносин між Іспанією та Російською імперією, піклувалися про іспанських підданих, які проживали у консульському окрузі, а також повідомляли про внутрішню ситуацію у чорноморсько-азовських містах.

Починаючи з 1854 року іспанським генеральним консулом в Одесі став Франциск Багер-і-Рібас, який займав цю посаду протягом 10 років. У 1864-1866 рр. на посаду іспанського генерального консула було призначено Карлоса де-Еспанья, а з 1867 року генеральним консулом став Рей, який перебував на цій посаді протягом лише одного року. З 1868-1870 рр. іспанським консулом в Одесі був призначений Дон Хуан де Диос-Рохас. 21 серпня 1862 року іспанським віце-консулом був призначений іспанський підданий Антон Кальсада [9, с.26-27].

З 1871 року іспанським консулом в Одесі стає досвідчений дипломатичний представник Гутьерес Альварес (зустрічається як Гутьерес Гальварес, Альверес Гутьерес), який займав цю посаду протягом 19 років, а у 1877 році був призначений іспанським генеральним консулом. Відповідно, віце-консулом став Олександр Корсі (1884-1890 рр.).

У 1891 році іспанським консулом в Одесі став італійський підданий Іван Котронео, якого у 1894 р. призначають генеральним консулом Іспанії в Одесі, проте, вже наступного року він знову стає іспанським консулом і займає дану посаду до 1901 року. Іспанським віце-консулом стає Альфред Ріва (1891-1901), який у той же час займав посаду португальського консула в Одесі [9, с.28].

З 1901-1914 рр. посаду іспанського консула в Одесі займав Ернесто Фрейре [10, арк.4], віце-консулів — Л.Л. Жданов (1903-1911 рр.) та А.Р. Харі (1912-1914 рр.), який у 1911 р. очолив датське консульство в

Одесі. Потрібно підкреслити, що з 1911 року іспанський уряд, з метою зменшення навантаження на консула та віце-консула, відкрив посаду нештатних консула та віце-консула. Таким чином, у 1911 р. іспанський підданий Еміліо Клара Піньоль був призначений іспанським нештатним консулом в Одесі [11, арк.16]. Проте, у травні того ж року його призначили уже іспанським штатним консулом для Бессарабської, Подільської, Полтавської, Херсонської, за винятком міста Миколаєва, та Чернігівської губерній з перебуванням у м. Одеса [11, арк.23].

Протягом 1915-1919 рр. посаду іспанського консула в Одесі займав іспанський підданий Хосе І. Семпере [12, с.289], у свою чергу віце-консулом став відомий на той час дипломатичний представник, який відіграв провідну роль у розвитку економіки Одеси — бразильський віце-консул (1911-1917 рр.) [13, с.273; 14, с.63], купець Першої гільдії Яків Абрамович Бродський. 10 січня 1911 року Я. Бродський був призначений нештатним іспанським віце-консулом в Одесі [14, с.63], а вже з 1915 року він займав посаду іспанського віце-консула [12, с.289].

Окрім дипломатичних і комерційних справ Я. Бродський займався громадсько-суспільною діяльністю, удостоївся звання почесного громадянина Одеси, був гласним і депутатом Міської думи та членом міської Управи, робив великі внески у розвиток Єврейської лікарні та на потреби народної освіти [15, с.10].

Упродовж 70-х рр. XIX — початку XX ст. російсько-іспанські торгово-економічні відносини у чорноморсько-азовському регіоні досягли значного розвитку. У результаті уряд Іспанії, з метою розширення сфер діяльності, вирішив відкрити консульства у Миколаєві, Бердянську, Таганрозі, Ростові-на-Дону, Маріуполі, Батумі та Новоросійську, які ще з самого початку свого розвитку характеризувалися як зернові регіони, а наприкінці XIX — початку XX ст. ще й регіонами, де почала розвиватися торгівля металом, вугіллям та нафтою, тим самим займаючи провідне місце у зовнішньоторговельній політиці Російської імперії.

У 70-х рр. XIX ст. іспанські консульства почали діяти майже одночасно у Миколаєві та Бердянську, де на сьогоднішній день відомо, що на період 1892-1912 рр. посаду віце-консула Іспанії у місті займав Андрій Йосипович Сангуїнеті [16; 17].

Так, у 1872 році іспанським консулом у Миколаєві став австрійський підданий Людвіг Куліссіч, який з 1859 по 1866 рр. був почесним консульським агентом у Феодосії, де досить добре зарекомендував себе як дипломатичний працівник, але за станом здоров'я склав свої повноваження. З 1869 року він був призначений на посаду австрійського консула у Миколаєві і пробув на цій посаді до 1888 р. [18].

У подальшому, а саме починаючи з 1907 року, віце-консулами Іспанії у Миколаєві були: Франц Максиміліан Август Фішер (11.09.1907-1914), С.Я. Тепер (1919) та консул Тіт Андрійович Баздирев (1915) [19].

На початку 1880-х рр. іспанське консульство починає діяти й у Таганрозі, де на січень 1882 р. консулом у місті став Андрій Деонісійович Мусурі [20, арк.60], виконувачем обов'язків якого був Ніколай Діваріс, а віце-консулом був призначений добре відомий у місті концесіонер з газового освітлення та проведення водопроводу італійський підданий Венедикт Людвигович Мошетті [21, арк.2-9], який обіймав цю посаду до 1908 р. [22]. А у 1895 р. віце-консулом у Таганрозі був його син Луї Мошеті (1895 р.) [23], який окрім цього представляв інтереси Італії у місті. Наступниками стали грецький підданий Негропонт (нажаль повне ім'я невідоме), який очолював цю посаду упродовж 1909-1915 рр. [24] та Георгій Аллоїзович Галатіс (1916 р.) [25, с.102].

Напередодні Першої світової війни чорноморсько-азовські портові міста і надалі продовжували відігравати провідну роль у зовнішньоекономічній діяльності Російської імперії, особливо у зерновій і хлібній торгівлі, що тим самим сприяло відкриттю у цих містах нових іспанських консульств і віце-консульств.

Так, у 1900 р. Іспанія відкрила своє віце-консульство у Ростові-на-Дону, де на посаду віце-консула був призначений Матіас Іванович Ларадо, який пробув на ній до 1916 р. [25, с.118; 26].

З 1903 р. іспанське віце-консульство починає діяти у Батумі, де нештатним віце-консулом став Спадаро, який займав цю посаду до 1907 р. [27, столб.539; 28, столб.546]. А з 1908 р. [29, столб.345] його наступником стає Віконт Генріхович Картанза, якому судилося пробути тут до 1915 р. [30, столб.614].

Починаючи з 1908 р., окрім вище зазначених міст, Іспанія відкриває своє нештатне віце-консульство у Новоросійську, який наприкінці ХІХ ст. займав передові позиції у зовнішньоекономічній діяльності Російської імперії. Досліджуючи дане питання, нами було встановлено, що у місті упродовж з 1908-1917 рр. діяло три консульських працівника: Виводцев (1908-?) [29, столб.345], А. Репніков (1910) [31, столб.746] та Альберт Дюмортьє (1911-1917 рр.) [32, столб.552; 33, столб.782], який з 1916-1917 рр. — став віце-консулом.

Що ж стосується Маріуполя, де також діяло іспанське консульство, то, нажаль на сьогодні нами не встановлено, коли саме воно було відкрито у місті (не пізніше 1895 р.), але у 1895-1916 р. консулом був Йосип Миколайович Видович.

Загалом на початку ХХ ст. Одеський консульський округ Іспанського королівства з центром в Одесі охоплював усю Південну Росію і мав у своєму підпорядкуванні 10 віце-консульств — у Бердянську, Євпаторії, Керчі, Маріуполі, Миколаєві, Таганрозі, Ростові-на-Дону, Феодосії, Батумі та Новоросійську.

На початку 1920 р. у чорноморсько-азовських портових містах остаточно була встановлена радянська влада, що майже повністю припинила діяльність консульських установ у цих містах, розірвавши тим самим усталені міжнародні зв'язки із західним світом.

Таким чином, можна зробити висновок, що упродовж кін. ХVІІІ — початку ХХ ст. російсько-іспанські дипломатичні відносини у чорноморсько-азовських портових містах Російської імперії, незважаючи на складну на той час внутрішню та зовнішню ситуацію в Іспанії, досягли значного розвитку, у результаті чого, урядом Іспанії було відкрито консульства у багатьох портових містах. Активна співпраця між країнами дозволила створити у чорноморсько-азовському регіоні сприятливу економічну кон'юнктуру для швидкого збагачення та виведенню її на міжнародну арену. Такий перебіг дипломатичних відносин між Росією та Іспанією посприяв подальшій співпраці між ними.

Список джерел та літератури

1. Чума Б. Встановлення торговельних відносин Іспанії та Підросійської України у першій чверті ХІХ ст. (за матеріалами іспанського консульства в Одесі) / Богдан Чума // Гуржіївські читання. — Черкаси, 2009. — № 3. — С.264-267.
2. Чума Б. Діяльність Луїса дель Кастильйо на посаді першого консула Королівства Іспанії в Одесі (1804-1825 рр.) / Богдан Чума // Гуржіївські читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. — Вип.4. — С.278-281.
3. Лыман И. Бердяские консулы / Игорь Лыман, Виктория Константинова [Электронный ресурс] // Институт исторической урбанистики: офіційний сайт. — Режим доступу: URL: <http://ti-urbanhistory.org.ua/library-archive/libra>
4. Херлихи П. Европейский город Черноморья. очерки истории Одессы ХІХ века / Патриция Херлихи. — Одесса: Изд-во «Optimum», 2009. — 323 с.
5. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 / Патриція Герлігі. — К.: «Критика», 1999. — 382 с.
6. Агстнер Р. Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785-2010 / Рудольф Агстнер. — Wien-Berlin: Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. — 409 с.
7. Чередниченко Г. Иностранные консульства в Николаеве как культурно-историческое явление ХІХ-ХХ столетий / Галина Чередниченко // Краєзнавчий альманах. — Миколаїв, 2004. — №1. — С.3.
8. Чередниченко Г. Консульський квартал / Галина Чередниченко // Николаевские новости — 2004. — 24-28 мая — С.3.

9. Вовчук Л. Іспанські консули Південної України XIX — поч. XX ст. / Людмила Вовчук // Південна Україна в міжнародних відносинах: історія та сучасність. Збірник матеріалів V регіональної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (21-22 березня 2012 року) / За ред. О.П. Тригуба, Т.С. Богданової. — Миколаїв, 2012. — С.26-30.
10. Державний архів Одеської області, м. Одеса (далі — ДАОО), Ф.2, оп.1а «1901 г.», спр.2825. — 56 л.
11. ДАОО, Ф.2, оп.1а, спр.3453. — 42 л.
12. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1915 год. — Одесса: Изд. Введ. Од. град., 1915. — С.289.
13. Адрес-календарь Одесского градоначальника на 1911 г. — Одесса: Издание «Ведомостей Од. градонач.», 1911. — С.273.
14. Адрес-календарь Одесского градоначальника на 1917 г. — Одесса: Издание «Ведомостей Од. градонач.», 1917. — С.63.
15. Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860-1914 гг.: Очерки истории част. предпринимательства / Б.В. Ананьич. — Л.: Наука, 1991. — С.10.
16. Календарь и Памятная книжка Таврической губернии на 1892 год. изд. Таврического Губернского Статистического Комитета. — Симферополь: Тип. Таврич. Губерн. Правления, 1892. — С.104.
17. Справочная книжка Таврической губернии на 1912 год. / Изд. Таврического Губернского Статистического Комитета. — Симферополь: Тип. Таврич. Губерн. Правления, 1912. — С.170.
18. Вовчук Л. Російсько-австрійські дипломатичні відносини: 1860-1919 рр. (на матеріалах австрійського консульства в Миколаєві). // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — Т.180. Вип.168: Історія. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. — С.65.
19. Вовчук Л. Консули іноземних держав у громадсько-культурному житті Миколаєва (друга половина XIX — 1919 р.) // Аркасівські читання: матеріали I Міжнародної наукової конференції (14-15 квітня 2011 р.). — Миколаїв: МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. — С.168-171.
20. Государственное казенное учреждение Ростовской области «Государственный архив Ростовской области» (далі — ГКУРО «ГАРО»), Ф.579, оп.2, д.90, л.60.
21. ГКУРО «ГАРО», Ф.577, оп.1, д.497, лл.2-9.
22. Адрес-календарь и Справочная книга Таврической губернии на 1908 год., изд. Таврического Губернского Статистического Комитета. — Симферополь: Таврическая Губернская Типография, 1908. — С.120, 297.
23. Памятная книжка области Войска Донского на 1895 год. Издана Областным в Д. Статистическим Комитетом, под редак. Члена-Секретаря Ив. Попова. — Новочеркасск. Областная в. Д. типография, 1894. — С.59-60.
24. Вся область войска Донского и Северный Кавказ на 1909 год. Книга администрации, промышленности и торговли. — Ростов-на-Дону: электропечатня А.И. Тер-Абрамиан, 1909. — Столб.219.

25. Памятная книжка области Войска Донского на 1916 год. Издана Областным в. Д. Статистическим Комитетом. — Новочеркасск: Областная в. Д. типография, 1916. — С.102.
26. Памятная книжка области Войска Донского на 1900 год. Издана Областным в. Д. Статистическим Комитетом, под редак. Члена-Секретаря Ив. Попова. — Новочеркасск: Областная войска Донского типография, 1900. — С.108.
27. Кавказский календарь на 1903 г., изд. по распоряжению Главного начальствующаго гражданской частью на Кавказе, под редакцией Старшего Редактора Статистического Отдела Комитета при Закавказском статистическом комитете, Статского Советника Е. Кондратенко. — Тифлис: Тип. А.В. Кутателадзе, 1902.
28. Кавказский календарь на 1907 г., изд. по распоряжению Закавказского статистического комитета, под редакцией Старшего Редактора Статистического Отдела Д.Д. Пагирева. — Тифлис: Тип. К.П. Козловского, Голованский просп., № 12, 1906.
29. Кавказский календарь на 1908 г., изд. по распоряжению Закавказского статистического комитета, под редакцией Старшего Редактора Статистического Отдела Д.Д. Пагирева. — Тифлис: Тип. К.П. Козловского, Голованский просп., № 12, 1908.
30. Кавказский календарь на 1915., изд. по распоряжению Наместника Его Императорского Величества на Кавказе Канцелярией Наместника под редакцией Вице-Директора Канцелярии В.В. Стратокова. Часть I. — Тифлис: Тип. и переплетенная Т-ва «Либерман и К», Крыловская, 15, 1914.
31. Кавказский календарь на 1910 г., изд. по распоряжению Наместника Его Императорского Величества на Кавказе Канцелярией Наместника под редакцией Вице-Директора Канцелярии В.В. Стратокова. Часть I. — Тифлис: Тип. и переплетенная Т-ва «Либерман и К», Крыловская, 15, 1910.
32. Кавказский календарь на 1911 г., изд. по распоряжению Наместника Его Императорского Величества на Кавказе Канцелярией Наместника под редакцией Вице-Директора Канцелярии В.В. Стратокова. Часть I. — Тифлис: Тип. и переплетенная Т-ва «Либерман и К», Крыловская, 15, 1910.
33. Кавказский календарь на 1917 г., изд. по распоряжению Наместника Его Императорского Величества на Кавказе Канцелярией Наместника под редакцией Вице-Директора Канцелярии В.В. Стратокова. Часть I. — Тифлис: Тип. и переплетенная Т-ва «Либерман и К», Крыловская, 15, 1916.

References

1. Chuma V. Vstanovlennya torhovelnykh vidnosyn Ispanii ta Pidrosiiskoi Ukrainy u pershii chverti XIX st. (za materialamy ispanskogo konsulstva v Odesi) / Boghdan Chuma // Ghurzxiivski chytannya. — Cherkasu. — 2009. - №3. — S.264-267.
2. Chuma V. Dyalnist Luisa del Kastulio na posadi pershoho konsula Korolivstva Ispanii v Odesi (1804-1825) / Boghdan Chuma // Ghurzxiivski chytannya: Zbirnyk naukovykh prats. / Red.kol: V.A. Smolii, O.I. Ghurzxiiv, A.H. Morozov ta in. —

- Cherkasu: Cherkaskyi natsionalnyi universytet im. B. Khmelnytskoho, 2010. — Vyp. 4. — S.278-281.
3. Lyman I. Berdyanskiye konsuly / Ihor Lyman, Victoriya Konstantinova [Elektronnyi resurs] // Instytut istorichnoi urbanistyky: ofitsiyniy sait. — Rezhym dostupu: <http://ri-urbanhistory.org.ua/library-archive/libra>
 4. Kherlikhi P. Evropeiskii ghorod Chernomor'ya. Ocherki istorii Odesy XIX veka / Patrisiya Kherlikhi. — Odessa: Izd-vo «Optimum», 2009. — 323 s.
 5. Kherlikhi P. Odessa. Istoriya mista, 1794-1914 / Patrisiya Kherlikhi. — K.: «Krytyka», 1999. — 382s.
 6. Agstner R. Pro tsisariv, konsuliv i kuptsiv. Avstriya i Ukraina 1785-2010. — Wien-Berlin: Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. — 409s.
 7. Cherednichenko H. Inostrannye konsulstva v Nikolaeve kak kulturno-istoricheskoe yavlenie XIX-XX stoletii / Halina Cherednichenko // Kraeznavchii akmanakh. — Nikolaev. — 2004. — №1. — S.3.
 8. Cherednichenko H. Konsulskii kvartal / Halina Cherednichenko // Nikolaevskie novosti. — 2004. — 24-28 maya — S.3.
 9. Vovchuk L. Ispanski konsuly Pivdennoi Ukrainy XIX — poch. XX st. / Lyudmyla Vovchuk // Pivdenna Ukraina // Mizhnarodnykh vidnosynakh: istoriya ta suchasnist. Zbirnyk materialiv V rehionalnoi naukovu-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh vchenykh (21-22 bereznya 2012 roku) / Za red. O.P. Tryhuba, T.E. Bohdanovoi. — Mykolaiv, 2012. — S.26-30.
 10. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti, m. Odesa (dali DAOO), F. 2, op.1ya «1901 h.», spr.2825. — 56 l.
 11. DAOO, F. 2, op.1ya, spr.4353. — 42 l.
 12. Adres-kalendar Odesskoho hradonachalstva na 1915 god. — Odessa, Izd. Vedom. Od. hrad., 1915. — S.289.
 13. Adres-kalendar Odesskoho hradonachalstva na 1911 god. — Odessa, Izdanie «Vedomostei Od. hradonach.», 1911. — S.273.
 14. Adres-kalendar Odesskoho hradonachalstva na 1917 god. — Odessa, Izdanie «Vedomostei Od. hradonach.», 1917. — S.63.
 15. Ananich B.V. Bankirskie doma v Rossie, 1860-1914 gg.: Ocherki istorii chast. predprinematelstva / B.V. Ananich. - L.: Nauka, 1991. — S.10.
 16. Kalendar i Pamyatnaya knizhka Tavriiskoi hubernii na 1892 god. izd. Tavricheskoho Hubernskoho Statisticheskoho Komiteta. - Simferopol: Tip. Tavrich. Hubern. Pravleniya, 1892. — S. 104.
 17. Spravochnaya knizhka Tavriiskoi hubernii na 1912 god. izd. Tavricheskoho Hubernskoho Statisticheskoho Komiteta. - Simferopol: Tip. Tavrich. Hubern. Pravleniya, 1912. — S. 170.
 18. Vovchuk L. Rosiisko-avstriiski dyplomatychni vidnosyny: 1860-1919 rr. (na materialakh avstriiskoho konsulstva v Mykolaevi). / Lyudmyla Vovchuk // Naukovi pratsi: Naukovo- metodychnyi zhurnal. — T.180. Vyp.168: Istoriya. — Mykolaiv: Vyd-vo ChDU imeni Petra Mohyly, 2012. — S. 65.
 19. Vovchuk L. Konsuly inozemnykh derzhav u hromadsko-kulturnomu zhytti Mykolaeva (druga polovyna XIX — 1919 r.) / Lyudmyla Vovchuk // Arkasivski

- chytannya: materialy I Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (14-15 kvitnya 2011 r.). — Mykolaiv: MDU imeni V.O. Sukhomlynskoho, 2011. — S.168-171.
20. Hosudarstvennoe kazhennoe uchrezhdenie Rostovskoi oblasti «Hosudarstvennyi arkhiv Rostovskoi oblasti» (dali HKURO HARO), F. 579, op.2, d.90. — 1.60.
 21. HKURO HARO, F. 577, op.1, d.497. — ll.2-9.
 22. Adres-kalendar I Spravochnaya kniha Tavriiskoi hubernii na 1908 god. izd. Tavricheskoho Hubernskoho Statisticheskoho Komiteta. - Simferopol: Tavricheskaya Hubernskaya Tipohrafiya, 1908. — S.120, 297.
 23. Pamyatnaya knizhka oblasti Voiska Donskoho na 1895 god. Izhdana Oblastnym v D. Statisticheskim Komitetom, pod redak. Chlena-Sekretarya Iv. Popova. — Novocherkassk. Oblastnaya v. D. tipohrafiya, 1894. — S. 59-60.
 24. Vsyā oblast voiska Donskoho I Severnyi Kavkazh na 1909 god. Kniha administratsyi, promyshlennosti I torhovli. — Rostov-na-Donu: elektropechatnaya A.I. Ter-Abramian, 1909. — Stolb.219;
 25. Pamyatnaya knizhka oblasti Voiska Donskoho na 1916 god. Izhdana Oblastnym v D. Statisticheskim Komitetom, pod redak. Chlena-Sekretarya Iv. Popova. — Novocherkassk. Oblastnaya v. D. tipohrafiya, 1916. — S. 102.
 26. Pamyatnaya knizhka oblasti Voiska Donskoho na 1900 god. Izhdana Oblastnym v D. Statisticheskim Komitetom, pod redak. Chlena-Sekretarya Iv. Popova. — Novocherkassk. Oblastnaya v. D. tipohrafiya, 1900. — S. 108.
 27. Kavkazshkii kalendar na 1903 g., izd. po rasporyazheniiu Hlavnonachalstvuiushchaho hrazhdanskoi chastiu na Kavkaze, pod redaktsyei Snarsheho Redaktora Statisticheskoho Otdela Komiteta pri Zakavkazskom statisticheskom komite, Statiskoho Sovetnika E. Kondratenko. — Tiflis: Tip. A.V. Kutateladze., 1902. — 729 s.
 28. Kavkazshkii kalendar na 1907 g., izd. po rasporyazheniiu Zakavkazskoho statisticheskoho komiteta, pod redaktsyei Snarsheho Redaktora Statisticheskoho Otdela D.D. Pahireva. — Tiflis: Tip. K.P. Rozlovskoho, Holovanskii prosp., № 12, 1906.
 29. Kavkazshkii kalendar na 1908 g., izd. po rasporyazheniiu Zakavkazskoho statisticheskoho komiteta, pod redaktsyei Snarsheho Redaktora Statisticheskoho Otdela D.D. Pahireva. — Tiflis: Tip. K.P. Rozlovskoho, Holovanskii prosp., № 12, 1908.
 30. Kavkazshkii kalendar na 1915 g., izd. po rasporyazheniiu Namesnika Eho Imperatorskoho Velichestva na Kavkaze Kantselyariei Namestnika pod redaktsyei Vitse-Direktora Kantselyarii V.V. Stratokova. Chast I. — Tiflis: Tip. I perepletennaya T-va «Liberan i K», Krylovskaya, 15, 1914.
 31. Kavkazshkii kalendar na 1910 g., izd. po rasporyazheniiu Namesnika Eho Imperatorskoho Velichestva na Kavkaze Kantselyariei Namestnika pod redaktsyei Vitse-Direktora Kantselyarii V.V. Stratokova. Chast I. — Tiflis: Tip. I perepletennaya T-va «Liberan i K», Krylovskaya, 15, 1910.
 32. Kavkazshkii kalendar na 1911 g., izd. po rasporyazheniiu Namesnika Eho Imperatorskoho Velichestva na Kavkaze Kantselyariei Namestnika pod redaktsyei Vitse-Direktora Kantselyarii V.V. Stratokova. Chast I. — Tiflis: Tip. I perepletennaya T-va «Liberan i K», Krylovskaya, 15, 1910.

33. Kavkazshkii kalendar na 1917 g., izd. po rasporyazheniiu Namesnika Eho Imperatorskoho Velichestva na Kavkaze Kantselyariei Namestnika pod redaktsyei Vitse-Direktora Kantselyarii V.V. Stratokova. Chast I. — Tiflis: Tip. I perepletennaya T-va «Liberman i K», Krylovskaya, 15, 1916.

Стаття надійшла до редакції 15.08.2014 р.

Л.А. Вовчук

Российско-испанские дипломатические связи (на материалах испанских представительств в черноморско-азовских портовых городах Российской империи кон. XVIII — начала XX ст.)

В работе исследуются российско-испанские дипломатические связи периода с кон. XVIII начала XX ст. Автор акцентирует внимание на дипломатических отношениях между Испанией и черноморско-азовскими портовыми городами Российской империи и установление Испанией там своих консульств, с целью усиления политических, экономических и культурных отношений между ними, а также на значении данного сотрудничества в дальнейшей судьбе Украины.

Ключевые слова: дипломатические отношения, консул, консульство, Российская империя, Испания, черноморско-азовский регион, Одесса, Николаев, Новороссийск, Бердянск, Батуми, Таганрог, Ростов-на-Дону.

L. Vovchuk

Russian-Spanish diplomatic relations (the material of the Spanish representation in the azov-black sea port city Russian empire. Late xviii - beginning of xx century)

Diplomatical relations between Russia and Spain late XVIII - beginning of XX century are research in this article. Author accepts your attention on diplomatical relations between Spain and the Azov-Black Sea ports of Russian Empire and setting Spanish consulars there, with aim intensification political, economical and cultural relations between countries and sense of this co operations in the future of Ukraine too.

Key words: the diplomatical relations, consul, consular, Russian empire, Spain, Azov-Black Sea region, Odesa, Mykolaiv, Novorossiysk, Berdyansk, Batumi, Taganrog, Rostov-on-Don.

В.В. Гоцуляк

НАМЕРКНУЧА СЛАВА ЧЕРКАЩАН

Рецензія на видання: Черкащини славетні імена / [Бушин М.І., Лазуренко В.М., Вишневський В.С. та ін.]. — Черкаси : ДП “Черкаський ЦНП”, 20013. — 710 с.

На сучасному етапі становлення української історичної науки посилюється увага до національного і культурного розвитку українського суспільства ХХ — початку ХХІ ст. Досить чітко окреслилася тенденція поглибленого інтересу до історії окремих регіонів, міст, конкретних пам’яток, а також до маловідомих так би мовити “місцевих діячів”, української культури, науки освіти, громадського і просвітницького руху, представників промисловості, сільського господарства та ін. Саме актуалізація ролі подібних досліджень спонукає сучасних вчених дедалі частіше звертатися до надбань тих людей, які зробили визначний внесок у розвиток регіонів України.

Саме таке завдання поставив перед собою авторський колектив науковців під керівництвом доктора історичних наук, професора, академіка Української академії історичних наук, заслуженого працівника освіти України, стипендіата Президента України, лауреата Премії Дмитра Яворницького М.І. Бушина, який підготував змістовне видання “Черкащини славетні імена”.

Задум полягав у тому, щоб б на рівні інформаційно-біографічних матеріалів показати внесок в славетну історію Черкащини людей, які своєю самовідданою працею примножили її славу. А вона є невмирущою, бо овіяна зусиллями багатьох поколінь черкащан. Як зазначається в самій книзі на цій землі народилися відомі українські діячі, зокрема І. Нечуй-Левицький, М. Смотрицький, О. Корнійчук, І. Ле, С. Єфремов, Л. Білецький, І. Тогобочний, П. Смирненко, С. і К. Яхненки, С. Гулак-Артемівський і К. Стеценко, І. Жакевич, І. Падалка, В. Доманицький, В. Авраменко, І. Піддубний, О. Коломийченко, М. Пономаренко, Д. Петренко, Ю. Ілленко, В. Артеменко, В. Чорновіл та багато інших. На землі Черкащини жили й творили Г. Сковорода, І. Котляревський, А. Міцкевич, О. Пушкін, І. Мечников, Є. Гребінка, П. Чайковський, М. Лисенко, Д. Нарбут, В. Симоненко, Р. Кириченко, Н. Попова, О. Павловська, А. Пашкевич.

Навіть частковий перелік цих та інших імен таких, як М. Максимович, С. Подолинський, Л. Семеренко, П. Юркевич, О. Бах,

М. Біляшевський, А. Кримський, І. Гаркуша, В. Ляскоронський, І. Шевченко, І. Гуржій, І. Шульга та багатьох інших засвідчує той факт, що великі труднощі стояли перед авторським колективом очолюваним М.І. Бушиним. Разом з керівником проекту зусиль у справі збору та опрацювання матеріалу доклали В.С. Вишневський, Ю.Ю. Ілляшенко, Т.С. Калиновська, Л.В. Красіна-Филь, А.І. Лисенко, І.В. Перехрест, М.Г. Семенченко, І.Ю. Стадник, Л.М. Тептюк, О.М. Филь, С.С. Хльобас, О.С. Худoley, О.О. Яшан. Всі вони опрацювати величезний за обсягом фактографічний матеріал та успішно впровадили з поставленими завданнями.

Однак, як слушно зазначив проф. М.І. Бушин, через великий обсяг зібраного матеріалу, можливо не всі, хто цього заслуговує, потрапили на сторінки книги «Черкащини славетні імена». Тому автори сподіваються, що читачі внесуть свої доповнення, які будуть враховані в подальшому при підготовці наступного видання про людей, які прославили наш Черкаський край [С. 15].

Книга побудована за продуманою структурою яку складають: Указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення Черкаської області від 7 січня 1954 р.; Постанова Верховної Ради України “Про відзначення 60-річчя утворення Черкаської області від 21 травня 2013 року; Передмова” і далі подається життєпис відомих уродженців Черкащини а саме: двічі Героїв Радянського Союзу; Герої Радянського Союзу; Повних кавалерів ордена Слави; двічі Героїв Соціалістичної Праці, Героїв соціалістичної Праці, Героїв України, заслужених працівників України та Післямова [С. 709].

У «Передмові» М.І. Бушин занурюється в багатостолітню історію краю, нерозривно зв'язаного з Київщиною, інформує про виникнення міста Черкаси, Канева, виникнення українського козацтва, участь козацьких Канівського, Корсунського, Черкаського, Чигиринського полків в Українській національній революції середини XVII ст. Автор також вказує, що місто Черкаси тривалий час перебувало у складі Польщі і в 1791 р. воно отримало магдебурзьке право, а з 1797 року стало повітовим центром Київської губернії. Зі вступної статті довідуємося, що у другій половині XIX — на початку XX ст. починається стрімке піднесення економічного зростання, м. Черкаси і самого регіону, який у наступне десятиріччя стає осередком народної волелюбності, повстанських загонів Холодноярської республіки та ін.

Далі автор досить детально зупиняється на подіях Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. на Черкащині, яка стає ареною жорстких битв у тому числі славетній Корсунь-Шевченківській битві. Війні, під час якої наші легендарні земляки - І.Черняхівський, І.Степаненко -

стали двічі Героями Радянського Союзу. Овіяні славою імена близько 160-и уродженців сіл і міст Черкащини, які отримали звання Героя Радянського Союзу і понад 20 черкашан стали повними кавалерами ордена Слави.

За переконанням автора Черкаська земля багата і на трударів, з яких вийшло сто шістдесят Героїв Соціалістичної Праці, семеро повних кавалерів орденів Трудової Слави. Учений з гордістю заявляє про те, що якщо державним осередком батьківщини беззаперечно вважається столиця Київ, то, на його думку, історичним, духовним центром без перебільшення можна назвати «мою рідну Черкащину» [С. 14]. На останок М.І. Бушин називає імена уродженців Черкащини - Лауреатів Національної премії України ім. Тараса Шевченка і анонсує нове видання “Тут, над Дніпром” де будуть вміщені змістовні оповіді про них.

Нарисам про двічі Героїв Радянського Союзу передую повідомлення під назвою «За Ваш геройський подвиг» у якому йдеться про виникнення найвищої відзнаки Країни Рад — звання Героя Радянського Союзу, яке поряд з представниками інших національностей отримали 2069 уродженців України. У цьому повідомленні зазначається, що це звання отримали 157 уродженців сіл і міст Черкащини. Передмова і вступ до біографічних відомостей є змістовними і засвідчують той факт, що кожне ім'я краянина осяяне безсмертною славою, всенародною любов'ю та визнанням їх ратних подвигів.

Основна частина видання присвячена біографічним відомостям про двічі Героїв Радянського Союзу — І.П. Степаненка, І.Д. Черняхівського, Героям Радянського Союзу — Я.Т. Андрюшенка, П.Ю. Атамановського, Л.П. Бердичевського, Н.І. Біганенко, С.Р. Богайчука, В.Р. Бойка, Г.Є. Брика, І.Н. Бровченка, І.С. Буркута, А.Ф. Буца, М.Г. Василенка, Ю.А. Воїншина, О.П. Волошина, О.Ф. Гараня, П.П. Гнучого, П.М. Голодняка, І.К. Голубця, В.А. Гончарука, А.А. Гриба, М.І. Гриба, В.С. Гришка, М.Т. Гуріненка, Г.І. Давиденка, І.Ш. Двохбального, М.Н. Дейнеженка, М.Я. Дзигунського, Д.Г. Діденка, П.Ф. Дмитрика, І.Г. Драченка, І.О. Дриженка, А.І. Дробахи, С.П. Дуплія, М.С. Дяченка, В.М. Жагала, Я.Г. Заверталоюка, М.П. Загородського, К.П. Заклепи, С.С. Запорожця, О.А. Захарчука, Й.П. Зеленьюка, Ф.М. Зінченка, І.М. Зоріна, І.Х. Каладнюка, І.Ф. Кириченка, О.К. Клинівського, С.П. Кабця, О.Ф. Конякіна, Й.П. Корчака, А.М. Костенка, Х.М. Краснокутського, В.М. Кротта, В.К. Кротюка, А.І. Кудерського, С.З. Кульбашного, О.М. Кунця, С.А. Куниці, І.Г. Куперштейна, М.О. Ластовського, Д.Т. Левченка, М.К. Леонченка, І.Й. Лисенка, М.О. Лисенка, Т.О. Литвиненка, Ф.Г. Литвиюка, С.О. Литовченка, О.Т. Лінчука,

Т.Т. Лободи, М.Я. Любарського, Г.М. Лютого, Г.Г. Лялька, М.В. Мамая, І.В. Мартиненка, В.Г. Масича, І.Ф. Медвідя, А.І. Мигаля, Р.І. Мільнера, С.Є. Мірошніченка, І.О. Морозова, К.П. Нездолія, М.Т. Ніковського, В.С. Олейникова, І.Я. Орла, Ф.П. Палія, Н.М. Пархоменка, І.А. Пахолюка, Є.К. Перевертнюка, Г.О. Петренка, М.В. Півнюка, М.Ю. Плисюка, Д.К. Погрібного, В.П. Подзігуна, І.І. Поліщука, С.К. Поліщука, Г.Д. Поповича, М.Н. Потужний, О.І. Радзівського, В.І. Рибалка, В.Г. Романюка, В.А. Рувінського, М.К. Руденка, В.М. Ружина, Ю.В. Садовського, Г.Л. Світличного, В.Т. Сенатора, М.Л. Сидоренка, Б.Я. Скитиби, Г.М. Скляра, Я.С. Скусніченка, Я.О. Сovenка, М.С. Солнцева, Т.І. Солопенка, О.К. Стеблівського, О.А. Стрижаченка, М.А. Сукача, В.Я. Супруна І.Л. Танцюри, П.В. Тертишного, В.Г. Тирси, О.Т. Тищенко, Є.К. Тищика, Н.К. Ткаченка, П.Г. Тур'яни, Г.Є. Тященко, І.М. Удода, І.М. Уса, С.Я. Устименка, В.П. Фесенка, К.Я. Франчука, О.В. Фуковського, В.С. Хімича, І.А. Хоменка, І.Ф. Хоменка, С.С. Цвіка, М.С. Цибульського, М.П. Цисельського, К.Ф. Чекаля, Л.Г. Чередніченка, М.Р. Чмиренка, І.Г. Чорного, П.Д. Чуенка, М.К. Чупилка, В.П. Шабанова, Г.І. Шевченка, М.С. Шевченка, А.О. Шіндера, О.К. Шляхтича, І.М. Шмига, П.С. Шпака, П.Ф. Штанька, Г.М. Штерна, К.М. Шумського, П.Х. Юрченка, Ф.С. Юрченка, І.С. Якубовського, П.П. Ярового, та П.С. Ярового [С. 21-185]

Наступний розділ книги присвячений повним кавалерам ордена Слави, який як і попередні містить вступну частину де йдеться про історію заснування держаної відзнаки для солдат. Автори видання вмістили у розділі відомості про М.К. Андрієнка, О.Н. Баранникова, Г.П. Березу, А.Н. Бідана, Ю.Л. Білоконя, І.В. Варяницю, А.Л. Грузиненка, І.Г. Драченка (до речі й Героя Радянського Союзу), А.Л. Дерев'янка, М.Т. Дорошенка, Я.П. Збарцького, В.П. Карандевича, В.З. Кибального, Г.Ю. Клименка, Д.Р. Ковриги, І.П. Козки, І.В. Козятинського, П.Я. Кравця, Г.Л. Криворучка, В.М. Лисака, І.С. Мірошніченка, В.М. Оришечка, Л.А. Пишного, Г.Ф. Руденка, І.Ф. Скалія, В.І. Томенка, М.М. Харченка, В.А. Хижняка, Є.І. Чорнокія, А.М. Шраменка, І.А. Яроцького.

Такий же підхід спостерігаємо при описі біографічних даних черкашан двічі удостоєних звання Героя Соціалістичної праці, серед яких: Г.І. Байда, Б.П. Бугаєв, Г.Є. Бурлацька, Ф.І. Дубковецький, О.Н. Парубок, та Герої Соціалістичної праці — А.В. Аршинов, О.М. Бах, Ф.М. Безугла, С.А. Бердак, Ф.Г. Береговий, М.Т. Білокур, О.Г. Білоус, А.І. Бовсуновський, І.Ф. Бондарчук, В.М. Бражник,

М.С. Братко, Н.А. Братко, І.Я. Брюховецький, М.Д. Бубновський, І.С. Васильченко, М.К. Величко, П.Г. Власенко, Я.К. Вовк, І.Х. Вовчок, Т.І. Водяник, І.Р. Волинець, Т.А. Гаврилова, Т.В. Гайовий, П.Х. Гаркавий, Д.М. Гармаш, Т.О. Гиндич, М.В. Гнатенко, П.С. Головатенко, М.М. Головченко, С.Ф. Голяченко, М.С. Гонда, Л.Р. Гонор, М.Й. Гончар, Т.Н. Горбачова, З.В. Горбонос, Г.І. Горгула, І.І. Гребенюк, П.Г. Гудзенко, Г.М. Гук, Ф.М. Гуржій, Ж.Д. Давиденко, І.П. Дашко, Є.П. Діхтяр, Г.М. Довгошия, В.П. Двірна, В.О. Дриженко, П.О. Журавський, В.М. Заболотний, С.В. Забродський, І.Д. Завертайло, Г.І. Загородній, Г.А. Залозна, Г.В. Запісецький, К.І. Затока, М.В. Здоровець, В.П. Зінник, Г.Ф. Іваніді, Л.О. Іваніщенко, В.К. Іванов, М.П. Іванченко, Є.Д. Ільченко, В.М. Кавун, С.Р. Карбовський, О.К. Касименко, В.К. Кива, М.Х. Кирилов, Ф.К. Кирилук, Є.А. Кириченко, П.Д. Кисиль, Т.Ф. Кізлик, І.П. Клименко, А.Я. Кобзар, О.П. Каваленко, М.І. Коваленко, І.Ф. Козачок, В.М. Комар, І.П. Кондратюк, В.Г. Кононенко, С.С. Коношевич, М.В. Консовський, О.Є. Корнійчук, Л.А. Копійка, В.П. Котенко, А.І. Котляр, Т.П. Кравченко (Ганжа), П.А. Криса, М.С. Кулик, І.Т. Курінний, В.Ф. Лебідь, П.Ф. Лазаренко, П.Г. Левченко, К.Я. Левченко, В.М. Левчик, М.М. Лемещук (Фещенко), І.А. Лут, Ф.П. Лут, І.К. Лутак, Є.М. Любомська, К.Я. Любота, П.Й. Мальований, І.К. Максименко, О.С. Мартовщук, М.О. Марченко, В.М. Матвійко, П.Т. Мельник, Н.В. Михайленко, Г.К. Міхненко, Д.А. Міщанюк, Н.В. Міщенко(Рева), Л.І. Мямліна, Я.К. Музика, П.Г. Надєжда, М.А. Нелінь, А.І. Нерубайський, Г.С. Нерух, Д.Г. Олійник, Д.С. Півень, К.О. Полатайло, В.Г. Полтавець, Є.Л. Полтавець, В.С. Помазан, М.І. Потяга, М.В. Пріхно, П.І. Пріхно, І.П. Пух, Г.І. Руренко, Ф.П. Сакун, М.Д. Самборський, М.Т. Северенчук, О.І. Семиволос, М.І. Семиліт, Х.І. Семчак, М.М. Скулимовська, М.Д. Слюсар, Ю.К. Смолич, О.Г. Снігур, М.А. Собко, О.Т. Сологуб, С.Ф. Столярчук, Г.Г. Суддя, О.М. Супрун, П.К. Тацько, Є.І. Титаренко, М.М. Ткаченко, Д.І. Ткаченко, Г.П. Федорець (Ільченко), М.М. Фещенко (Лемещук), Г.Д. Хандусь, Д.П. Харченко, І.К. Харченко, Г.Я. Царик, П.І. Цвігоха, К.Є. Цибенко, Ф.С. Чембай, О.П. Чемерис, І.Н. Чернега, Г.М. Швед, І.І. Швець, Г.Г. Єрошенко, Г.З. Яковенко, С.С. Яценко [С. 230-373].

Із змістовного видання також дізнаємося що з 1991 р., коли відбувався процес створення незалежної України у 1998 р. було затверджено звання «Герой України», яким нагороджені й черкашани — Г.Б. Бобров, М.С. Васильченко, І.Ю. Даниленко, К.М. Дерев'яно (по-смертно), Р.О. Кириченко (по-смертно), Ю.А. Косюк, Ю.Ф. Мельник,

Д.О. Мельничук, В.В. Моргун, І.Є. Палій, О.В. Приліпко,
Т.С. Прошкуратова, М.І. Сікорський, С.В. Червонописький,
В.М. Чорновіл, П.С.Шилюк [377-417].

Щоб не втомлювати читача зазначимо, що досить сумлінно опрацьовані біографічні матеріали осіб нагороджених почесними званнями «Залужені працівники України» у різних галузях народного господарства, техніка, культури та освіти, якими за нашими даними почерпнутими з книги нагороджено 220 осіб, серед них більшість уродженців Черкаського краю [С. 430-702]. З їх здобутками уважний читач із зацікавленістю ознайомиться взявши в руки це солідна видання.

Цілкою природною і доречною є Післямова «Їх життєвий шлях примножив славу Черкащини» підготовлену д.і.н., професором В.М. Лазуренком [С. 703-708]. В ній автором чітко й послідовно подана оцінка Б. Хмельницького й Т. Шевченка, наведені імена відомих українських просвітників й письменників, літературознавців, підприємців-цукрозаводчиків, олімпійських чемпіонів і чемпіонів світу, науковців, двічі героїв і Героїв Радянського Союзу, Соціалістичної праці та Героїв України. Окремо згадано про лауреатів Національної премії України імені Т. Шевченка в галузі літератури та інших галузей культури.

В.М. Лазуренко свідомий того, що створення життєписів відомих уродженців Черкаського краю, популяризація їхнього життя і діяльності є необхідним для наслідування та виховання підростаючого покоління. Він також віддає належне авторському колективу та М.І. Бушину, які здійснили величезну за обсягом пошукову роботу, зібрали й опрацювали матеріали, значна частина яких досі була невідомою широкому загалу.

Усі проаналізовані параметри видання надзвичайно повчальні своїм змістом. І хоча в окремих випадках фігурує певна обмеженість біографічного матеріалу, та, попри те, видання корисне введенням у науковий обіг численних імен, значного за обсягом фактичного матеріалу, який за своїм змістом впливатиме на розширення свідомості шкільної й студентської молоді, громадськості й звичайних жителів Черкащини й поповнить їх знання про ратні трудові подвиги славетних земляків і у цілому сприятиме національно-патріотичному вихованню населення України. Рецензована книга заслуговує на широку увагу наукової громадськості й заслуговує на поширення її здобутків у різних регіонах України.

О.С. Рубльов

РЕЦЕНЗІЯ

Пархоменко В. Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914–1921 рр. в українській мемуаристиці: монографія / Владислав Пархоменко. – Миколаїв: Іліон, 2014. – 480 с.

Поява цієї праці на диво органічно вписується у сучасний вітчизняний суспільно-політичний та історіографічний контекст – століття з початку Першої світової війни (Великої війни, за визначенням сучасників), яка, безперечно, актуалізувала національно-визвольну боротьбу українців по обидва боки лінії фронтів й зрештою спричинила вітчизняні Визвольні змагання 1917–1921 рр. У цьому сенсі В. Пархоменко, безперечно, правий, взявши за точку відліку саме 1914 р. Актуальність теми дослідження підсилюється не лише сумним ювілеєм – століттям від початку мілітарного протистояння двох потужних військово-політичних блоків – Антанти й Четверного Союзу. Тема «війна і революція» столітньої давнини примхливо корелюється з темою сучасної «революції гідності» й черговою агресією імперської Росії проти суверенної Української держави (байдуже, у якій формі кремлівська пропаганда камуфлює цю свою агресію).

Як наголошується у книзі, проблема фіксації й осмислення подій новітніх Визвольних змагань українського народу, як лідерами, так й рядовими учасниками, постала ще безпосередньо у перебігу драматичних подій Української революції 1917–1921 рр. Актуалізував це питання історик Іван Кревецький (1883–1940) у невеликій розвідці «Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння», надрукованій 1919 р. у розпалі Української революції у відповідь на цю злободенну проблему [1, с.31]. Зауваживши нечисленність вітчизняної мемуаристики XVII–XVIII ст., автор наголошував, що «найгірше стоїть справа з найновішими часами», починаючи з XIX ст., на яке припадає національно-культурне й суспільно-політичне відродження «на всім просторі українських земель». І Кревецький звертав увагу на вузьке коло мемуарних маркерів цього відродження поза лаконічними «життєписами головних діячів його — та й то не всіх і не завсіди докладних», висловивши жаль, що більшість українських діячів XIX ст. «відійшли від нас без сповіді життя», забравши з собою у могилу «скільки цікавого». [2, с.13-14]. На противагу вітчизняному легковажному ставленню до написання споминів наводився приклад інших європейських народів, насамперед сусідніх поляків.

Наголосивши, що «живемо в часах високоісторичних», коли «на наших очах на руїнах Росії й Австро-Угорщини повстає також *Українська Держава*», І. Кривецький закликав співвітчизників докласти максимальних зусиль щодо щоденникової й мемуарної форми фіксації актуальних подій: «Не тільки провідники народу обов'язані передати грядущим поколінням звіт зі своєї діяльності. Зробити це мають обов'язок усі, хто тільки брав яку-небудь участь в подіях наших історичних часів. І не тільки ті, що брали чинну участь. Також і глядачі, пасивні свідки тільки, можуть і повинні поділитися своїми поміченнями і враженнями з великої хвилі з ними, що житимуть після них. В кожного знайдеться чимало переживань, які слід зберегти перед вічним забуттям» [3, с.19].

Водночас Кривецький зауважував, що «передавати на папір треба все до найменших подробиць», оскільки чимало з того, що сьогодні здавалося малоцікавим або й взагалі не вартим уваги, «може бути для історика дуже навіть цікавим і цінним матеріалом (наприклад, все, що підходить нині під назву т. зв. «буденщини»), передавати слід «по змозі якнайточніше і найповніше — з іменами, датами, цифрами [...]». На переконання І. Кривецького: «Передавати треба *негайно*, за свіжої пам'яті, не чекаючи, аж багато призабудеться. *Записки*, зроблені під час або безпосередньо після якоїсь події, мають для історика багато більшу вартість, чим *спомини* (мемуари — французьке слово), писані пізніше, з пам'яті (хоч і спомини найкраще писати на основі зроблених у свій час записок й інших матеріалів, тоді вартість їх рівна запискам!)» [4, с.19-20] (тут і далі виділення по тексту — І. Кривецького. — *О. Р.*). Наголошувалася неоціненна вартість записок — споминів — мемуарів як, з одного боку, «нічим незаступного *матеріалу для історика*», з іншого — важливого дидактико-патріотичного чинника у справі виховання майбутніх поколінь: «Бо ніякі урядові акти чи документи не відтворюють, не в силі відтворити і в часті того, що діялося на наших землях за наших часів, що *переживали* ми тілом і душею.

Історія без особистих споминів це немов книга без ілюстрацій.

Та не тільки як цінний матеріал для історика важні спомини з наших днів. Вони становитимуть також важний *національно-виховуючий чинник*. Бо вони розбуджуватимуть серед грядущих поколінь національну *традицію*, якої в нас нині так дуже мало, а з тим і — *національну свідомість*.

Читаючи спомини ці, грядущі покоління довідаються з них, хто такі були їх батьки, та чий вони діти. Спомини піднесуть блиск родини, з якої автор походить, і на віки зв'яжуть його рід з історією України» [5, с.26-21].

Брошура І. Кривецького 1919 р. «Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння», поширювана серед старшин і стрільців Української Галицької армії, його ж розширена праця на цю ж тематику у співавторстві

ві з О. Назаруком «Як писати мемуари?» 1921 р. [6, с.34] стали дороговказом й водночас методичним посібником для багатьох лідерів й рядових учасників Української революції 1917–1921 рр. [7, с.113-114]. Принаймні переважна більшість провідних діячів Визвольних змагань залишили спогяди, щоденники, синтетичні праці історико-мемуарного спрямування. До цього їх спонукала, за словами Р. Я. Пирога, «іманентна потреба осмислити причини невдач державотворчих проєктів, пояснити свої позиції, дати оцінку іншим політичним силам і діячам, врешті — здійснити історичну фіксацію подій, учасниками яких були самі» [8, с.31-32].

У монографії миколаївського дослідника уперше комплексно й системно проаналізована вітчизняна історико-мемуарна спадщина як джерело з історії національно-визвольної боротьби в Україні 1914–1921 рр. Автором загалом вдало класифіковано джерелознавчий та історіографічний матеріал з української мемуаристики революційної доби. Особлива увага (і це безперечне досягнення ученого) звертається на особистісний контекст формування комплексу вітчизняної мемуаристики про події Української революції, персональну мотивацію написання спогадів, з'ясовується ступінь їхньої об'єктивності/суб'єктивності. Охарактеризовано вплив мемуарів, присвячених буремним 1914–1921 рр. на формування сучасної наукової української історіографії.

Крім стандартних вступу і висновків, книга В. Пархоменка складається з п'яти основних розділів: «Історіографія та джерельна база дослідження»; «Українська Центральна Рада та УНР в історико-мемуарній літературі»; «Українська Держава П. Скоропадського у спогадах сучасників»; «Директорія УНР у світлі мемуаристики»; «Визвольні змагання в Галичині у 1914–1919 рр. в мемуарній спадщині». Така побудова структури монографії дозволяє, на наш погляд, з достатньою повнотою охопити увесь спектр подій вітчизняних Визвольних змагань та його репрезентованість у мемуаристиці.

Важливим здобутком В. Пархоменка, на наше переконання, є його спроба виокремити такий специфічний період вітчизняної мемуаристики революційних подій в Україні 1917–1921 рр. як переможне для тоталітарного СРСР завершення Другої світової війни й подальша його територіальна експансія. Завершення війни дало можливість кремлівському керівництву та його репресивному апарату «розквитатися» з деякими авторами «націоналістичних мемуарів», які через збіг обставин опинилися на території Центрально-Східної Європи, контрольованій радянськими військами. У книзі наводиться приклад допиту 19 жовтня 1945 р. у Києві у НКГБ УРСР заарештованого М. Галагана (затриманого 24 травня того ж року у Празі й вивезеного до Києва), якому інкримінувалося написання «антирадянських спогадів» «З моїх споминів» (зокрема, третьої частини мемуа-

рів). На запитання: «В какой форме Вы написали свои воспоминания о Великой Октябрьской революции и создании Советской власти на Украине и в России?» – в'язень відверто відповів: «Я був проти створення радянського уряду на Україні. Тоді я стояв на платформі створення Української буржуазно-демократичної республіки, оскільки вважав, що на Україні ще не прийшов час для здійснення соціалістичної революції й створення радянської влади; я був проти встановлення диктатури пролетаріату» [9, с.42].

Автор монографії вказує, що аналогічні обвинувачення (чи то у написанні «антирадянських спогадів», чи у зберіганні такої літератури) висувалися й іншим затриманим репресивним апаратом на шойно окупованій території Центрально-Східної Європи – єпископу УГКЦ Г. Хомишину, генерал-поручнику Армії УНР В. Сінклеру та ін. Іноді «речовим доказом» проти ув'язнених осіб слугували й згадки у мемуарній літературі про їхню військову чи політичну біографію 1914–1921 рр.

Очевидно, що коло українських політичних діячів і військових, які опинилися в еміграції у міжвоєнній Європі й мали нещастя потрапити до зони контролю СРСР, було набагато більшим, аніж про це згадує В. Пархоменко. Ще 16 липня 1922 р. лідер російських більшовиків В. Ульянов-Ленін інструктував свого майбутнього спадкоємця Й. Джугашвілі-Сталіна, як слід поводитися на загарбаній Україні: *«Харьков обшарить, мы его не знаем, это для нас «заграница». Чистить надо быстро [...]»* [10, с.545]. Наприкінці 1944 р. – у першій половині 1945 р. репресивний апарат СРСР дістав можливість «обшарити» значно більший ареал близького й контрольованого зарубіжжя – у самій лише «визвольній» Празі було заарештовано понад 100 українських політичних, культурно-освітніх й військових діячів – переважно з кіл політичної еміграції й серед них, зокрема, чимало авторів спогадів про добу Визвольних змагань.

Сталінський «СМЕРШ» «обшарював» не лише столицю Чехословаччини, а й територію Польщі, Румунії і навіть (тимчасово) Відень. Серед заарештованих були генерали О. Греків, Г. Порохівський, політики М. Славінський, І. Фещенко-Чопівський й десятки – десятки інших. До речі, долі і спогадам Івана Фещенко-Чопівського, міністра торгівлі та промисловості в українських національних урядах 1918–1919 рр., заарештованого НКВД 14 березня 1945 р. у Катовицах (Польща), можна було б автору у монографії приділити більшу увагу [11, с.295]. Кожного з ув'язнених «контрреволюціонерів» органи безпеки СРСР докладно розпитували про його політичну діяльність, військову біографію 1914–1921 рр. й подальшого періоду. Ретельно фіксувалися посади, міністерства, війсь-

кові частини, звання, нагороди затриманих, їхнє ставлення до «української справи» й більшовицької адміністрації тоді й на момент арешту. Відтак сформувався специфічний комплекс спогадів-біографій, що у них відповіді/оцінки переважно формувалися й фіксувалися на догоду слідчим, що, втім, не заперечує їхньої певної інформативної цінності для дослідника вітчизняної мемуаристики доби Визвольних змагань.

Отже, на нашу думку, цей аспект вітчизняної мемуаристики й водночас історичної біографістики заслуговує на подальше поглиблене вивчення. Крім того, повоєнні «успіхи» сталінського репресивного апарату у боротьбі з українською політичною еміграцією у міжвоєнній Європі щільно пов'язані з нагромадженою упродовж 1920–1930-х рр. в УССР «базою даних» про мемуарну спадщину й представників української політичної еміграції у Європі й Америці. Адже більшість спогадів вітчизняних політиків і військових про події 1914–1921 рр. в Україні таки потрапляла до УССР – бодай до обмеженої кількості осередків, де й зберігалася у «спецсховах/спецхранах». Серед таких «режимних» осередків можна згадати, зокрема, особистий секретаріат наркома освіти УССР 1927–1933 рр. М. Скрипника, а також бібліотеку Інституту історії партії при ЦК КП(б)У. Наявність таких «грифованих» видань ретельно фіксувалася Головлітом УССР й слугувала базою для формування відповідних картотек репресивним апаратом тоталітарного режиму.

В. Пархоменко слушно наголошує, що з відновленням державної незалежності України 1991 р. розпочався сучасний етап вітчизняної мемуаристики. У переважній більшості випадків теоретичному осмисленню специфіки жанру цієї спеціальної історичної дисципліни передувала доволі потужна хвиля (справжній вибух) різного рівня археографічних публікацій (передруків) спогадів чільних діячів й (більш-менш) рядових учасників Української революції 1917–1921 рр. й часів вітчизняної історії від початку Першої світової війни 1914 р. Характерний у цьому відношенні наведений В. Пархоменком приклад передруку в «Українському історичному журналі» 1992–1993 рр. «Моїх споминів про недавнє минуле» Д. Дорошенка.

Завершується дослідження В. Пархоменка вміщеним у книзі представницьким списком використаних джерел і літератури (с. 364–479). Одначе, на нашу думку, у монографії надзвичайно бажаним був би й такий допоміжний показчик, як список імен осіб, які згадуються у книзі – учасників подій 1914–1921 рр., в тому числі й авторів спогадів, а також науковців-істориків, які розробляють цю тематику. Очевидно, що наявність такого показчика суттєво полегшило б читачеві роботу з цим вартісним дослідженням миколаївського ученого.

Отже, змістовна праця «Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914–1921 рр. в українській мемуаристиці», з одного боку, підсумовує попередні напрацювання вітчизняної мемуарної й наукової літератури, з іншого ж – виступає стимулом й закликає до подальшого поглибленого вивчення цієї складної й делікатної проблеми.

Список джерел та літератури

1. Кревецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння / Іван Кревецький. — Кам'янець: Видання «Стрільця», органу Галицької армії, 1919.
2. Кревецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння / Іван Кревецький. — Кам'янець: Видання «Стрільця», органу Галицької армії, 1919.
3. Кревецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння / Іван Кревецький. — Кам'янець: Видання «Стрільця», органу Галицької армії, 1919.
4. Кревецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння / Іван Кревецький. — Кам'янець: Видання «Стрільця», органу Галицької армії, 1919.
5. Кревецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння / Іван Кревецький. — Кам'янець: Видання «Стрільця», органу Галицької армії, 1919.
6. Кревецький І. Як писати мемуари? / І. Кревецький, О. Назарук. — Відень, 1921.
7. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії: Ч. III: Українська воєнно-історична наука в періоді між двома війнами (1921–1939). X–XII / Лев Шанковський // Український історик. — 1973. — № 3-4 (39-40).
8. Пиріг Р. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: Р. Я. Пиріг (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — Вип. 4.
9. Пархоменко В. Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914–1921 рр. в українській мемуаристиці.
10. В. И. Ленин: Неизвестные документы. 1891-1922 гг. / Федеральная архивная служба РФ; РГАСПИ; сост.: Ю. Н. Амиантов, Ю. А. Ахапкин, В. Н. Степанов. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999.
11. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / Іван Фещенко-Чопівський; [передмова В. О. Шевчука]. — Житомир: КВО «Житомирський вісник», 1992. — 124 с.: іл., портр.; Фещенко-Чопівський І. Життєписно-бібліографічний нарис / Наукове т-во ім. Шевченка; відп. ред. О. Романів. — Львів: НТШ, 2000.

Про авторів

Азарх Ірина Степанівна	молодший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, м.Київ
Будков Дмитро Валентинович	кандидат історичних наук, директор Українського центру міжнародної освіти, м.Київ
Бушин Микола Іванович	доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету, м.Черкаси
Богун Лариса Володимирівна	фахівець режимно-секретного сектору Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, Україна, м. Черкаси
Веденєєв Дмитро Валерійович	доктор історичних наук, професор, завідувач відділу військової історії України Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії МОН України, м.Київ
Вискварка Яна Миколаївна	викладач кафедри дизайну Черкаського державного технологічного університету, м.Черкаси
Вовк Юрій Іванович	кандидат історичних наук, доцент, м.Черкаси
Вовчук Людмила Анатоліївна	викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, м. Миколаїв
Георгізов Григорій Михайлович	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, м. Черкаси
Гнидка Михайло Михайлович	магістр релігієзнавства, здобувач кафедри релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, м. Чернівці
Гоцуляк Віктор Володимирович	доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси

Гуржій Іванна Олександрівна	кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, м. Київ
Гуржій Олександр Іванович	доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, м. Київ
Дітковська Світлана Олексіївна	кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму, готельної і ресторанної справи Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Луганськ
Заїка Олександр Іванович	старший викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси
Ілляшенко Юлія Юрївна	кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси
Капітан Лариса Іванівна	Доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Мукачівський державний університет, м. Мукачево
Кобко Василь Андрійович	кандидат історичних наук, помічник начальника Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, м. Черкаси
Коваль Михайло Володимирович	генерал-полковник, кандидат історичних наук, Заступник секретаря РНБО України, м. Київ
Коротяєв Сергій Іванович	начальник циклу практичної підготовки навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Черкаської області, м. Черкаси
Красіна-Філь Людмила Вікторівна	аспірант кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси
Лагодич Микола Миколайович	кандидат богословських наук, доцент Богословського відділення Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці

Лазуренко Валентин Миколайович	доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та суспільних дисциплін, проректор з гуманітарних питань Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси
Лазуренко Юрій Миколайович	кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси
Левицька Надія Миколаївна	доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Національного університету харчових технологій, м. Київ.
Лисенко Алла Іванівна	кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси
Парначова Наталія Володимирівна	аспірант кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси
Перехрест Ірина В'ячеславівна	кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси
Рубльов Олександр Сергійович.	Доктор історичних наук, професор, учений секретар Інституту історії України НАН України, м. Київ
Саєнко Ірина Федорівна	викладач кафедри дизайну Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси
Салата Сергій Анатолійович	аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, м. Київ
Семененко Микола Григорович	аспірант кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси
Силка Оксана Захарівна	кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, м. Черкаси

Спіркіна Оксана Олексіївна	кандидат історичних наук, викладач кафедри гуманітарних наук та іноземних мов Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, м.Черкаси
Стадник Ірина Юріївна	кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету, м.Черкаси
Стрижак Євген Миколайович	кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси
Суденко Олена Вячеславівна	кандидат історичних наук, викладач м.Сміла
Тараненко Станіслав Петрович	кандидат історичних наук, доцент кафедри автоматизованих систем безпеки та електроустановок Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Храмова-Баранова Олена Леонідівна	доктор історичних наук, професор кафедри дизайну Черкаського державного технологічного університету, м.Черкаси
Чепурда Ганна Миколаївна	кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси
Чубіна Тетяна Дмитрівна	доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук та іноземних мов Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, м. Черкаси.
Ярославська Лариса Петрівна	кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри фізичної культури Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси
Яшан Оксана Олексіївна	кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету, м.Черкаси

ВИМОГИ

до структури та оформлення наукових статей, що будуть опубліковані у Віснику Черкаського державного технологічного університету, серія «Історичні науки»

1. Відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон, e-mail.

2. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

— постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

— аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

— формулювання цілей статті (постановка завдання);

— виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

— висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

3. Оформлення статті:

— УДК;

— прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, (українською, англійською, російською мовами);

— назва статті та анотація українською, англійською, російською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки; анотація англійською мовою повинна бути розширеною (900–1000 знаків);

— для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою не менше як 4000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

— ключові слова українською, англійською, російською мовами;

— обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; після списку використаних джерел надається цей же список джерел латинським алфавітом;

— обсяг статті – до 25 тис. знаків.

— на окремому аркуші подається інформація про автора (авторів) - прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене

звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською, російською мовами);

4. Вимоги для оформлення тексту: всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: «».

5. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с.123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2, с.32;9, с.48;11, с.257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк.258, 231зв].

6. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, польською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows чи електронною поштою (igina_yur@mail.ru) та в роздрукованому вигляді.

7. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

8. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти поглядів авторів.

ЗМІСТ ВИПУСКУ

Частина I

Бушин М.І. Новий науковий журнал на теренах української історії.....	7	Лисенко А.І. Питання щодо жінок у програмах українських політичних партій (90-ті рр. ХХ ст.).....	118
Вєденєєв Д.В., Будков Д.В. Пропагандистська діяльність українських націонал-політичних організацій за кордоном в період першої світової війни (1914–1918 рр.).....	8	Коваль М.В. Рибницький укріплений район: напередодні Другої світової війни	126
Гуржій О.І. Чумацтво як всеукраїнське явище найму робочої сили (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.)	18	Парначова Н.В. Освітнянська діяльність української національної меншини в Польщі в 60-тих рр. ХХ ст. (на матеріалах тижневика «Наше слово»).....	136
Лазуренко В.М., Стрижак Є.М. Відродження зернового експорту України в добу непу.....	34	Семененко М.Г. Негативні наслідки використання в сільському господарстві гексахлорану та ДДТ в кінці 50-х – 60-х рр. минулого століття.....	146
Кобко В.А., Чубіна Т.Д. Михайло Драгоманов: історичний портрет на тлі епохи	42	Чепурда Г.М. Запровадження радянським урядом «Великого плану перетворення природи»: соціально-економічні причини та наслідки.....	156
Лагодич М. М. Роль о. Г. Костельника у створенні «Ініціативної групи по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною» та підготовці Львівського собору 1946 р.....	57	Всесвітня історія	
Ілляшенко Ю.Ю. Історія становлення та розвитку інституту соціально-правової захищеності дітей найбільш уразливих категорій в Україні періоду розбудови громадянського суспільства (90-ті рр. ХХ ст.).....	70	Ярославська Л.П. До питання зародження, розвитку та становлення паралімпійського руху: історія та сучасний стан	171
Пережест І.В. Основні тенденції та процеси у сфері освіти на Україні в період повоєнних років 1944-1950 рр.....	83	Вовчук Л.А. Російсько-іспанські дипломатичні зв'язки (на матеріалах іспанських представництв у чорноморсько-азовських портових містах російської імперії кін. ХVІІІ – початку ХХ ст.)..	186
Азарх І.С. Процес адаптації сільського соціуму чернігівщини до умов повсякденного життя 1941-1943 рр.....	92	Рецензії	
Суденко О.В. Напрями соціальної допомоги демобілізованим воїнам радянської армії у 1945 – на початку 1946 рр. на території України.....	102	Гоцуляк В.В. Немеркнуча слава черкашан (рецензія на видання: Черкашини славетні імена).....	198
Богун Л.В. Національний університет цивільного захисту України: історія становлення та розвитку.....	109	Рубльов О.С. Рецензія на книгу Пархоменко В. Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914-1921 рр. в українській мемуаристиці	204
		Про авторів	210
		Зміст випуску	214

Частина II

Чубіна Т.Д. Перлина садово-паркового мистецтва дендрологічний парк «Софіївка»: історія створення та етапи розвитку 7

Капітан Л.І. Закарпатська філія Спілки радянських письменників України: творча лабораторія чи інструмент «радянської» 31

Вовк Ю.І. Селянське господарство України в умовах інтенсивного формування ринкових відносин на початку ХХ ст. 46

Георгізов Г.М. Інверсивність політичних настроїв селянства УСРР та аграрна політика більшовиків у 1920-х рр. 61

Салата С.А. До питання періодизації діяльності Астрономічної обсерваторії Київського національного університету ім. Т. Шевченка 78

Гнидка М. М. Напрями діяльності греко-православного релігійного фонду Буковини в період автономії краю 83

Яшан О.О. Внесок партизан черкащини у визволення України від нацистсько-фашистських загарбників 99

Дітковська С.О. Еволюція радянської концепції громадських організацій 112

Коротяєв С.І. Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля: історичні етапи розвитку та становлення 126

Левицька Н.М. Студентські наукові товариства та гуртки у гуманітарних вишах України у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. 140

Силка О.З. Сільські громадські статутні об'єднання в Україні кінця ХІХ - початку ХХ ст.: поняття та питання класифікації 154

Красіна-Филь Л.В. Формування особистості та становлення К.Є. Гребенні-ка як воєначальника 168

Гуржій І. О. До проблеми збереження історичних колекцій видатних постатей (особиста бібліотека барона Ф. Р. Штейнгеля та її доля) 178

Лазуренко Ю.М. Роль кооперації в розвитку аграрного сектора економіки України: історіографія проблеми . 187

Тараненко С.П. Стан протипожежного захисту населених пунктів південної України в другій половині хіх ст.... 198

Історія української культури

Храмова-Баранова О.Л. Історичні етапи становлення видань з архітектури у ХХ ст. засобами графічного дизайну 206

Сасенко І.Ф. Традиції плетіння в Україні: історія і сучасність 214

Вискварка Я.М. Сторінки історії становлення і розвитку виду живопису «гризайль», її перспективи 220

Спіркіна О.О. Театральне мистецтво як спосіб утвердження національної ідентичності на Черкащині у перше десятиріччя державної незалежності України 226

Рецензії

Гоцуляк В.В. Осередок духовності Тараса Шевченка (Рецензія на видання: М. І. Бушин, Ю. М. Тихоненко: вятиня над Дніпром...) 238

Стадник І.Ю. Особа на тлі епохи (Рецензія на книгу М.Дземана та Р.Рибчина «Іван Макух. Повернення із забуття») 242

Про авторів 244

Зміст випуску 250

Наукове видання

ГУМАНІТАРНИЙ ВІСНИК

Всеукраїнський збірник наукових праць

Число 21

СЕРІЯ: ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 5

Частина 1

Адреса редакції: ЧДТУ, кафедра історії України,
бульвар Шевченка, 460, м. Черкаси, 18006,
тел.: (0472) 73-02-52

Статті подаються в авторській редакції

Формат 60x84 1/16. Папір оф. Друк оперативний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 6,15. Наклад 100 прим. Зам. № 25.

Черкаський державний технологічний університет
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 896 від 16.04.2002 р.
бульвар Шевченка, 460, м. Черкаси, 18006.

Надруковано ФОП Гордієнко Є.І. тел.: 0472 56-56-12, 067 444-28-94